İslâmcılık Düşüncesinin Tefsire Yansımaları (el-Menâr Örneği)

Ercan ÇAYLAR

Doktora Tezi

Eskişehir, 2025

İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİNİN TEFSİRE YANSIMALARI

(EL-MENÂR ÖRNEĞİ)

Ercan ÇAYLAR

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tefsir Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2025

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ercan Çaylar tarafından hazırlanan "İslâmcılık Düşüncesinin Tefsire Yansımaları (*el-Menâr* Örneği)" başlıklı bu çalışma 12. 05. 2025 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Tefsir Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. İlhami GÜNAY	
Üye (Danışman) Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT	
Üye Prof. Dr. Adil ŞEN	
Üye Doç. Dr. Sümeyye SEVİNÇ	
Üye Doç. Dr. Fatih TOK	

ONAY

.../... /202..

Doç. Dr. Şafak AĞDENİZ

Enstitü Müdürü

05/12/2025

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ercan ÇAYLAR

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIMI BEYAN FORMU

Bu tezi/projeyihazırlarken aşağıdaki Üretken YapayZekâ (ÜYZ) araçlarından destek aldığımı beyan ederim:

Aşağıdaki ÜYZ araçlarını kullandım. (Birden fazla seçenek işaretlenebilir)

☐ Claude
☒ ChatGPT
☐ DeepSeek
☐ Gemini
☐ Microsoft Copilot
☐ DALL-E
☐ Diğer (Belirtiniz): .....

ÜYZ araçlarını tezimin/projemin aşağıdaki aşamalarında ilgili amaçlar için kullandım. (Birden fazla seçenek işaretlenebilir):

☐ Metin oluşturma
☐ Literatür tarama
☒ Çeviri
☐ Düzenleme/dil kontrolü
☐ Veri işleme ve analizi
☐ Veri görselleştirme
☐ Görüntü üretme
☐ Kaynakça düzenleme
☐ Diğer (Belirtiniz): .....

Bu çalışmada ÜYZ kullanımı ***Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehber***'e ve akademik dürüstlük ilkelerine uygun şekilde gerçekleştirilmiş olup ÜYZ araçlarından alınan destek etik kurallar ve kaynak gösterme esaslarına uygun biçimde belirtilmiştir.

ÜYZ araçlarının sağladığı bilgilerin doğruluğunu kontrol ettiğimi, yanlış veya eksik bilgi bulunması halinde tüm sorumluluğun tarafıma ait olduğunu; ayrıca çalışmamla ilgili bu beyana aykırı bir durumun herhangi bir zamanda tespit edilmesi durumunda ortaya çıkabilecek akademik ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi beyan ederim.

…../…./2025

(Öğrenci No)

513220191010

(Adı Soyadı)

Ercan ÇAYLAR

(İmza)

ÖZ

İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİNİN TEFSİRE YANSIMALARI (EL-MENÂR ÖRNEĞİ)

ÇAYLAR, Ercan

Doktora, 2025

Tefsir Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT

İslam dünyası, uzun asırlar boyunca devam eden hâkimiyet çağlarından sonra Batı kültürü ile yaşanan yüzleşmeler neticesinde birçok bakımdan geride kaldığı ve değerlerine sahip çıkarak çağın gerekliliklerine ayak uyduramadığı gerçeğiyle yüzleşmiştir. Bu dönemde Müslüman aydınlar, devlet adamları ve ulemâ, batı karşısındaki gerilemenin nedenleri üzerinde durarak birçok fikirler ileri sürmüşlerdir. İslam dünyasını içinde bulunduğu dağınıklık ve çözülmeden kurtarma çerçevesinde öne çıkan fikirlerden biri olan İslâmcılık düşüncesi, devletin ve toplumun ayağa kalkmasının ancak İslâm'ın ana kaynaklarına dayanarak gerçekleşebileceğini vurgulayan bir fikir akımıdır. İslâmcılar, Müslüman ülkelerde belirginleşen siyasî, toplumsal, dinî ve ahlakî sorunları inceleyerek hal çareleri üzerinde fikirler üretmişlerdir. İslâmcılık düşüncesinin bir tefsir metnine yansıması önce *Menâr* tefsiri ile gerçekleşmiştir. Batılılaşma, modernleşme olgusu, dinin ilerlemeye mâni olmadığı, toplumsal boyutta aile ve kadınla ilgili sorunların çözümü, İslam birliğinin sağlanması, devlet düzeninde şûrâya önem verilmesi, gelenekselci taklitçi din anlayışının açtığı sorunların çözümü, ictihad yoluyla fıkhın güncellenmesi, örf ve adetlere mâl olmuş hurafelerin saptanması ve terkedilmesi gibi dinî, siyasî ve toplumsal birçok konu *Menâr* tefsiri içinde kendisine karşılık bulmuştur. Kendisinden sonra birçok tefsiri etkileyen *Menâr* tefsiri, klasik tefsir geleneğinde alışık olunmayan yeni bir türü temsil etmektedir. İçtimaî-siyasî tefsir ekolü olarak tanımlanan bu türün en iyi örneklerinden birini *Menâr* tefsiri oluşturmaktadır. İçinde bulunulan koşulların müfessirin bakış açısını ne kadar derinden etkilendiğini göz önüne koyan bu eserde ayetler, yirminci yüzyılda yaşayan Kur'an okuyucularının geleneksel dini tasavvurlarının dışında fark etmesi gereken hususlar eşliğinde etkileyici bir dille tefsir edilmiştir. Bununla birlikte tefsirde zaman zaman ayetlerin bağlamlarından kopartılarak açıklandığına, ifade edilmek istenenlerin ön plana geçirildiğine de tanık olunmaktadır. Çalışmada İslamcılık düşüncesinin *Menâr* tefsirindeki temsilinde takip edilen yol değerlendirilmiş, bağlamdan kopuk şekilde izahat sunulan yerlere de dikkat çekilmiştir. Böylece Tefsir ilmi bakımından başarılı bulunan örneklerin yanısıra, ayetin zahiriyle alaka kurmanın güçleştiği, müfessirin söylemek istediği hususları tefsir formunda dile getirdiğini düşündüren birtakım yorumların da *Menâr* tefsirinde yer aldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâmcılık, Tefsir, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, *Menâr* Tefsiri.

ABSTRACT

REFLECTIONS OF ISLAMISM THOUGHT ON TAFSIR (AL-MANAR EXAMPLE)

ÇAYLAR, Ercan

Doctoral Degree, 2025

Department of Tafsir

Supervisor: Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT

After centuries of political and cultural dominance, the Islamic world has been confronted with the reality that, as a result of its encounters with Western culture, it has fallen behind in many respects and has failed to keep pace with the requirements of the modern age while preserving its own values. During this period, Muslim intellectuals, statesmen, and scholars focused on the causes of decline vis-à-vis the West and put forward various ideas. One of the prominent intellectual movements that emerged within the framework of rescuing the Islamic world from fragmentation and dissolution was **Islamism**, which emphasized that the revival of the state and society could only be achieved by returning to the fundamental sources of Islam. Islamist thinkers examined the political, social, religious, and moral problems that became evident in Muslim societies and sought solutions to these issues. The reflection of Islamist thought in a Qur'anic exegetical work was first realized through the **Tafsīr al-Manār**. Many religious, political, and social issues—such as Westernization and modernization, the view that religion does not hinder progress, solutions to social problems related to family and women, the establishment of Islamic unity, the importance of consultation (shūrā) in state governance, overcoming the problems caused by traditionalist and imitative religious understandings, updating Islamic jurisprudence through ijtihād, and identifying and abandoning superstitions embedded in customs and traditions—found expression within Tafsīr al-Manār. Influencing many later exegetical works, Tafsīr al-Manār represents a new genre that was unfamiliar to the classical tradition of Qur'anic exegesis. It stands as one of the most prominent examples of the **socio-political (ijtimaʿī-siyāsī) tafsīr school**. This work vividly demonstrates the extent to which the prevailing conditions shaped the exegete's perspective, as Qur'anic verses are interpreted in an engaging manner, accompanied by themes that twentieth-century readers of the Qur'an were expected to recognize beyond traditional religious conceptions. Nevertheless, the tafsīr at times explains verses by detaching them from their original contexts and foregrounding the intended messages of the exegete. This study evaluates the methodological approach adopted in representing Islamist thought in Tafsīr al-Manār and draws attention to instances where explanations are presented in a contextually disconnected manner. Consequently, alongside examples regarded as successful from the perspective of tafsīr studies, it is identified that Tafsīr al-Manār also contains interpretations in which establishing a clear connection with the apparent meaning of the verse becomes difficult, suggesting that the exegete articulated his intended ideas in the form of Qur'anic exegesis.

Keywords: Islamism, Tafsīr, Muhammad ʿAbduh, Rashīd Riḍā, Tafsīr al-Manār.

TEŞEKKÜR

Çalışmam esnasında, başta konunun tespiti, kapsam ve içeriğinin şekillendirilmesi ve çalışmanın sonuna kadar gösterdiği sabır ve yakın ilgisinden dolayı tez danışmanım sayın Prof. Dr. Fatma Asiye Şenat'a teşekkürlerimi arz ederim. Aynı süreçte desteklerini esirgemeyen, yapıcı eleştirileriyle tezin şekillenmesinde etkili olan hocalarım sayın Prof. Dr. Adil Şen ve Sayın Prof. Dr. İlhami Günay'a ve Doç. Dr. Sümeyye Sevinç'e ve Doç. Dr. Fatih Tok'a, tezin redaksiyonunda katkıları bulunan Fatma Şahin'e ve M. Hanifi Ön'e teşekkür ederim. Üzerimde emekleri olan başta ebeveynime, hocalarıma ve bu süreci tamamlamakta desteğiyle katkıda bulunan eşime şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ ..... İİİ

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIMI BEYAN FORMU.....İV

ÖZ..... V

ABSTRACT.....Vİ

TEŞEKKÜR.....Vİİ

İÇİNDEKİLER..... Vİİİ

KISALTMALAR LİSTESİ.....Xİİ

GİRİŞ.....1

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 1
2. KONUSU VE KAPSAMI 4
3. YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 8

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMCILIĞIN DOĞUŞU GELİŞİMİ VE İSLAMCILIK DÜŞÜNCESİ

1.1. TARİHSEL ETKENLER 14
1.2. DÜŞÜNCE AKIMLARI 16
1.2.1. İslâmcılık 17
1.2.2. Osmanlıcılık 19
1.2.3. Batıcılık 20
1.2.4. Türkçülük 22
1.3. İSLÂMCILARIN FİKİRLERİ 23
1.3.1. Dinin Önemi 24
1.3.2. Bilim ve Akıl 27
1.3.3. Din - İlerleme İlişkisi 28
1.3.4. İçtihad ve Taklit 29
1.3.5. Gerilemenin Sebepleri 31
1.3.6. Kur'ân'a Yaklaşımları 34

1.3.7. İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm) *36*
1.3.8. Oryantalizme Cevaplar *40*

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ABDUH, REŞÎD RIZÂ VE MENÂR TEFSİRİ

2.1. MUHAMMED ABDUH'UN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ 43
2.1.1.Hayatı *43*
2.1.2. İlmî Kişiliği *49*
2.1.3. Eserleri *55*
2.2. MUHAMMED REŞÎD RIZÂ'NIN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ 56
2.2.1. Hayatı *56*
2.2.2. İlmî Kişiliği *57*
2.2.3. Eserleri *59*
2.3. *MENÂR* TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ 61
2.3.1. Kur'ân'ın Rehberliğine Vurgusu *63*
2.3.2. Toplumsal Sorunlara Yer Vermesi *64*
2.3.3. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri *65*
2.3.4. Akılcılık *66*
2.3.5. Rivayet Tefsirine Yaklaşımı *67*
2.3.6. İsrâiliyat Yaklaşımı *69*
2.3.7. Oryantalistlere Cevap Vermesi *70*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MENÂR TEFSİRİNDE İSLÂMCI GÖRÜŞLER

3.1. DİN 72
3.1.1. Dinin Önemi *72*
3.1.1. Aklın Konumu *75*
3.1.2. Din ve İlerleme İlişkisi *77*
3.1.3. İslâm Hukukunun Üstünlüğü *79*
3.1.4. Kur'ân Tasavvuru *81*
3.1.4.1. Kur'ân'ı Doğru Okuma Yöntemi 85
3.1.4.2. Geleneksel Kur'ân Algısına Yönelik Değerlendirmeler 86

3.1.4.3. Kur'ân Eğitimine Yönelik Değerlendirmeler 88
3.1.4.4. İbadetlerin Dünyevi Kazanç İçin İstismar Edilmesi 90
3.1.4.5. Kur'ân Kıraatinden Ölülerin Faydalanması Meselesi 94
3.1.5. Hurafe ve Bid'atlara Yaklaşım 98
3.1.5.1. Savaş Zamanı Camilerde Sahih-i Buhâri Okunması 101
3.1.5.2. Merasimlerde Mevlit ve Delâil Kitapları Okumak 102
3.1.6. Şirk İnancına Yaklaşım 103
3.1.6.1. Kabir Ziyaretlerindeki Aşırılıklar 106
3.1.6.2. Yalnızca Allah'tan İstemek 107
3.1.7. Tasavvufa Yaklaşım 109
3.1.7.1. İlm-i Ledüne Bakış 117
3.1.7.2. Vahdet-i Vücûd Değerlendirmesi 119
3.2. TOPLUM 123
3.2.1. Taklitçilik Olgusuna Yaklaşım 123
3.2.1.1. Taklitçilik Yabancılardan Kanunlar alınmasına yol açmıştır. 125
3.2.1.2. Akâitte taklitçilik 127
3.2.1.3. Fıkıhta Taklitçilik 128
3.2.1.4. Mezhep imamlarının taklit hususundaki tutumları 130
3.2.1.5. İçtihad kapısının kapandığı iddiası 132
3.2.1.6. Taklitçiliğin Zararları 134
3.2.1.7. Taklitçiliğin Gruplaşmadaki Rolü 140
3.2.2. Müslümanların Gerileme Sebepleri 142
3.2.2.1. Dünya-Ahiret Dengesinin Bozulması 146
3.2.2.2. Toplumsal Yükümlülüklere Karşı Kayıtsızlık 150
3.2.2.3. İnanç ve Ameldeki Zafiyet 152
3.2.2.4. Bilgisizlik ve Gafletin Yaygınlaşması 154
3.2.3. Kadın ve Aileye Yaklaşım 156
3.3. DEVLET 163
3.3.1. Devlet Yönetiminin Temel İlkeleri 163
3.3.1.1. Devlette Şûrâ İlkesi 165
3.3.1.2. Emanetin Ehline Verimesi 167
3.3.1.3. Ülü'l-Emr'e İtaat İlkesi 168
3.3.2. İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm) Düşüncesi 170
SONUÇ 173

KAYNAKÇA 176

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

bk. : Bakınız

çev. : Çeviren

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

h. : Hicrî

Hz. : Hazreti

haz. : Hazırlayan

sad. : Sadeleştiren

s. : Sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

ts. : Basım tarihi yok

ö. : Ölüm/Vefat Yılı

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

v.dğr. : Ve diğerleri

vs. : Ve saire / Ve diğer

y.y. : Basım yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İslâmcılık, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki yeni düzen arayışında Batıcılık ve Türkçülük gibi kavramların yanında yer almış önemli bir düşünce sistemidir. 20. Yüzyıl öncesinde İslâmiyet sosyal hayatın her alanına hâkim olduğundan Müslümanlar böyle bir düşünceyi gündeme getirme gereği hissetmediler. Batılılaşma çabalarıyla birlikte "Ne kadar Batılı olacağımız?" ve bunun nereden başlayıp nerede durması gerektiğine dair tartışmaların İslâmcı düşüncenin doğuşunu sağladığı söylenebilir.

İslâmcılık düşüncesine göre İslâm dini, dünya üzerinde bilinen siyasî ve sosyal sistemler içinde insanlığa huzur ve mutluluk verebilecek en iyi ilkelere ve yönlendirmelere sahiptir. İslâmcılar için İslâmiyet'in prensipleri, gelişmek ve ilerlemek isteyen Müslüman ülkeleri motive etmeye elverişlidir. Bir ülkenin gelişebilmesi için gereken azim, gayret, çalışkanlık ve dürüstlük gibi hasletlerin İslâmiyet'te mebzûl biçimde bulunduğunu vurgulayan İslâmcılar, daha önce uygulanmamış yeni sistemler yerine yüzyıllar boyunca halkın ülfetini kazanan İslâmiyet'i sade ve en doğru biçimde uygulamanın gelişme ve ilerleme hedefinde daha etkili olacağını dile getirmişlerdir. İslâmiyet sağlam karakteriyle zulme ve sömürüye başkaldıran milletlerin mânevi gücünü sağlayabildiği gibi uzun zamandır itibar kaybına uğrayan ve çöküşe doğru hızla giden Osmanlı Devleti'ni de yeniden ayağa kaldıracak güçlü öğretilere sahiptir. Özelde Osmanlılar, genelde ise tüm Müslümanlar ayağa kalkma ümidiyle bir ideoloji ya da fikir arıyorlarsa bu aranan fikir, sonu nereye varacağı belirsiz sistemler yerine yüzyıllardır tecrübe edilmiş İslâmiyet olmalıdır. Müslümanların geçmişteki göz kamaştıran başarısının yeni bir heyecan ve atılımla geri getirilebileceğini düşünen İslâmcılar, Osmanlı Devleti'nin yönetici ve bürokratlarına İslâm'ın ilkelerine dönmek noktasında önemli uyarılarda bulunmuşlardır. Onlara göre modernleşme, ilerleme ve gelişme çabaları İslâm dininin halk arasındaki muteber yeri sarsılmadan yapılmalı, İslamiyet "mânii terakki değil, sebeb-i terakki" görülerek hareket edilmelidir. Bunun aksi bir tutumun halkın tepkisine yol açabileceğini ve bunun ilerleme çabalarını olumsuz etkileyeceğini düşünen İslâmcılar, modernleşmede devlet halk bütünleşmesinin önemine dikkat çekmişlerdir.

Avrupa'nın kendine mahsus bir ahlâk, düşünüş ve yaşam biçiminin olmasını doğal bulan İslâmcılar, Doğulu Müslüman ülkelerin Avrupa'yı olduğu gibi taklide çalışmalarını isabetli bulmamışlardır. Onlara göre Avrupa'yı İslâm toplumuna aynen uyarlamaya çalışmak, ahlaki yozlaşma gibi çeşitli toplumsal bunalımları ortaya çıkarması muhtemel bir sürece sebep olacaktır. İslâmcılar, mâziyi kökünden silmek yerine var olanın ıslahı ve yenilenmesi üzerine kurulu bir düşünce sistemine sahip idiler. Bu düşünceye göre, milli kimliğimizi koruyarak modernleşmek ve ilerlemeyi sağlamak, daha başarılı bir yoldur. Avrupalıları bilinçsizce taklit etmenin ortaya çıkaracağı sorunlara birçok kez değinen İslâmcılar, bir toplumun hazır eşya alır gibi medeniyet almasının mümkün olmadığına dikkat çekmişlerdir.

İslamcılık düşüncesinde her ne amaçla olursa olsun Avrupa'nın din ile arasına koyduğu mesafeli tutumu örnek almak isabetli bulunmamıştır. İslâmiyet'in Hristiyanlığa kıyas edilerek aynı şekilde değerlendirilmelerini doğru bulmayan İslâmcılara göre Avrupa'nın dini terk etmesinde siyasî ve malî gücü elinde tutan kilisenin olumsuz etkisi bulunmaktadır. İslâm'da Allah ile kullar arasında aracılık sağlayan ruhban sınıfı gibi özel ve ayrıcalıklı bir sınıfın bulunmadığına dikkat çeken İslamcılara göre İslâm dinindeki cami ile Hristiyanlık'daki kilise, benzer kurumlar değildir. İddia edilenin aksine İslâmiyet, toplumun ilerlemesi ve bilimin gelişmesi için gereken her prensibe sahiptir.

Batı medeniyetinin ortaya çıkardığı siyasî, ticarî, sanayi ve teknolojik alanlardaki gelişmelerin tek taraflı olduğunu düşünen İslâmcılığa göre insanın manevi yönünü ihmal eden batının insanlığa aradığı huzur ve mutluluğu sağlayabilmesi imkansızdır. Teknolojik gelişmelerin insanlığın beklediği huzur ortamına cevap verememesi aksine bencillik ve adaletsizliğin daha fazla yaygınlaşması ve tüm insanî değer ve kazanımların kaybedildiğinin müşahede edilmesi Batılı fikir ve ideolojilerin eksikliğini göstermektedir. Modern Batılı ideolojilerin uygulandığı tüm ülkelerdeki manevî yoksunluk ve toplumsal yozlaşmanın açtığı sorunların toplumsal yıkım ve çöküşü hızlandırdığı bir vakıadır. Özellikle günümüzde mikro düzeyde ailenin sağladığı kontrol mekanizmalarının kaybedilmesiyle oluşan boşluk ve bunun yol açtığı yalnızlaşmanın getirdiği psikolojik rahatsızlıklar, bireysel ve sosyal alanda birçok soruna sebep olmaktadır. Alkol ve uyuşturucu kullanımının artması, insan can ve mal güvenliğinin kalmayıp suç oranlarının rekor düzeylere ulaşması bu sorunlardan başlıcaları olarak dikkat çekmektedir. Bu olumsuz gidişatın dinin insan hayatındaki

rolünün ortadan kalkmasına paralel olarak gelişmesinin tesadüf olmadığı, belli başlı tercihlerin bir sonucu olduğu ortadadır.

Günümüzde bir yanda kendilerine güven ve zenginlik içinde yaşantı kuran batılılarla diğer yanda yaşamın en basit gereksinimlerine muhtaç milyonlarca insan kitlesinin aynı dünyayı paylaştığı ve bu durumun çoğunlukla batılıların dünyayı sömürgeleştirme faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünüldüğünde Batılı ideolojilerin insanlık için vaat ettiklerini yeniden ele almak ve sorgulamak haksızlık değildir. Dünyanın gittikçe daha sorunlu, tahammülsüz ve acımasız bir noktaya evrilmesiyle İslâmcılığın gerek Batıcılığa yönelttiği eleştiriler gerekse İslam dünyası özelinde yapmaya çalıştıkları arınma ve yenilenme çabalarının önemi artmaktadır.

İslâmcılık düşüncesinin ortaya çıktığı ilk dönemlerde öncelikle gazete ve dergi makaleleri ve buna eşlik eden kitap çalışmaları ile temayüz ettiği görülmektedir. İslâmcıların basın ve yayın araçları yoluyla düşüncelerini dile getirirken görüşlerini temellendirmekte en çok başvurdukları kaynağın Kur'ân-ı Kerîm olduğu açıktır. Bu vakıa bir süre sonra Kur'ân tefsiri çalışmaları olarak günyüzüne çıkmış ve İslâmcı düşünce gazete ve dergi sayfalarından Kur'ân tefsiri içinde kendisine yer edinmiştir. Bunun sonucunda Kur'ân tefsirinde güncel, yeni ve sosyal konuların işlendiği içtimaî tefsir ekolünün oluştuğu kabul edilmektedir. İçtimaî Tefsir: Kur'ân ayetlerini yorumlarken çağın siyasî, idarî ve toplumsal sorunlarını da dile getirerek nasların ışığında bu sorunlara çözümler sunmayı hedefleyen bir tefsir akımıdır. Bu akımın başlıca özelliklerinin, geçmiş klasik tefsirlerde belirgin şekilde öne çıkan Arapça gramer ve kelime açıklamalarına ya da hadis rivayetlerine daha az yer verilmesi; İsrailiyatın dikkatle süzgeçten geçirilmesi ve Kur'ân'ın yine Kur'ân ayetlerinden hareketle anlaşılmasına öncelik verilmesi olduğu söylenebilir.

Bu araştırmanın amacı, Kur'ân ayetlerini temel alarak Batılı düşünceye tefsir biçiminde cevaplar üreten, yeni ve güncel meseleleri tefsire taşıyan İslâmcılığın tefsire yansımasına ve katkısına işaret etmektir. İslâmcı düşüncenin bir bilim dalı olan Tefsir'e yaptığı katkının usul çerçevesinde ayetlerin lugavî anlam, siyak-sibak ve sebebi nüzul çerçevesinde ortaya çıkan anlamına uygun olup olmadığını göstermek araştırmanın hedefleri arasında olup başarılı örneklerle karşılaşıldığı söylenebilir. Bunun yanında ayetin anlam içeriğiyle tefsiri arasındaki bağlantının sağlanamadığı; konudan uzaklaşılıp İslamcı düşüncenin söyletilmeye çalışıldığı yerler tespit edildiğinde bu duruma araştırmanın amacı doğrultusunda dikkat çekilmektedir.

İslâm dininde düşünce ve pratiğin daima en temel kaynak Kur'ân'a dayandırıldığı gerçeğinden hareket edilirse İslâmcı düşüncenin kendini Kur'ân ayetlerinin desteğinde ifade etmesi anlaşılabilir bir durumdur. İslâmcı düşünce sahipleri, Kur'ân ayetlerine istinat etmek suretiyle İslam dinine ve Müslümanlara yönelik olarak batılı itham ve eleştirilere cevaplar üretmişler böylelikle Müslüman toplumların bünyesinde oluşacak özgüven kaybı ve manevî çöküntüye engel olmaya çalışmışlardır. Tarihin önemli bir kavşağında şaşkınlık içinde kalan İslâm dünyasını uyandırabilmek, modern dünyaya İslâm'dan vazgeçmeden ve İslam'ın ilkelerine bağlı kalarak adapte olabilmelerini sağlamak için düşüncelerini Kur'ân tefsiri yoluyla ifade eden İslâmcıların tefsire yansıyan görüşlerini ortaya çıkarmak ve değerlendirmek araştırmamızın önemini göstermektedir.

İslâmcı düşüncenin tefsire yansıması olarak ortaya çıkan tefsirlerdeki genel karakteristik özelliklerin başında İslâm medeniyetinin insanlığa sunmak istedikleriyle Batılıların ortaya koydukları olguları kıyaslamak ve Müslümanların niçin geri kaldığı gibi güncel sorulara cevaplar aramak olduğu görülmektedir. İslâmcı yazarların tefsirlerinde sık karşılaşılan bu olgulara klasik tefsir içinde rastlayabilmek imkansızdır. Bu durum, İslâmcıların tefsirde farklı bir yol izlediklerini gösterdiği gibi dini anlayışta son yüzyıla kadar gelen müfessirlerden farklı bakış açılarına sahip olduklarını da ortaya koymaktadır.

2. Konusu ve Kapsamı

İlmi bir sınıfın düşünce sistemi olarak ortaya çıkan İslâmcılık, başından itibaren Kur'ân'la çok yakın bir ilişki kurmuştur. İslamcılar, düşüncelerini aktarırken daima Kur'ân'ı temel alarak üzerinde bulundukları fikrî zemini güçlendirme gayretinde olmuşlardır. Buna binaen İslâmcıların düşünsel, siyasî ve toplumsal faaliyetlerinde Kur'ân ayetlerine atıf yaptıklarını ve mücadelelerini Kur'ân'a istinat ettirmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür.

Müslüman toplumların geri kalma sebeplerinin başında Kur'ân'ın anlaşılamama sorunu olduğuna dikkat çeken İslâmcı ilim adamları, Kur'ân'ın anlaşılması için tercüme, tefsir gibi çalışmaların önemine dikkat çekmişlerdir. Kur'ân ayetlerini açıklamayı Müslüman camiaya düşüncelerini aktarabilmenin en etkili yolu olarak görmüşlerdir. Kur'ân'ın açıklanması hedefini gerçekleştirmek için bazen ayet, bazen sure, bazen de Kur'ân'ın tamamını konu edinen tefsirler kaleme almışlardır.

İslâmcı ilim adamlarının kaleme aldıkları tefsirlerin klasik tefsirlerden ayrılan en belirgin yönünün İslâmcı fikirlerin ayet açıklamaları olarak vücut bulması olduğu söylenebilir.

İslâmcılığın tefsire ilgisinin ilk örneklerinin Cemâleddin Efgânî (ö. 1897) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) tarafından 1884 yılında Fransa'da çıkartılan *el-Urvetü'l-vüskâ* dergisinde görüldüğü söylenebilir.[1] Bu derginin yayın çizgisini 1897'de yayın hayatına başlayan *Mecelletü'l-Menâr* dergisi sürdürmüş, Abduh'un Mısır el-Ezher Üniversitesi bünyesinde verdiği Kur'ân tefsiri dersleri 1899'dan itibaren bu dergide yayınlanmıştır. Muhammed Reşid Rızâ (ö. 1935), *Mecelletü'l-Menâr'*da yayımlanan bu çalışmaları kendi tefsir birikimiyle geliştirerek *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr* adlı eseri vücuda getirmiştir. İslâmiyet ise toplumun ilerlemesi ve bilimin gelişmesi için gereken her prensibe sahiptir. Ayetlerin İslâmcı bir bakışla yorumlandığı görülen bu tefsirin İslâm dünyasında önemli izler bıraktığı anlaşılmaktadır. Bundan sonraki süreçte *Menâr* tefsirinin izini takip ederek ayetlerin yorumunda İslâmcı düşüncelere yer veren bir çok tefsir kaleme alınmıştır.

İslâmcı düşüncenin tefsire yansımalarının en çok görüldüğü tefsirler arasında bulunan ve Seyyid Kutub (ö. 1966) tarafından 1950'li yıllardan itibaren kaleme alınan *fî-Zılâli'l-Kur'ân* adlı tefsir çalışması, üzerinde *Menâr* tefsirinin etkileri açıkça görülen bir tefsirdir. *Menâr* tefsirine çok yakın anlayış ve yorumların daha edebi bir üslupla yeni formlarında dile getirildiği izlenimi oluşan bu tefsirin aynı zamanda *Menâr* tefsiri çizgisini sürdürmesi bakımından önemli bir yeri bulunmaktadır. Pakistan'da *Cemâat-i İslâmî* lideri Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdi'nin (ö. 1979) *Tefhîmu'l-Kur'ân* adlı tefsiri de aynı çizgide kabul edilmesi gereken çalışmalardandır. Saîd Havvâ (ö. 1989)'nın *el-Esâs fi't-Tefsîr* adlı eseri içtimaî ve İslâmcı yorumların görüldüğü tefsirler arasında zikredilebilir. Muhammed el-Gazâli (ö. 1996)'nin kaleme aldığı *Nahve Tefsîrin Kurâniyyin li Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı konulu tefsir çalışması ise bu konudaki en belirgin özelliklere sahiptir. Arap dünyasında bu tür çalışmaların "Siyasî Tefsir" kategorisinde değerlendirildiği görülmektedir.[2]

---

[1] Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr),* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 1/16.

[2] Ebu'l-Hasen Hasenî, *et-Tefsîru's-Siyâsî li'l-Kur'ân,* (Beyrut: Mektebetü Mü'minu Kureyş, 2018); Rafet Muhammed Râif, "el-İtticâhü'l-Siyâsî fî-Tefsîri'l-Kur'ân", *Mecelletü'ş-Şerî'ah ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, 32/9 2017.(https://doi.org/10.34120/jsis.v32i109.2433).

Bu çalışmada İslâmcı düşünceleriyle öne çıkan ilim adamları tarafından meydana getirilen ve İslâmcı düşüncenin ilk defa tefsir çalışması olarak görüldüğü *Menâr* tefsiri ele alınmıştır. Bununla birlikte *Menâr* tefsirinin açtığı yolda yürüyerek İslâmcı düşünceyi ayet tefsiri olarak net bir şekilde belirten tefsir çalışmalardan da bigane kalınmamış yeri geldikçe bir takım örnekler verilmiştir. İslamcılığın tefsire yansımasının konu edildiği bu çalışmada ayet açıklaması olarak tezahür eden İslâmcı yorumlara işaret edilmekte ve bu açıklamalarla klasik tefsir arasındaki farklar gösterilmektedir. İslâmcı fikirlerin tefsirdeki etkisini göstermek için bazı örnekler vermenin faydalı olacağından hareketle bu konuda öne çıkan açıklamalarından dolayı Muhammed Gazâli'nin *Konulu Kur'ân Tefsiri* adlı tefsir çalışmasından bazı yerlere işaret edilmesi aydınlatıcı olacaktır.

Klasik tefsir eserlerinin *"İçinizden fuhuş yapan iki erkeği de cezalandırın"*[3] ayeti çerçevesinde yaptıkları tefsirlerin konuyu fıkhî ve kanunsal çerçevede inceledikleri halde[4] Gazâli, Batı medeniyetinin günümüzde ahlaken düştüğü duruma dikkat çekmekte ve klasik tefsirlerin dikkat çekmedikleri bir durumu dile getirmektedir: Batılılar, sürekli yayılan ve artan cinsel hastalıklara rağmen eşcinsellik gibi gayri ahlaki fiillerle yüzleşme noktasına gelmemiştir. Bunun gibi Allah'ı ve ahiret gününü unutmaktan kaynaklı olarak yaşadıkları toplumsal yozlaşma ve bozulma en üst seviyede olduğu halde Batılıların özellikle de Müslüman coğrafyayı etkilemeye ve sömürmeye devam edebilmelerinin düşündürücü olduğunu ifade eden Gazâli, bu durumun Müslümanların İslâm'dan uzaklaşmalarından kaynaklandığını vurgulamaktadır. [5] Eşcinselliğe verilecek cezanın konu edildiği bir ayetin tefsirinde klasik tefsirlerden farklı olarak Avrupa'nın cinsel bakımdan ahlakî durumunun dile getirilmesi ve bunun üzerinden Müslümanların zafiyetlerine işaret edilmesi ayete İslâmcı bir mesaj yükleme çabası olarak kayıt edilmelidir. Bu yeni tefsir biçiminin İslâmcı düşüncenin tefsire yansıması olduğunu tespit etmek ve Tefsir ilmi bakımından değerlendirmesini yapmak gerekmektedir.

Gazâli'nin *"İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız Rasulün de size şahit olması için sizi vasat bir ümmet kıldık"* [6] ayeti çerçevesinde yaptığı tefsir de İslâmcı

[3] en-Nisâ 4/16.
[4] Heyet, *Kur'an Yolu Tefsiri*, (Ankara: DİB Yayınları, 2005.) 2/29-33.
[5] Muhammed Gazâli, *Nahve Tefsîrin Kur'âniyyin li Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1997.), 61.
[6] el-Bakara 2/143.

düşüncenin tefsire etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ayetin anlamını ortaya koymayı hedefleyen tüm klasik tefsirlerde Müslümanların ümmet olarak orta yolda, ifrat ya da tefritten uzak bir yapıda olduğunu anlatan ifadeler yanında İslam ümmetinin insanlık için şahitler kılındığı anlamı çerçevesinde durulmuş iken [7] Gazâli, bu ayetin tefsirinde Batılı düşünceyi tahlile yönelmekte ve insanî- manevî değerler bakımından kusurlu olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Batılılar, her ne kadar maddî ve teknolojik bakımdan büyük başarılar ortaya koymuş olsalar da bu olgu insanî değerlerle uyum içinde yürümüş değildir. İnsanı ahlaken yücelten olgunun ilahî menşeli olması gerektiğini düşünen Gazâli'ye göre esasen teknik ilerlemeden manevî ve ahlakî bir terakkinin beklenmesi isabetli değildir. Batılıların en önde gelen özellikleri arasında bulunan ırkçılığa değinen Gazâli, Avrupa'nın hala ırkçılık gibi çirkinlik ve kötülüğü açık bir hastalığı terk edemediklerini belirterek İnsanoğlunun ırkçılıkla mücadele edebilmek için üstünlüğün ancak takva ile gerçekleşeceğini ilan eden ilahî bir desteğe ihtiyacı bulunduğunu dile getirmektedir.[8] Ayet, klasik tefsirlerdeki yukarıda işaret edilen yorumlar etrafında açıklandığı halde İslâmcı bir müfessirin kaleminde İslâm düşüncesiyle Batı normlarının kıyaslandığı ve güncel mesajların verilmeye çalışıldığı bir metin halini almıştır. Burada müfessirin ilgili ayetin siyak-sibak bağlamı yahut luğavî ve terimsel anlam çerçevesinde kalmayıp güncel İslâmcı mesajları ulaştırmaya dönük bir tefsir yaptığı açıkça görülmektedir.

Güncel ve yeni bir konu olan kadın haklarının tefsirde nasıl yer bulduğu İslamcılığın tefsire yansıması açısından önemlidir. *"Erkeklerin kadınlar üzerinde hakları olduğu gibi kadınların da erkekler üzerinde hakları vardır. Ancak erkekler kadınlara göre bir derece daha üstünlüğe sahiptirler."* [9] ayetini tefsir eden Gazâli, bu ayetin tefsirinde kadın haklarına değinmekte ve kadın konusunda geleneksel İslâmi toplumlarındaki uygulamaları eleştirmektedir. İlgili ayetin tefsiri çerçevesinde geleneksel ve taklitçi fıkıh anlayışını sorgulayan Gazâli, İslâm alimi ve davetçilerinin insanlığın seyri ve gidişatına dair bilgilerle toplum ve insan hakkındaki bilgiye değer vermeden sadece nassı bilmekle dine hizmetten çok zarar vereceklerini belirtmektedir. Din adına hareket eden zümrenin nas-akıl ya da bilgi-hikmet terazisini doğru kurmalarının önemine vurgu yapan müfessirin bu yorumlarına klasik tefsir çerçevesinde tesadüf etmek imkansız olmakla beraber bunları İslâmcı düşüncenin

[7] Heyet, *Kur'an Yolu*, 1/239-221.
[8] Gazâli, *Nahve Tefsîrin Kur'âniyyin*, 31-32.
[9] el-Bakara 2/228.

tefsire etkisi ve yansıması olarak kabul etmek ve bu çerçevede değerlendirmek en doğrusudur.[10] Buraya kadar Gazâli'den verilen örnekler, konunun ehemmiyetini ifade etmiş bulunmaktadır.

Bu çalışmanın daha anlaşılabilir olması için üç bölümde incelenmesi esas alınmıştır. Birinci bölümde İslâmcılığın doğuşuna sebep olan ortam ve İslâmcılığın karşısında yer alan fikirler tanıtılmış; ikinci bölümün birinci kısmında, *Menâr* tefsiri yazarlarının biyografileri, mücadeleleri ve fikirleri ele alınmıştır. İkinci bölümün ikinci kısmında, *Menâr* tefsirinin metodu üzerinde durulmuş, üçüncü bölümde ise İslâmcı düşüncenin *Menâr* tefsiri bünyesinde ayet tefsiri olarak ortaya çıkmasına dair karşılaşılan örneklere yer verilecek ve Tefsir ilmi bakımından değerlendirmeler yapılacaktır.

3. Yöntemi ve Kaynakları

İslâmcılık genel olarak Sosyoloji, Din Sosyolojisi, Tarih vb. sosyal disiplinlerin ilgisini çekmiş ve konuyla ilgili yüzlerce makale ve onlarca çalışma kaleme alınmıştır. Bu çalışmaların genelinde İslâmcılığın tarihî ve siyasî yönünün öne çıkarılıp değerlendirildiği görülmektedir. Temel İslâm Bilimleri disiplininde özellikle de Tefsir Ana Bilim Dalı'nda İslâmcılıkla ilişki kurulan bir makale dışında konuya direk teması olan bir çalışma tarafımızdan bulunamamıştır.[11] Buna binaen İslâmcılığın tefsirdeki yerini ve tefsire etkisini ortaya koyacak bu akademik çalışma, Temel İslâm Bilimleri alanındaki eksik bir noktayı tamamlamaya yöneliktir. Bu akademik çalışmanın başlangıcında konuyla ilgili kaynak eserlerin geniş bir şekilde taranması hedeflenmiş olsa da; İslâmcı düşüncenin sistemli olarak ilk defa görüldüğü *Menâr* tefsiri özelinde sürdürülmesi kararlaştırılmıştır.

Araştırmanın kaynakları olarak başvurulan eserler iki başlık altında verilebilir. Bunlardan birincisi İslâmcılık olgusunun incelendiği ve anlatıldığı eserlerle birlikte bizzat İslâmcıların kalemlerinden çıkan İslâmcı merkezli yazılardır. Diğeri ise Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın hayatlarını ve mücadelelerini konu alan çalışmalar ve ikilinin ortaya çıkardıkları *Menâr* tefsiri üzerinde yapılan önemli çalışmalardır.

[10] Gazâli, *Nahve Tefsîrin Kur'âniyyin*, 29.
[11] Muhammed Coşkun, "İslamcılıktan Tevarüs Edilen Kur'ân Tasavvuru" Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ilmi Mecmuası, 22 (2014), 273.

İslâmcılık Üzerine Yazılanlar ve İslamcı Düşünce Merkezli Çalışmalar

İslâmcılığın tanımı ve tarifi hususunda konu hakkında yazılmış en eski ve geniş çalışma olan Tarık Zafer Tunaya'ya ait *İslâmcılık Cereyanı* adlı esere başvurulmuştur. Yazar, bu eserinde İslâmcılığı tanıtmakta ve İslâmcılığın ülkenin sosyal ve siyasal hayatında meydana getirdiği etkilerini tartışarak bir takım değerlendirmeler yapmaktadır. II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan İslâmcı düşünce merkezli yazı ve makalelerin yer aldığı *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* adlı İsmail Kara'ya ait eserden İslâmcıların yazılarılarını birarada bulmak bakımından istifade edilmiştir. Niyazi Berkes'in *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* adlı çalışması konuyu iceleyen eski çalışmalardan biri olup Türkiye'deki batılılaşma anlayışındaki zaafları ve İslâmcılığın bu zaaflara dönük eleştirilerini açıklamaktadır. Kitaptan daha çok bu yönüyle faydalanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki birçok düşünce akımını ve temsilcilerini konu edinen Hilmi Ziya Ülken'e ait *Türkiye'nin Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserinden Batıcılar, Türkçüler ve İslamcıların bibliyografileri bakımlarından istifade edilmiştir. Mehmet Ali Büyükkara tarafından kaleme alınan tarafından kaleme alınan *Çağdaş İslami Akımlar* adlı eserden İslâmcılığın modern dönemdeki etkileri izlenmiş, Şerif Mardin'in *Türkiye'de Din ve Siyaset* adlı eserinden İslâmcılık üzerine yapılan analizler bakımından yararlanılmıştır. Mümtaz Turhan'ın *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* adlı eser Batılılaşma ile ilgili değerlendirme ve tahlillere yer vermesi bakımından çalışmanın kaynakları arasında yer almıştır.

Türkiye'nin modernleşme evrelerini ve bu süreçte İslâmcıların katkılarının izini arşivlerden takip eden Sadık Albayrak'ın *Türkiye'de İslâmcılık Batıcılık Mücadelesi* adlı eserinden faydalanılmış, Celalettin Vatandaş'ın *Türkiye'nin Sosyal Tarihi Zihinsel Savrulma* adlı eseriyle Namık Kemal'in *Renan Müdafaası*, Muhammed Atıf'ın *Frenk Mukallitliği ve Şapka,* Said Halim Paşa'nın *İslâmlaşmak*, Mehmet Âkif'in yazılarının toplandığı *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?* adlı eserler ve Babanzade Ahmed Naim'in *İslâm'da Irkçılık ve Milliyetçilik* adlı eserleri de bu akademik çalışmada yararlanılan eserlerden olmuştur.

Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve Menâr Tefsiri Hakkındaki Çalışmalar

Abduh, âlim ve müderris olmak sıfatıyla bir çok öğrenci yetiştirmiş; devlet adamı sıfatıyla birçok insanın hayatına dokunmuş bir şahsiyettir. Bu bakımdan ilmî ve

siyasî kişiliği ile ilgili birçok eser telif edildiğini görmek şaşırtıcı değildir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

Muhammed Reşîd Rızâ, *Târîhu'l-Üstâz, el-İmâm, eş-Şeyh Muhammed Abduh (r.a.)*, (Mısır: Dâru'l-Menâr, 1931.) 3 cilt halinde neşredilen bu eserde, Muhammed Abduh'un hayatı, eserleri ve Cemâleddin Efgâni'den etkilenip geliştirdiği ıslahat düşüncesi genişçe ele alınmıştır. Eserin 1. cildinde, Abduh'un hayatı; 2. cildinde fikirleri; 3. cildinde ise Abduh'un mektupları, Abduh'un vefatı üzerine taziyeler ve mersiyeler yer almaktadır.

Muhammed Abduh, *el-Aʿmâlü'l-Kâmile* (Beyrut, 1979-1980) adlı eserde Abduh'un tüm çalışmaları Muhammed İmâre tarafından bir araya getirilmiştir. 1, 4 ve 5'inci ciltlerde *Menâr* tefsiri başta olmak üzere bizzat Abduh'un açıklamaları olduğu bilinen pasajlar alıntılanmış; 2'nci ciltte Abduh'un toplumsal konulardaki yayınları; 3'ncü ciltte ise Abduh'un dinî, fikrî, ahlakî ve eğitim içerikli yayınları bir arada toplanmıştır.

Reşîd Rızâ & Hayrettin Karaman *Gerçek İslâm'da Birlik* çev. Hayrettin Karaman, (İstanbul, ts. Nesil Yayınları), Mütercimin önsözünde Efgâni, Abduh ve Reşîd Rıza'nın hayatlarına, eserlerine ve siyasî, dinî ve toplumsal çalışmalara genişçe yer verilmiştir. Reşîd Rızâ tarafından kaleme alınan *Muhâverâtü'l-Muslih ve'l-Mukallid* adlı kitap, Hayrettin Karaman tarafından tercüme edilerek kitabın sonuna eklenmiştir.

Abdülmüte'âl es-Sa'îdî, *el-Muceddidûn fi'l-İslâm,* (Kahire 1962) adlı eser, İslâm tarihinin tamamındaki tecdid hareketlerinin öncüsü kabul edilen din âlimleri ve devlet adamları ile mütefekkirlerin hayatlarının konu edildiği bir eserdir. Kitabın önsözünde, tecdid hadisi [12] ve tecdidin kriterleri çerçevesindeki tartışmalara yer verilmiştir. Eserde, her hicrî asırda müceddid olduğu varsayılan kişilerin biyografileri ele alınmış ;13. Asır müceddidleri arasında Efgâni'nin, 14. hicrî asrın müceddidleri olarak Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve Mustafa Merâği'nin hayatları, düşünceleri ve eserleri incelenmiştir. Yazar, Mısır Ezher Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi hocalarındandır.

Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli, (Ankara: Fecr Yayınları, 1986.) Bu kitabın başında Sabri Hizmetli, 70 sayfalık uzun sayılabilecek bir giriş

[12] Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyidîn Abdulhamîd, (Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.) Kitabu'l-Melahim, Bâbu mâ yüzkeru fî karni'l-mie, No: 4291. (إنَّ اللهَ يبعَثُ لِهذِه الأمَّةِ على رأسِ كلِّ مائةِ سَنةٍ من يجدِّدُ لَها دينها) "Allah, her yüzyıl başında bu ümmetin din işlerini tecdid edecek birini gönderir."

yaparak Abduh'un hayatı, ilmî ve siyasî kişiliği üzerinde durmuştur. Reşîd Rızâ'nın *Târihu'l-Üstâz İmam Muhammed Abduh* kitabından oldukça faydalandığı görülen bu giriş yazısının bazı yerlerinde Abduh hakkında ağır suçlamalar yapıldığı görülmektedir.[13]

Celil Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar,* (Bursa, 2017) Bu eserde yazar, *Menâr* tefsirinin genel özelliklerini açıklayan uzun bir giriş yazısı yapmış, akabinde tefsirin konularını iki ana bölümde incelemiştir. Birinci bölümde *Menâr* yazarlarının yaratılış ve iman hakkındaki görüşlerini; ikinci bölümde ise aile, toplum ve devlet ile ilgili görüşlerini açıklamış bulunmaktadır. Eser *Menâr* tefsirine derli toplu bir bakış getirmesi açısından önemli bir kaynaktır.

Melek Altıntaş Yılmaz, *Menâr Tefsirinde Fert-Devlet İlişkisi,* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Bursa, 2007) Yazar, bu çalışmasında *Menâr* tefsirinde devletin konumu, fonksiyonları; fert ve devlet arasındaki ilişkileri, fert ve devletten herbirinin diğerine karşı konumları ile ilgili geçen bilgileri derlediği görülmektedir.

Reşîd Rızâ & Muhammed Ahmed Kenan *Muhtasar Tefsîru'l-Menâr* Beyrut el-Mektebü'l-İslâmî 1984. Editörlüğünü Züheyr Çaviş'in yaptığı 3 ciltlik bu çalışmada 12 ciltlik *Menâr* tefsirinin uzun ve derinlikli açıklamalardan kaçınılarak anlaşılır bir üslupla yeniden kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Züheyr Çaviş bu ihtisara bizzat Reşîd Rızâ'nın başladığını ancak üçüncü cüzün yarısına ulaşabildiğini ve ilgili notların kendisine Rızâ'nın ailesi tarafından teslim edildiğini söylemektedir. Şeyh M. Ahmed Kenan, Rızâ'nın üslubuna uygun olarak ihtisar işini üstlenmiş ve bir takım notlarla tamamlamıştır.

Reşîd Rızâ & İlmî Heyet, *Tehzîbu Tefsîri Kur'âni'l-Hakîm el-Ma'rûf bi Tefsîri'l-Menâr* (Mekke-i Mükerreme Dâru Selef) Selef Araştırma ve Eğitim Merkezinde Muhammed b. İbrahim es-Saîdî başkanlığında ilmî bir heyet tarafından 5 cilt halinde ihtisar edilmiştir.

Osman Keskioğlu, "Muhammed Abduh", *AÜİFD*, XVIII (1970), s. 109-166. Muhammed Abduh'un biyografisine ve fikirlerine veciz bir şekilde yer verilen önemli bir çalışmadır. Abduh'un fikirleri üzerinde durulurken bazı önemli makaleleri Arapça

[13] Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* çev. Sabri Hizmetli, (Ankara: Fecr Yayınları, 1986.) 54,66.

ibaresi ile birlikte ele alınmış; dikkat çekici anekdotlarla okuyucuyu yönlendiren bilgilere yer verilmiştir. Abduh'a yönelik eleştirilere kısaca değinilmiş ve Türkiye'deki etkileri üzerinde durulmuştur.

Çalışmada *Menâr* tefsirinin İbrahim Şemseddin tahkikli 2011 Beyrut'ta yapılan üçüncü baskısı esas alınmıştır. Hamza Türkmen Editörlüğünde Ekin Yayınları tarafından yayınlanan *Menâr* tefsiri çevirisinden oldukça istifade edilmiş ve genel itibarıyla başarılı görülen tercümelerden alıntılar da yapılmıştır.

Ayet mealleri, kuranvemeali.com web sitesinde Ömer Çelik mealinden gerektiğinde istifade edilmiştir.

Sonuç bölümünde ise, elde edilen bulgular bir bütünlük içerisinde sentezlenmiş, ayrıca ileride yapılabilecek çalışmalara katkı sağlanabilecek değerlendirmelere yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMCILIĞIN DOĞUŞU GELİŞİMİ VE İSLAMCILIK DÜŞÜNCESİ

İslâmcılık, İslâm'ın ana kaynaklarına dayanarak Müslümanların maddi-manevi her bakımdan yenilenip ilerlemesini ve siyasal birliğini sağlamayı başarmasını önceleyen bir düşünce sistemidir. Osmanlı Devleti'nin batılı modernleşmenin sonuçlarıyla yüzleşmeye başladığı süreçte Batıcılık ve Türkçülük tezleri yanında alternatif bir ideoloji olarak vücut bulmaya başlamıştır. İslâmcılığın doğuşunda devletin aldığı askeri yenilgilerin, toprak kaybının ve Müslüman halkların esarete düşmelerinin önemli etkisinin bulunduğu kabul edilmekle birlikte uzun batılılaşma deneyimlerindeki başarısızlığının da etkili olduğu düşünülmektedir.[14] Özgün bir fikir olarak II. Meşrutiyet sonrası dönemde bazı devlet adamları, ulemâ ve fikir adamları arasında revaç bulmuştur.

1683'te Karlofça antlaşmasıyla ilk defa toprak kaybeden Osmanlı Devleti, talihsiz bir vâkıadan farklı olarak bu başarısızlığının kalıcı olduğu gerçeği ile yüzleşmesi çok sürmemiştir. Napolyon'un 1797-99'da Mısır'ı işgali ise Batı dünyasının üstünlüğünü tescillemiştir. Bu işgâl neticesinde, Osmanlı Devleti ve Mısır yönetimi, Avrupa'yı adım adım izlemekten başka bir çıkar yol olmadığı gerçeği ile karşı karşıya kalmıştır. 19. Yüzyılın başından itibaren uygulanan Batıcı politikalar, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanıyla zirve noktasına varmış, uygulanan bu politikalara yönelik şiddetli eleştiriler artmaya başlamıştır. 1859'da Şeyh Ahmed önderliğinde cereyan eden Kuleli Vakası bu eleştirilerin en bariz örneğidir.[15] Bu gibi tepkilerden Batılılaşmanın şekline/biçimine karşı gelişen eleştiri sürecinin İslâmcılık düşüncesinin temelini oluşturmakta önemli bir payı olduğu anlaşılmaktadır.

Konunun daha iyi anlaşılması için bu bölümün ilk kısmında İslâmcılığın ortaya çıkmasına sebep olan etkenler açıklanacak, ikinci kısımda ise İslâmcıların fikirleri ortaya konulup değerlendirilecektir. İslâm dünyasında oluşan modernleşme talebini ve İslâmcılığın doğuşunu hazırlayan sebepleri anlayabilmek için birkaç asır öncesinden Avrupa'da neler olup bittiğine göz atmak gerekmektedir.

---

[14] Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, (İstanbul:Yön Yayınları, 1965), 33.
[15] Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 14.

1.1. Tarihsel Etkenler

Avrupa içerisindeki iç çekişmeler, güvensiz ve istikrarsız ortam, ekonomik çöküntünün sebep olduğu yoksulluk, Kilisenin baskıcı tutumu, Avrupa'yı Ortaçağ olarak bilinen zihnî ve kültürel bunalıma mâruz bırakmıştı. Tarım toprakları, kilisenin, kralın ve soyluların egemenliğinde idi. Halk tarım yapabilmek için bu sınıflardan birini seçmek ve onlara köle olmak zorundaydı. İsa peygamberi insanî kimliğinden uzaklaştırarak tanrılaştıran, Allah'a yakınlık sağlama adına ruhbanlığı ortaya atan Kilise, hem insan fıtratına aykırı bir seyr izlemiş hem de din adına insan hayatı üzerinde sıkı bir egemenlik kurmuştu. Doğudaki Müslüman devletlerin baskısı, batıdaki coğrafi şartların elverişsizliği yüzünden Ortaçağ Avrupası içteki olumsuzluklar yanında coğrafi bakımdan da ciddi şekilde sıkışmış durumdaydı.

Arap İslam medeniyeti İspanya'daki Endülüs Emevî Devleti yoluyla Batılı devletleri etkisi altına almıştı. Avrupalıların Endülüs'le uzun süren bir mücadele ortamı içinde 12. Yüzyıl rönesansı olarak bilinen bir evreyi yaşadıkları kabul edilmektedir. Endülüs kaynaklı bilimsel birikimin Avrupa'yı etkilemesi ve 13. Yüzyılın ortalarında Venedikli Marco Polo'nun seyahatlerini kaleme almasıyla hareketlenen Avrupalı zihin dünyası yukarıda açıklanan zorlayıcı şartların baskısıyla bir şeyler yapmak gerektiğine kendini inandırmıştır. Bu ortamda bilimin tek çare olduğuna duyulan inanç çerçevesinde doğunun bereketli ve zengin dünyasından pay alma hissiyatı ve dünyayı keşfetme merakı gittikçe artış göstermiştir. Bu gelişmelerin sonunda Avrupa, "Coğrafi Keşifler" olarak bilinen dönemin perdeleri aralayacaktır. Avrupa'da, coğrafi keşifler ve sömürgecilikle desteklenen ekonomik refah ortamının oluşmasıyla bilim ve teknik alanında ciddi gelişmeler meydana gelmiş Rönesans ve Reform yaşanmış, ihtiyaçların artmasıyla yeni ürünlerin icadı gerekmiştir. Böylece bilime duyulan ilgi daha da artmış, icad edilen ürünlerin seri üretimde çoğaltılması talebi atölyelerin fabrikalara dönüşmesini sağlamış ve bu durum sanayi devriminin zeminini hazırlamıştır. Sanayi devrimiyle artan hammadde ihtiyacı kıta ya da bölge keşifleri için etken olduğu kadar Avrupalı devletlerin diğer milletlerin topraklarına göz dikmesine ve sömürgeciliğin günümüze kadar sürmesine de sebep olmuştur.[16] Avrupalılar, Reform ve Fransız İhtilali (1789) döneminde din dahil herşeyi sorgulama ve yeniden anlamlandırma yoluna girdiler. Bu düşünsel ve hareketli ortam içinde

[16] İzzet Çıvgın - Remzi Yardımcı, *Çağdaş Dünya Tarihi,* (Ankara: Maya Akademi, 2007), 8.

Kilisenin Ortaçağ boyunca insanlar üzerinde baskı kuran katı egemenliği de sorgulanarak *laiklik* olarak bilinen yeni bir anlayışa da teslim olunmuştur.

Buna mukabil Osmanlı Devleti, Avrupa'nın özellikle de askeri üstünlüğünü teslim ettiği andan itibaren en acil ihtiyacı gözden geçirerek askeri modernizasyona ağırlık vermeye başlamıştır. Bunun arkasından yüzyıllardır yenilenmemiş eğitim sistemiyle yüzleşmek gerektiğini düşünen devlet, öncelikle modern teknik okullar kurmuş bunun yanında memur ihtiyacını karşılayacak Batı tarzı okullar açmaya ağırlık vermiştir. Bu sırada Osmanlı Medreselerinin durumunun dönüşüme elverişli olmadığı ve dini görünümlü taassup içinde olduğu anlaşılmaktadır.[17] Medresede tahsil edilen ilimler arasında teknik ve sosyal bilimler olarak tanımlanan ilimlerin olmaması ve bu ilimleri takviye etmeye yönelik bir çaba göstermemesi medresenin ihmal edilmesine yol açmıştır [18] Modernleşme isteğindeki Osmanlı Devleti'nin yüzleştiği daha derin sorunlar da vardı. Osmanlı toplumu, dine aykırı bir çok hurafeyi dinle özdeşleştirmiş ve çoğunlukla dinin esası olarak algılamış durumdaydı. Toplum içinde din, örf ve gelenek halini aldığından bilinçli bir dindarlıktan söz etmek zorlaşmıştı. Toplumu harekete geçirmesi gereken âlimlerin önemli bir kesimi halkı saran hurafeleri kanıksamışlar ve dünyanın gidişatına duyarsız haldeydiler.[19] Bilinçli dindarlığın yerini önceki nesillerden edinilen örf, adet ve gelenekler almıştı. Cihat, mücahede, sabır, emri bi'l-ma'ruf, nehyi 'ani'l-münker gibi üstün dini duygu ve davranışlar unutulmuştu.[20] Bunun yanında ekonomi ve üretim faaliyetleri, hukuk ve dini yaşamları yüzyıllardır aynı şekilde kalmış bir halkı uyandırmak kolay değildi. Halk, kendileri dışında gelişen

[17] Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası,* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 12,81-83.;Fatih Bayhan, *Dedem Mehmet Âkif*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 199.

[18] Devletin Osmanlıyı yüzyıllardır besleyen klasik medreseye neden dokunmadığı tartışmalı hususlardan biridir. Medresenin taassubu mu buna izin vermemiş yoksa değişime karşı koyan Yeniçerilerin yanında yer almasından dolayı mı cezalandırılmıştır? Medrese, değişime direnç gösteren yeniçerilerle ittifak halinde olmasıyla, gelecekte değişim karşısında alacağı konumunu da ortaya koymuştu. Bunun için devleti yönetenlerin, değişime direnen Yeniçerilerle yaşanan tecrübeden sonra aynı akibetin medreselilerle de yaşanacağı endişesini taşımış olmaları muhtemeldir. Sonuç olarak medreseleri devlet desteğinden mahrum bırakmak, ıslahına yönelik hiçbir faaliyette bulunmamak, medreseyi ölüme sürüklemiştir. Buna rağmen medresenin devlete ve halka uzun bir süre hizmet ettiği de bir gerçektir. Cumhuriyet sonrası ise eğitimde çift başılık olarak görülen medrese / okul zıtlığı tamamen okulun lehine çözülerek medreselerin kapatıldığı bir sürece girilmiştir. Bu konuda Hüseyin Atay, Osmanlı bürokrasisine medresenin yıkılması gerektiğini anlatanların, elçilik mensupları olduğunu ve medresenin başına gelenler konusunda yönetici, bürokrat ve medreselilerin payının ortak olduğunu düşünmektedir. Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar*, 3/106.

[19] M. A. Ubıcını, *Türkiye 1850*, (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1001 Temel Eser, t.y.), 107.

[20] "Bugün Türkiye'de din yayma ruhu sönmüştür. İslamiyet kafirleri ne kılıçla ne de sözle yola getirmek istiyor şimdi." M. A. Ubıcını, *Türkiye 1850*, 89.

dünyaya karşı büyük bir kayıtsızlık içindeydi.[21] İmparatorluk halklarının bilim ve fenne olan mesafeleri, geleneğe taassupla bağlılıkları ve bu bağlılığın doğurduğu yeniliklere karşı tavır alma halinin Osmanlı devletini batılılaşma konusunda yavaşlattığı söylenebilir.[22]

Bu çalışmanın konusunu oluşturan İslâmcılık, Osmanlı Devleti'nin modernleşme, ilerleme ve gelişme serüvenin bir parçası olarak tezahür etmiştir. Devletin nasıl kurtulacağı, ilerleme ve modernleşmenin yolu, gerileme sebeplerinin tespiti ve bunlarla mücadele üzerindeki düşüncelerle, kurtuluşun yolunu İslam'ın ana kaynaklarına yeniden ve kararlı bir dönüşte arayanlar İslamcılık adında bir akımın doğmasını sağlamışlardır.

1.2. Düşünce Akımları

Avrupa, Rönesans ve Reform hareketlerine öncülük yapmış, coğrafi keşifler ve sömürgecilikle zenginliğe ulaşarak servetin el değiştirmesine ev sahipliği yapmış, bilimin değerini idrak ederek bilimsel çalışmalara hız vermiştir. Bu gelişmelerin akabinde 1789'da Fransa'da Kral, halk tarafından devrilerek yönetimde cumhuriyetçi yeniliklerin aranmaya başlandığı bir dünyaya adım atılmıştı. Ezilmekten bıkmış, keşfe ve aydınlanmaya istekli, yeniliğe açık bir kitle, Avrupa'daki değişimin zeminini oluşturmaya başlamıştı. Buna karşılık Osmanlı devletinde yüzyıllardır hiç değişmeyen inanç, eğitim, hukuk, sosyal ve siyasal bir düzen hâkimdi. Fakat Osmanlı'daki bu durum, ilerleyen ve güçlenen Avrupa karşısında zaaftan başka bir anlama gelmediği ve eski düzenin değişmesinin zorunluk olduğu olgusunu ortaya çıkarmıştır. İlerleme, gelişme, batılılaşma, meşrutiyet, demokrasi, laiklik, insan hakları ve kadın hakları şeklinde ifade edilen yeni düzenin getirdiği tartışmalar, Osmanlı devleti bünyesinde çeşitli akımların oluşmasına yol açmıştır. Batıcılık akımındaki dinden uzaklaşma ve dinin ilerlemeye mani olduğuna dair söylemlere karşın, dinin ilerleme ve gelişme önünde engel olmadığı fikrini ileri süren İslamcılık akımı ortaya çıkmıştır. Devleti korumak ve tüm din ve ırk unsurlarıyla birarada tutmak olarak tanımlanan

[21] M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Erişim: 09 Eylül 2025)

[22] "Eski köyde yeni adet her ne kadar isabetli olsa da halkın ondan nefreti bu âlemin eski âdetidir." Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 9/181'den naklen. "Devlet adamları ve memurlar lüzumlu lüzumsuz şeylerde alafranga modasına düştüler. Bu ise masrafların artmasına yol açmıştı. Bu durumdan ürken halk onlara kâfir gözüyle bakmaya başlamıştı. Hatta bazı güzel işleri bile alafrangadır (kafirliktir) diye reddetmelerine yol açtı." Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 8/184, 185'den naklen. Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler (1830-1980)* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1985), 35,38.

Osmanlıcılık II. Meşrutiyetten sonra yaşanan gelişmeler karşısında yerini Türkçülüğe bırakmıştır. Bu akımların düşünce yapılarına aşağıdaki başlıklarda değinilecektir.

1.2.1. İslâmcılık

İslâmcılık, İslâm'ın yalnızca manevî-dini alana hitap eden bir yapısı olmadığı ve onun dünyevi alanı da ele alıp düzenlediğini; bu bağlamda siyasî, ekonomik, kültürel, toplumsal vs. birçok alanda talep ve önerileri olduğunu düşünenlerin meydana getirdikleri akım olarak ifade edilmektedir.[23] Daha geniş bir ifadeyle İslâmcılık, 19. Yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve İslâm dünyasını başta Batı sömürüsü olmak üzere, tüm zalim ve müstebit yöneticilerin baskı ve esaretinden kurtarmanın yanında Müslümanları medenileştirmeyi, siyasi ve amaç bakımından birleştirmeyi ve madden kalkındırmayı hadefleyen bir düşünce olduğu görülmektedir. Bu düşünce sisteminde geçmişi bilinçsizce kutsama ve taklit etmek eleştirildiği gibi yüzyıllar içerisinde üst üste biriken hurafelerden kurtulmak ve Müslümanları İslâm'ın özüne/ saf haline çağırmak öne çıkmaktadır. Bununla beraber İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim…) akılcı bir metotla ele alarak "yeniden" hayata hâkim kılmak uğruna siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününü ihtiva ettiği kabul edilmektedir. [24]

İslâmcılık, ıslah, tecdid, ihya ve ittihad-ı İslâm gibi kavramlarla da ifade edilmektedir. Batı dünyasında ise pan-İslâmizim, radikalizm, fundamentalizm, modern İslâm, reformist düşünce gibi kavramlar İslâmcılığı ifade etmek için kullanılmaktadır.[25] Yukarıdaki tariflerden hareketle İslâmcılığın, din ve dünyayı, maddiyat ve manevîyatı aynı anda kapsamakla beraber değişen mekânsal ve zamansal şartların gereklerini göz ardı etmeyen bir düşünce sistemi olduğunu söylemek mümkündür. Bu sistemde İslâm'ın siyasal ve sosyal bir din olduğu kabulünün yanında İslâm'ın öğretilerini canlı ve zinde tutacak şekilde yorumlamanın gereği önemle vurgulanmaktadır.

Araştırmacılar arasında İslâmcılığın II. Meşrutiyet sonrası ortaya çıktığı görüşü yaygın olsa da tarihsel geçmişinin II. Meşrutiyet öncesindeki isimlere dayandığını söylemek mümkündür. Bu da bizi Osmanlı devletinin son yüzyılında Nâmık Kemal

[23] Ahmet Ayhan Koyuncu, *1970 Sonrası Türkiye'deki İslamcıların Demokrasi Algısı*, (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 75.
[24] İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1987), 1/15.
[25] Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 1/15.

(ö. 1888), Ziyâ Paşa (ö. 1880) ve Ali Suâvi (ö. 1878) gibi *Yeni Osmanlılar* olarak tanınan bazı isimlere ve özellikle de Cemâleddîn-i Efgânî (ö. 1897)'ye götürmektedir. *Yeni Osmanlılar*'ın II. Meşrutiyet sonrası dergi ve gazetelerde yazmaya başlayacak olan İslâmcıları kültürel bakımdan etkiledikleri muhtemeldir. Bununla beraber evrensel düşünce ve dini yenilenme bakımından onları etkileyen asıl faktörün Cemâleddîn-i Efgânî (ö. 1897) ve çizgisi oldupunda ittifak vardır.[26] Efgânî'nin daha çok İslâm devletinin güçlenmesiyle ilgili olarak ortaya attığı fikirleri, talebesi Abduh'un, "İslâm dini düşüncesinin Rönesansı" haline getirdiği kabul edilmektedir.[27] Abduh, batılı düşünce kalıplarıyla uyumlu bazı dini düşüncelerinden dolayı eleştirilmiş olsa da İslâmcılığı kelimenin tam anlamıyla üretmiş, harekete geçirmiş ve aktarmış bir şahsiyettir. Kişiliğinde ezherli olmak bakımından ilmi, Efgâni'ye teması bakımından düşünceyi ve ömür boyu sürdürdüğü faaliyetleriyle eylemi toplamış biridir. Türk fikir hayatına erken bir dönemde Mehmet Âkif'in tercümeleriyle girdiği bilinmektedir.[28]

İslâmcılığın Mısır kaynaklı etkilerini II. Meşrutiyet sonrası Eşref Edip (Fergan) yönetimindeki *Sırât-ı Müstakîm,* sonraki adıyla *Sebilü'r-reşâd*'da çokça görmek mümkündür. Bunun dışında başka dergilerden de söz edilebilir. Bunlar; *Beyanü'l Hak, Mahfel, Livâ-i İslâm, Mekâtip ve Medâris, Ceride-i İlmiye, İslâm, Sadâ-yı Hak* ve *Volkan* dergileridir. İslâmcılık düşüncesinin, adı geçen dergilerin makalelerinde vücut bulduğu ve müstakil bir fikir olarak temâyüz ettiği anlaşılmaktadır. Bu düşünce akımı sadece fikir sahasında teori kalmamış Kurtuluş Savaşı (1919-1922) sırasında eylem ve hareket olarak kendinden söz ettirmiştir. İslâmcıların 1923'deki Cumhuriyetin kuruluşuna kadarki dönemde daha fazla olmak üzere TBMM, MEB ve DİB bünyesindeki görev ve faaliyetlerde etkin oldukları görülmektedir.[29]

II. Meşrutiyet sonrası vücut bulan İslâmcılık tecrübesi büyük ölçüde ulemaya dayanıyordu. İlmi bir zemini olduğu için kaynaklara dayalı ve hurafe karşıtıydı. Ölçülü modernleşmeyi desteklediği gibi buna engel olmak isteyen mutaassıp ve geleneksel

[26] Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar,* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016) 34.
[27] Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset,* 18.
[28] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 396.
[29] İslâmcıların önde gelen isimlerinden Mehmet Akif (ö. 1936) TBMM'de 1. Dönem Burdur Milletvekiliği, Babanzade Ahmed Naim (ö. 1934)'in vefat tarihine kadar Dâru'l-fünûn Müderrisliği, Halim Sabit Şibay (ö. 1946)'ın DİB Müşâvirliği, Ömer Ferit Kam (ö. 1944)'ın Dâru'l-fünûn Müderrisliği, M. Şemsettin Günaltay (ö. 1961)'ın Başbakanlık, Ebu'ulâ Mardin (ö. 1957)'in Üniversite Öğr. Üyeliği ve Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951)'nin DİB Başkanlığı yaptığı bilinmektedir.

çevrelerle mücadele halindeydi. İslâmcılığın bu altın dönemi, altyapısını sağlayan medresenin ıslah faaliyetlerinin akamete uğraması ve sonrasında tamamen kapanması sebebiyle tarihe karışmıştır.[30] O dönemden geriye kalan dergi yazıları ve kitaplar ise yazı ve dil inkılapları sonrası işlevsiz kalmıştır. 1923-1950 arası dönemde İslamcılık olarak aktarılabilecek resmi bir faaliyetten söz edilememektedir.

1950 sonrası İslâmcılığı daha çok edebiyatçı, sosyal bilimci, tarihçi ve politikacı şahsiyetlerin çevresinde gelişmiş; geçmişi yâd edip yüceltme, Batıcılık ve inkılap politikalarını eleştiri ve polemikçiliğin ağırlıklı olduğu bir dil ve üslup etrafında şekillenmiştir. Bu yeni İslâmcı çevre köklü bir dini eğitimden mahrumiyet, temel kaynaklara ulaşamama gibi bir çok zafiyetle kuşatılmış olduğundan duygusal, eyyamcı ve hesaplaşmacı bir karaktere sahip olmuştur. Yeni İslâmcı çevrenin ilk İslâmcıların mücadele verdikleri padişahları "cennet mekan" ilan etmeleri, Osmanlı saltanat dönemini adeta kutsamaları, gelenekçi çevrelere yakınlaşmaları, II. Meşrutiyet İslâmcılığıyla hiçbir bağının kalmadığını göstermektedir. Ayrıca İslâmcıların mücadele ettikleri gelenekçi çevrelerin canlandırılmasıyla birlikte ıslah ve tecdide dayalı düşünce sistematiği dini taassubun hedefi haline gelmiş; Efgânî, Abduh, Reşîd Rızâ ve Mehmet Âkif gibi İslamcılar aynı odaklar tarafından çeşitli karalama faaliyetlerine maruz kalmışlardır.

Osmanlı son döneminde devleti kurtarmak ve yeniden inşa etmek için ileri sürülen İslâmcılığın yanında aynı amaçlar için ortaya atılan ancak farklı yönelişleri ile dikkat çeken başka fikirler de bulunmaktaydı. Bunlar; Osmanlıcılık, Batıcılık ve Türkçülük'tür.

1.2.2. Osmanlıcılık

Osmanlıların son dönemlerinde zayıflayan devleti kurtarmak için birçok düşünce ortaya konuldu. Bu düşüncelerden en eski ve yaygın olanı şüphesiz Osmanlıcılık düşüncesidir. Bu düşünce akımının temeli, "Osmanlı kalarak ve Osmanlı birliğinin dağılmasına fırsat vermeden" Batılılaşmaktır. Bu düşünceye göre Osmanlı

[30] İslâmcıların en önde gelen gündemlerinden biri medreselerin ıslahı projesiydi. Bunun için II. Meşrutiyet sonrası resmi olarak girişimlerde bulunulmuş ve din ilimleri yanında Matematik, Fizik, Kimya, Coğrafya, Tarih, Türkçe gibi alanlarda eğitim veren "Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye" medreseleri kurulmuştur. Sınırlı olarak uygulanabilen bu proje 1. Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Medrese kurumsal olarak Cumhuriyet sonrası 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabul edilmesiyle tarih sahnesinden çekilmiştir.

tebaası içinde yaşayan herkes kendisini Osmanlı olarak kabul edecek, ırki, dini ve mezhepsel ayrışmalardan uzak kalarak devlete sadık kalmayı sürdürecektir.

Osmanlı Devleti için Batılılaşmanın ürkütücü yönlerinden biri ulusçuluktu. Ulusçuluk kavramı Avrupa'da dağınık aynı ırkları bir araya getirmiş ve ırk çerçevesinde devletlerin oluşmasını desteklemişti. Batılılaşma bünyesindeki ulusçuluk fikri Osmanlıya birlik ve dirlik değil ayrılık tohumlarını atması kaçınılmazdı. Çünkü Osmanlı devleti demografik yapısı itibariyle birçok ırkları bünyesinde buluşturan bir sisteme sahipti. Bundan dolayı Osmanlı yönetim bürokrasisi başta olmak üzere aydınlar arasında; "Batılılaşmaya; Evet!"; ulusçuluk fikirlerine kapılarak "bölünmeye ve ayrışmaya; Hayır!" şeklinde özetlenebilecek Osmanlıcılık fikri doğmuştur. Osmanlıcılar, uzun sayılabilecek bir müddet Osmanlı-İslâm geleneklerine sadık kalarak; tüm uyrukların Osmanlıya bağlılıklarını korudukları bir batılılaşmanın mümkün olduğunu öngörmüşlerdir.[31]

Osmanlıcılık birlik fikri çerçevesinde çalışırken Batılı nasyonalist fikirlerin etkisinde kalan kavimler, kendi devletlerini kurmak için çalışmaya başlamıştı. Yunanistan bağımsızlığını kazanmış ve Sırp, Arnavut, Hırvat gibi Balkan halklarına örnek teşkil etmişti. Anadolu'daki Rum ve Ermenilerin de aynı yolu izledileri görülüyordu. II. Meşrutiyet meclisindeki tartışmalar ve akabinde gelen Balkan Savaşlarıyla Balkanlı kavimlerin devletten kopma süreci yaşanmış, I. Dünya Savaşıyla birlikte ayrılıkçı fikirler Araplara da sirayet ederek Şerif Hüseyin ve Suud ailesiyle öne çıkan isyanlardan sonra Osmanlıcılık akımı etkinliğini tamamen yitirmiştir.

1.2.3. Batıcılık

18. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılarda, Batı'nın sadece askeri bakımdan değil hayatın her alanına sirayet eden bir gelişim içinde olduğu fikri güçlenmiştir. Bunun için Osmanlılar, Yeniçeri ocağının kaldırılmasından itibaren (1826) tavizsiz bir batılılaşma politikası izlemiştir. Batı tarzı okulların açılması, Avrupaya öğrenci gönderilmesi gibi faaliyetlerin akabinde batıcı bürokrat bir sınıf ortaya çıkmıştır. Batılılaşmayı en önemli hedef haline getiren bu sınıfın arasında gelişen düşünce akımı batıcılıktır. Bu düşünce akımına göre Doğu medeniyeti dünyayı aydınlatma dönemini kapamış ve onun yerini Batı medeniyeti almıştır. Doğulular, bulundukları noktayı

[31] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 287.

kabullenerek yerlerinde durmayacaklardır. Onlar da batılar gibi yenilenmek, ilerlemek ve gelişmek zorundadır. Batı, teknolojik ve bilimsel ilerlemeleri sağlayan akılcı yöntemleriyle tüm dünyayı etkileyen bir konuma yükselmiştir. Bunun için batıya karşı durmak değil onun yanında ve ona paralel durmak zorunluluk halini almıştır.[32] Batıcılara göre batılılaşmak sadece maddi ve teknik anlamda modernleşmek ve ilerlemek değil aynı zamanda toplumsal, kültürel her bakımdan eskinin yerine batılı normların konulacağı bir noktaya varmak anlamına geliyordu. Bundan dolayı acele ile yapılmak istenen batılılaşma hareketleri tepki çekmekte gecikmemiş, batılılaşma faaliyetlerinin Avrupa'yı taklitten ileri gitmediği, onlardaki umran ve gelişme yerine kötü ahlakının alındığı gibi eleştirilere konu olmuştur.

Osmanlıdaki fikir akımlarının tamamındaki ana tema: yenilenmek, ilerlemek ve gelişmek olduğundan hepsinin Batıcılık düşüncesinin temel ilkelerinde uzlaştıkları söylenebilir. Bu bakımdan Osmanlıcılık, Türkçülük ya da İslâmcılık gibi fikirlerin tamamının bir noktaya kadar batıcı olduklarını söylemek yanlış olmaz. Batıya yönelmenin nasıl ve ne kadar olacağı, daha açık bir ifadeyle ne kadar batılılaşmak gerektiği ve bunun nerede başlayıp nerede durması gerektiği gibi konular bu düşünceler arasındaki yol ayrımlarını belirlemiştir. Bazıları ilerleme yolunda Batıyı olduğu gibi taklit etmek ve yaşadığı tecrübeyi suni de olsa yaşamak gerektiğini savunmakta iken[33] kimisi ise kültürel kodların kaybedilmesine razı olmayan reçeteler önermekteydi.[34] Bu meyanda İslâmcılar olarak tanımlayabileceğimiz bir kesim aydın, bir yandan modernleşmeyi savunurlarken aynı anda bir milleti kendisi yapan değerleri kaybetmemenin gereği üzerinde duruyorlardı. Onlara göre bir millet ancak geçmişine sırtını dönmeden, dinine ve inancına uygun hareket etmekle ve kendi kültür ve örfünü yaşatmakla ayakta durabilirdi.[35] II. Meşrutiyet İslâmcılığının tanınmış isimlerinden Said Halim Paşa (ö. 1921) Batının çalışma tarzı, eğitim usulü ve samimi vatanseverlik hasletlerine açıkça gıpta ettiğini söylerken Batı medeniyetini anlayıp tanımadan körü körüne taklit etmenin sakıncalarını dile getirmektedir. Onun önerdiği çare Batıdan geleni ölçüp tartarak, ilerlemenin ardındaki asıl fikri anlayarak, halkı yeniliklere alıştırmaktır.[36]

[32] M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma"
[33] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 383.
[34] Kara, *Türkiye'de İslâmcılık,* 19.
[35] Sadık Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi,* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 145.
[36] Tanıl Bora, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 416.

Batılıların tezlerinden etkilenen düşünürlere karşı İslâmcılar, İslâm dinin gelişmeye ve ilerlemeye mani olmadığı şeklindeki bir anlayışı öne çıkarmışlardır. Onlara göre batılıların maddi ve teknik üstünlükleri yeterli değildir. Batılı ilerlemede insanın manevî yönü ihmal edilmiştir. İslâm dinini, halihazırdaki müslümanların hallerine bakarak değerlendirmek isabetli değildir. Bu vaziyetin eğitim ve ıslah çalışmalarıyla düzeltilmesi zorunludur. İslâm'dan vazgeçtiğimizde yerine koyacak daha iyi bir inanç sistemi getiremeyeceğimizden daha kötü bir noktaya gidebiliriz.

Batılılaşma çabalarının devletin ayakta kalmasına yönelik sağladığı bazı faydalar yanında zaman içinde ödettiği bedellerden söz edilmektedir. Islahat fermanı tarafından getirilen Müslim-Gayri Müslim eşitliği bir süre sonra Müslüman halk aleyhine dönmüş, Osmanlı Devleti batılılaşma adına yapılan düzenlemelerin meydana getirdiği ekonomik çöküntü ve artan toplumsal rahatsızlıklarla yüzleşmek durumunda kalmıştır.[37] Batılılaşma bayındırlık, mimari, kıyafet, mobilya, ev eşyası ithal etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun yanında bilimsel ve kültürel devrim niteliğinde atılımlar yapılmaya çalışılsa da bazılarına göre bunlar da taklitten öteye gidememiş,[38] tercüme edilenlerin okunup okutulmasından öteye geçememiştir. [39] Modern eğitimle büyüyen nesillerde mutlak itaat kültürü zedelendiği için Osmanlı padişahına bağlılık zayıflamıştır. Böylece düşünce ve aklın öne çıkarılması temelindeki batılı fikirler dinin olduğu kadar saltanat devletinin tahtını da sarsmıştır. [40]

1.2.4. Türkçülük

Türkçülük akımı Osmanlı son döneminde ortaya çıkan akımlar içerisinde en son şekillenenidir. Bu akıma göre Türk ırkı kendi kültürel ve siyasi bağımsızlığını kazanmalı, dil ve ırk bakımından diğerlerinden farklılığı üzerinde durarak kendi devletini kurmalıdır. Bu düşüncenin genel olarak vatan, dil ve kültür kavramları etrafında şekillenen konular üzerinde durduğu görülmektedir. Türkçülüğün ilk görünümünün Tanzimat aydınları arasında dilde sadeleştirme faaliyetleriyle gündeme

[37] İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması Batılaşma,* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 67,70.
[38] Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar* (Ankara: Atay Yayınları, 2017), 3/115.
[39] "Batı'nın fikir mahsullerini şüphesiz ve tenkitsiz, saf bir itaatle alan dimağlar, bu fikirleri getirmekle ilim yaptıklarını zannettiler. Tercüme ile taklitten ibaret münevver faaliyeti, hakikat aşkını doğuramazdı…Medreseden kalan paslı kilit, Batı pazarından getirilen yaldızlı kilit oldu. Eskilerin, "Falan tefsirci eserinde böyle dedi" sözü yerine yenilerin "Bir İngiliz alimi şöyle demiş" tarzında ifadeleri hakikatin sohbeti olarak ele alınmaya değerli görüldü. Batı dünyasında ortaya konan her fikir, tercüme ve nakil yoluyla tekrarlanıp ezberlenmek üzere mektebe devredildi." *Topçu, Türkiye'nin Maarif Davası,* 83-84.
[40] Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?,* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2020), 30.

geldiği anlaşılmaktadır. Türkçülüğün harekete geçmesinde müsteşrik Türkologlar tarafından Türk dili ve tarihine dair yazılan eserlerin de rol oynadığı bir gerçektir. Bu eserler Türkiye'de okundukça Türkçülük düşüncesi kendisine zemin bulmakta zorlanmamıştır. [41] Bununla beraber Gayr-i Müslim tebadaki milliyetçi hareketlenme Türkçülüğün güçlenmesini sağlamıştır. Ancak bu akım, İslâmcılar tarafından sadece Türk ırkını konu edindiği için geçmiş mirastan vazgeçme olarak algılanmış; ilk etapta bizi Gayri Müslim cepheye karşı birada tutsa da kendi birliğimize zarar vereceği ve yeni birtakım ayrışmalara zemin hazırlayacağı endişelerine konu olmuştur. [42]

Türkçü aydınların İslâm öncesi ya da İslâm dışı şahsiyetleri örnek olarak kullanmaları da ayrıca eleştirilmiştir. Yusuf Akçura'nın "Cengiz" adındaki uzun yazı serisi çok ciddi tartışmalara yol açmış, Türkçülük akımının dinle ilgili konulara el atması ve dini kaynakların Türkçeleştirilerek ibadet dili haline getirilmesi talepleri tepkilere yol açmıştır. [43]

1.3. İslâmcıların Fikirleri

Rönesans ve Reform hareketleriyle dinin etkisinden oldukça uzaklaşan ve ardından sanayi devrimini gerçekleştiren Batı dünyası, madde ve teknik başta olmak üzere bir çok açıdan İslâm dünyası üzerinde gözle görülür şekilde üstünlük sağlamıştır. İslâm dünyası üzerinde önceleri askerî, siyasî ve ekonomik alanlarda hissedilen bu üstünlük, etkilerini yavaş yavaş kültürel, hukukî ve toplumsal alanlara da kaydırmayı başarmıştır. Böyle bir ortamda İslâm'ın ana kaynaklarına dayanarak sosyal, siyasal ve kültürel yenilenmeyi, Müslüman halkların esaretten kurtarılarak siyasal birliğin sağlanmasını ve devletin maddi-manevi her bakımdan ilerlemesi gerektiği düşüncesine sahip olanlar, İslâmcılık hareketini ortaya çıkarmışlardır. İslâmcılığın Batıcılık karşısında konumlanmasında Batıcı yönetici ve aydınların ortaya koydukları pratiklerin etkisi olduğu görülmektedir. Onlara göre Batıcılar her ne kadar yükselme, ilerleme ve çağdaşlaşma gibi kelime ve kavramları ileri sürseler de ortaya koydukları ürünler bununla çelişmektedir. Batıcıların Avrupa'nın maddi ilerlemesine talip olacakları yerde onların yaşam tarzına, eğlence kültürüne, kötü ahlakına talip olmaları eleştirilmiştir. Batıcıların, ülkenin imar ve ilerlemesinden çok birlik ve beraberliği

[41] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 293.
[42] Ahmet Naim Babanzâde, *İslam'da Irkçılık ve Milliyetçilik,* sad. Ömer Lütfi Zararsız, (Ankara: İkbal Yayınları, 1980), 32.
[43] Hasan Gümüşoğlu, *Modernizmin İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012), 107.

ortadan kaldırıcı, ahlakı yozlaştırıcı, toplumsal bağları çözücü sosyo-kültürel değişimiyle ilgilendikleri ileri sürülmüştür. [44]

İslâmcılar kendilerini ifade etmek için yazdıkları yazı ve çalışmalarda dinden vazgeçilmemesi gerektiğini, aklın dine uyumlu yürümesinin önemini, dinin ilerlemeye mâni olmadığını vurgulamışlar; devlet yönetimi, adalet ve ilerleme gibi bir çok mesele üzerinde fikirler ortaya koymuşlardır. İslam dünyasının Batı karşısındaki yenilgisi ve medeniyet bakımından gerilemesi olgusunu bir uzman edasıyla incelemişler ve bundan çıkış yollarına dair düşünceler öne sürmüşlerdir. İslamcılar, Müslüman toplumlar nezdinde uzun asırların ortaya çıkardığı fıkıhtaki donukluğun, içtihadın yasaklanmasının, Kur'ân'a yaklaşımdaki yanlışların, yaygın hurafe ve bid'atlerin üzerinde durmuşlar ve bunlarla mücadele etmişlerdir. İslamcı fikirlerin bir kısmının göz önüne getirildiği bu bölümde en temel görüşlerden başlanmak suretiyle İslâmcı açıklamalara yer verilecektir.

1.3.1. Dinin Önemi

Modern döneme kadar gelişmiş tüm toplumlarda din olgusu, toplumsal ve bireysel kuralları koyan bir sistem olarak kabul görmekteydi. Modern dönemde ise kural-kanun koyucu, emir ve yasakları düzenleyici olarak dinin yerine yasama ve yargı mekanizmaları olarak geliştirilen laik parlamento ve mahkemeler, bizzat devlet kurumları olarak bu işi üstlenmiştir.[45] İslâm dünyasında görülen zafiyet sonrasında devlete ait her mekanizmanın yenilenmesi gündeme geldiğinde Batıcı aydınlar dinin ahkâm ve gerekleri yerine aklın ve bilimin öne çıkarılması gerektiğini savundular. Onlara göre hayatın esasını teşkil eden her yerde bilim ve bağımsız düşünce hâkim olmalı, dini referanslar dikkate alınmamalıdır. Buna karşın İslâmcıların çalışmalarında dinin varlığının toplumda meydana getirdiği olumlu etkileri öne çıkarmaya çalıştıkları görülmektedir. İslâmcılara göre birey ve toplumun dirliği için dinin vazgeçilmez bir rolü bulunmaktadır.[46]

İslâm dininin insanları dünya hayatı hakkında bilinçlendirdiğini ve dünyadan tamamen yüz çevirmelerini istemediğini belirten İslâmcılar, İslâm ülkelerindeki

[44] Muhammed Âtıf, *Frenk Mukallidliği ve Şapka*, (İstanbul: Kader Matbaası, 1340), 14,15.
[45] Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik,* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007), 93.
[46] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/187.

gerileme sebebinin dinî değil, aksine Müslümanların dinlerini bozmaları ve ondan uzaklaşmalarından kaynaklandığı üzerinde durmuşlardır.

İslâmcılar, dinin gerekliliğini temellendirmek için onun birey ve topluma sağladığı faydaları açıklamışlar ve dinsiz kalmanın birey ve toplumda meydana getirdiği sorunlara dikkat çekmişlerdir. Onlara göre din, birey ve toplum için vazgeçilmez bir konumdadır. Dinden tamamen kopmak ise geri dönüşü olmayan felaketlere yol açması muhtemel yanlış bir gidişattır. Batıcı aydınların maddi ilerlemeyi sağlamak için dinden uzaklaşmak gerektiğini düşündüklerini ifade eden Âkif, onların İslâm dinini bilmediklerinden bu düşüncelere sahip olduklarını dile getirmektedir.[47]

İnsanın yalnızca maddi bir varlığa indirgenerek manevî yönünün gözardı edilmesini isabetli bulmayan İslâmcılara göre modernleşmek için dinin feda edilmesi ve hayatın dışına çıkartılması insana aradığı mutluluk ve huzuru getirmeyecektir. Avrupalılar maddi üstünlükleriyle öne çıkmış olsalar da manevî bakımdan aynı üstünlüğe sahip olmuş değillerdir. Muhammed Âtıf, Batı medeniyetinin insan fıtratıyla bağdaşan bir yapısının olmadığını ve bu durumun insanı er geç mutsuz kılacağını ifade etmiştir. Ona göre Batılar, insanın yalnızca maddi ve bedensel yönüyle alakadar olmuşlar ve manevi yönünü ihmal etmişlerdir. Bir medeniyet insana huzur ve güven vermek iddiasındaysa onun her ihtiyacını karşılayan tam ve bütün halinde olmalıdır. Bu da insanın hem maddi hem de manevî yönünü ele almakla mümkündür. Batı medeniyeti kamil bir medeniyet olmayıp eksiklikler içindedir.[48]

İslâmcılara göre insana dünya hayatındaki zevk ve eğlencenin (hedonizm) yüceltilmesi ve sadece bunun için çalışmasının telkin edilmesi doğru kabul edilemez. Çünkü bu tavır ve tutum ömrü, sağlığı ve yapabilecekleri sınırlı olan insanın fıtratıyla uyumlu değildir. Sadece faydalanmak için yaşayan biri hem kendisine hem de topluma zarar verecektir. İnsanın manevî yönünün desteklenmesi için bir yaratıcının varlığına inanması ve hesap verme bilincine sahip olması gerekir. Allah'a inanç kişiyi sahipsizlikten, başıboşluktan ve güvensizlikten kurtardığı gibi, hesap verme bilinci

[47] Mehmet Âkif'in bu düşüncelerini dile getirdiği şiirlerinden birisi de şudur: "Mütefekkirleriniz dini de hiç anlamamış; / Ruh-i İslamî telakkileri gayet yanlış. / Sanıyorlar ki terakkiye tahammül edemez; / Asrın asârı kemaliyle tekâmül edemez." Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 169. "Dini kurban etmeliymiş mülkü kurtarmak için! / Tut da hey sersem bu idrakinle sen âlim geçin." Ersoy, *Safahat*, 194.
[48] Âtıf, *Frenk Mukallidliği*, 12.

kişinin davranışlarını kontrol etmesine yardım edecektir. Âtıf, ölümle birlikte dünyadaki tüm kazanımlarını kaybedeceği korkusunu yaşayan insana dinin sunduğu huzur ve güveni sağlayabilecek hiç bir sistemin olmadığını ifade etmektedir.[49]

İslâm dinindeki emir ve yasakların anlamsız olmadığını ve insanı ve toplumu korumaya yönelik hikmetleri bulunduğunu ifade eden İslâmcılar, dinî yasakların toplumun ilerlemesine mâni oldukları yönündeki eleştirileri haklı bulmamışlardır. *"De ki Rabbim ancak, hayasızlığın açık ya da gizli yapılanlarını, günahı, haksız saldırı ve zulmü ve Allah'ın açık bir delil indirmediği şeyleri ona ortak koşmanızı ve Allah hakkında ilimsizce konuşup bilmediğiniz şeyleri ona isnat etmenizi yasaklamıştır"*[50] ayetini tefsir eden Âtıf, ayetin insan hayatında dinin temel rolünü gözler önüne serdiğini ve bunun insanı korumak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ayette geçen, gizli ve açık olan tüm çirkinliklerin yasaklanmasıyla insan soyu, alkollü içkilerin yasaklanmasıyla insan aklı, zulmün yasaklanmasıyla insan canı ve malı, şirkin yasaklanmasıyla da dinin korunmaya alındığı anlaşılmaktadır. Bunların tamamı insanın menfaatine olup insanı eğitip geliştirmeye yöneliktir.[51]

Elmalılı, hak dinin, severek ve isteyerek sorumluluklarını yerine getiren ve iyilik yapan insanlar meydana getirmeye çalıştığını ifade etmektedir. Ona göre hak dinin ayırt edici özelliği ve insanı ulaştırmak istediği manevî seviye, insanın zorla değil tamamen kendi isteğiyle iyilik yapmayı benimsediği bir kıvama ulaşmasıdır. Bunun için dinin takip ettiği yol, düzgün bir eğitimle birlikte aklın doğru kullanılmasını istemesi ve bunun yanında irade serbestliğini sağlamasıdır. Allah insana din sayesinde güzel sonuçla kötü sonucu anlatıp tanıtmış ve hayatında serbest hareket etme kabiliyeti vermiştir. Dolayısıyla insanın iyiliği tercih etmesi ve bunu gönül hoşluğu ile yapması hak dinin beklentisidir. Bunun gibi kötülüklerden el çekmesi beklenen insan da aynı şekilde ikna edilerek, kötülüğün mahiyetini tanıyarak ondan cayması beklenmektedir. Tüm bu ıslah ve iyileştirme yollarına cevap vermeyen fıtratı bozulmuş kişiler için ise suçları ispat edildiği takdirde had cezaları öngörülmüştür.[52]

Elmalılı, dinin insanda meydana getirdiği fedakârlık, başkasını kendisine tercih etmek (îsar) gibi hislerin büyüklüğüne değinir. Ona göre Allah'a, resulüne ve ahirete

[49] Âtıf, *Frenk Mukallidliği,* 12-13.
[50] el-A'râf 7/33.
[51] Muhammed Âtıf, *Frenk Mukallidliği ve Şapka*, 11.
[52] Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili,* (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, ts.), 1/97.

imanı bir araya getiren müminin vazifelerini yerine getirmek ve fedakârca çalışmaktan duyduğu huzur ve mutluluk hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Zahiren çalışıp yorulmak olan nice işler, müminde hiçbir servetle elde edilemeyen bir haz ve iç huzuru sağlayacaktır.[53]

Hak dinin içeriğindeki ahirete imanın insan hayatında son derece mühim bir role sahip olduğunu ifade eden Elmalılı, bir müminin sırf ahirete iman sayesinde dünya hayatının tüm zorluklarını tevekkül ve iç huzuruyla karşıladığını hatta günahlarına kefaret olacaklarını hesap ederek ızdırap ve sıkıntılarından sevap umacağını ifade eder.[54] Ona göre bir dine inanmayanlarda her istek ve ihtirasın dünya hayatında yaşanmasına yönelik güçlü bir his bulunduğundan birçok suçun işlenmesi mümkün olacaktır. Buna karşın inanan insanlar dünya hayatında elde edemedikleri şeyler konusunda iç dünyalarını rahatlatmayı daha kolay başarırlar. Geleceğe dair korkularını Allah'a güvenip dayanarak (tevekkül) yenebilirler. Dünyayı asıl kalacakları yerleri değil muvakkaten misafir edildikleri bir imtihan salonu gibi algılamaları onları sorumluluklarına karşı daha titiz hale getirir.[55]

1.3.2. Bilim ve Akıl

İslâmcılıkta aklı kullanma ve aklı kullanmaya teşvik çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Aklın kullanılmasını en başta Allah ve Hz. Peygamber emretmiştir. Allah insanda aklı yaratmakla onu geri kalan tüm canlılara üstün kılmak istemiştir. Akıl olmazsa Allah'a kulluğun nasıl yapılacağı bilinemez. İslamcılara göre akıl, nasların anlaşılması için önemlidir.

Hak dinin irade ve seçim sahibi akıllı insanlara hitap ettiğini dile getiren Elmalılı'ya göre akıl, müstakil bir kaynak değil, ancak dini anlamak ve yaşamak için bir dayanak ve bir araçtır. Buna mukabil batılıların dinin yerine sadece aklı ikame etmeye çalışmaları doğru bir yöneliş değildir. Çünkü akıl, her ne kadar bir anlayış ve anlama aracıysa da kalbi his ve duyguları tatmin edebilme ve onları çeşitli korkulardan, endişelerden yatıştırabilme kabiliyetinden mahrumdur. Elmalılı'ya göre insan hayatını belirlemede akla müstakil bir değer verilmesi kâinattaki tüm akılların birbirinden farklı düşünmesi mümkün olduğundan kargaşadan başka bir şeye yol

[53] Kara, *Türkiye'de İslamcılık,* 1/530. Sebîlü'r-reşâd, 21/544-554'den naklen.
[54] Kara, *Türkiye'de İslamcılık,* 1/531. Sebîlü'r-reşâd, 21/544-554'den naklen.
[55] Kara, *Türkiye'de İslamcılık,* 1/527.

açmayacaktır. Akıl, Allah'ın eksizsiz düzenini anlamakta bir araç ve vesiledir.[56] Ona göre İslâm'da akla verilen yer, müstakil bir değer ya da kaynak olmadığı üzerinde yoğunlaşsa da onun dinde ikinci derece bir kaynak ve alet olarak görülmesini engellemiş değildir. [57]

1.3.3. Din - İlerleme İlişkisi

İslâmcılar, dinin yeryüzündeki işlevini tamamladığını ve geri dönülmemek üzere ona veda edildiğini savunanlara dinin terakkiye mâni olmayacağını söyleyerek karşılık vermişlerdir. Onlara göre gelişip yücelmek isteyen bir millet, öncelikle dinine sahip çıkmalı ve bunun yanında çok çalışmayı da ihmal etmemelidir. Onlara göre çalışmayan milletler çalışkan milletler karşısında zelil olmaya mahkûm olurlar. İslâmcıların kendi kültürlerinden taviz vermeden ilerledikleri için sürekli örnek verdikleri ülke, 20. Yüzyılın başlarında sanayi ve teknoloji devrimlerini tamamlayan Japonya'dır. Mehmet Âkif, Japonya'ya seyahat eden ve oradaki ilerlemeyi yerinde görüp sebeplerini araştıran seyyah-âlim Abdurreşîd Efendinin dilinden, yapılması gerekenleri şöyle özetlemektedir: İlerlemek isteyen bir millet, bu işi başkalarını kör taklitçilikle değil bizzat kendi sahip olduğu özgün değerleri üzerinden yapmalıdır. Kendi değerlerini inkâr edenler bir süre sonra başkalarının değerleriyle bütünleşemediklerini anladıklarında kendileri için en büyük kötülüğü yaptıklarını da anlarlar. Âkif'e göre yapılması gereken en doğru iş, samimiyet ve dürüstlükle birlikte çok çalışmaktır. Batılılardan alınması gerekenler ise onların bilim ve teknikleridir.[58] Âkif, "*İnsana çalıştığından başkası yoktur"*[59] ayeti üzerinden Müslümanların çalışkanlık vasfını kuşanmadan, İslâm âleminden yükselen feryatların dinmeyeceğini dile getirmektedir. Ona göre Müslümanlar, ayağa kalkmak ve içinde bulundukları cendereden kurtulmak istiyorlarsa azim, çalışkanlık ve sebatın önemini acilen idrak etmeleri gerekir. Dinde sünnetullah olarak bilinen, Âkif'in şiirlerinde 'fıtratın ahkâmı' olarak ifadesini bulan bu özelliklere sarılmadan başarı beklemek boşunadır. Kâinatı kanunlarıyla yaratan Allah, yapılması gerekenleri kullarına açıklamış ve ulaştırmıştır.

---

[56] Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili,* 1/95.
[57] Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili,* 1/95.
[58] Âkif bu düşüncesini bir şiirinde şöyle dile getirmiştir: "İstedim sonra neden böyle Japonlar yüksek?/ Nedir esbabı terakkisi? Yakından görmek./ Bu uzun boylu mesai, bu uzun boylu sefer,/ Bir kanaat verecekmiş bana dünyada meğer. / O kanaat da şudur: Sırrı terakkinizi siz,/ Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz. / Onu kendinde bulur yükselecek bir millet; / Çünkü her noktada taklit ile sökmez hareket. / Alınız ilmini garbın alınız sanatını; / Veriniz hem de mesainize son süratini. Ersoy, *Safahat,* 170.
[59] en-Necm 53/39.

Japonya ve Avrupa fıtratın kanunlarına boyun eğmişler ve çalışma ve gayretin samimi öğrencileri olmuşlar ve fıtratın kanunu onları öne geçirmiştir. Müslümanların bugüne kadar bu gerçekleri idrak edememiş olmaları onları hayatın gerçeklerinden uzaklaştırmış ve güçlülerin önünde diz çökmelerine yol açmıştır. Mehmet Âkif, gelecekten ümitli olmayı, azmi kaybetmemeyi ve çok çalışkan olup dünyanın gidişatına ayak uydurmayı İslâm milletlerinin kurtuluşu için en önemli çareler olarak sunmaktadır.[60]

İslâmcılara göre çalışıp çaba göstermenin, yollar köprüler inşa etmenin, fabrikalar kurup sanayileşmenin önünde dinin engel olduğunu düşünmek isabetli değildir. 1922 yılında TBMM Meclis Kürsüsünden yapılan ve meclis kayıtlarına geçen bir konuşmada: "Garba meftun olan efendiler! Size sorarım: Siz ne zaman memleketin bir köşesinde fabrika yaptırdınız, bir tesis kurdunuz yahut mekteplerinizden çıkan kişiler bize bir tren yaptı da hangi cami imamı, hangi medresenin müderrisi, hangi kasaba müftüsü size mâni oldu?"[61] sorusu dönemin tartışmalı havasını yansıtmaktadır.

Elmalılı, dinlerin toplumsal ilerlemeye engel olduğunu düşünenlerin öznellikten kurtulamayan bir bakışa sahip olduklarını ve bedensel hazların, aşağılık isteklerinin peşinde sürüklenen bir kısım insanlardan müteşekkil olduklarını ifade etmektedir. Elmalılı'ya göre hak din terakkiye mâni değil tam aksine zâmin-i terakki /ilerlemenin garantisidir.[62] O, *"Kendilerine apaçık âyetlerimiz okunduğu zaman kâfirler mü'minlere: 'Sizin ve bizim, evet hangimizin dünyevî yönden mevki ve makamı daha üstün, meclis ve topluluğu daha güzeldir?' diye sorarlar."* [63] ayetinde dile getirilen anlamın "Din terakkiye manidir!" diyenlerin sözleriyle paralellik gösterdiğini düşünmektedir. [64]

1.3.4. İçtihad ve Taklit

İslâmcılara göre fıkhî mezhepleri sorgulamadan taklit etmek Müslümanların düşünce hayatına zarar vermiştir. Araştırmadan incelemeden tahkik üzere olunmadan geçmişi taklit etmek mezhep taassusbunun yaygınlaşmasına yol açmış bu da ümmetin birliğini zedelemiştir. İslâmcılar taklitçiliğin Müslümanlarda akli melekeyi olumsuz

[60] Ersoy, *Safahat*, 170
[61] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi*, 144.
[62] Kara, *Türkiye'de İslamcılık*, 1/526. Sebîlü'r-reşâd, 21/544-554'den naklen.
[63] Meryem 98/73.
[64] Kara, *Türkiye'de İslamcılık,* 1/528. Sebîlü'r-reşâd, 21/544-554'den naklen.

etkilediğini ve bunun sonucu olarak da makul ya da gayri makul her şeyi kabul edebilen, hurafelere bel bağlayan ve İslâm inancındaki safiyeti kaybeden bir Müslüman tipinin ortaya çıktığını söylemişlerdir. [65]

İslâmcılara göre din adamları kendilerini sadece fıkhî sorulardan mesul görerek halkın dinden uzaklaşması ya da dini yaşantıdaki aksaklıklar üzerinde durmamışlardır. Uzun asırlar boyu fıkıh, yalnızca belli başlı kitaplarını okuyabilmek veya daha önceden verilmiş fetvalarla çözüm üretmek şeklinde anlaşılmıştır. İslâmcılar bu durumu eleştirerek belli başlı fıkıh kitaplarına taassup derecesinde bağlı kalınmasını eleştirmişlerdir. İslâmcılık akımı yüzyıllar süren fıkhi durgunluğa bir son vermek gerektiğini savunmaktadır. Onlara göre mezheplerin varlığı inkar edilemese de günün getirdiği sorunlarla yüzleşebilecek düzeyde âlimlerin yetiştirilmesi gereklidir. [66]

İslâmcılara göre Osmanlı devletinin ilim adamlarını yalnız bir mezhebe göre fetvalar vermeye mecbur bırakması da sorunlardan biridir. Bu durumun ulemanın fetva kabiliyetlerine olumlu yansımadığını düşünen İslâmcılar, mezheplerden bir mezhebi seçmek yerine hepsinin kaynaklarına giderek en doğru hükme varmanın gerektiğini öne sürmüşlerdir. [67]

İslâmcılara göre bir din insanlığın medeni gelişimiyle paralel ilerlemezse yıkılmaktan kurtulamaz.[68] İnsanlığın ve medeniyetin yerinde sayması ve hep aynı noktada durması beklenemeyeceğinden dinin ahkâmı bu ilerlemeyle ünsiyet kuramaz ve kendini onunla telif edemezse iki şeyden birine mahkûm olacaktır: Bunlar ya o din mensuplarının mahvolması yahut o dinin hayattan çekilmesidir. Bundan dolayı onlara göre şeriatın hükümleri değişmez ve değişebilir olarak ikiye ayrılmalıdır. Şeriatın esas gördüğü hususlar değişmez ancak ameli fer'i hükümler zaman ve mekânın ihtiyaçlarına göre yeniden ele alınmalıdır. İslâmcılar her peygambere gönderilen şeriatın farklı kurallar ihtiva etmesinin şârinin zaman ve mekânın farklılığını göz ardı etmediğine en önemli delil olduğunu düşünmektedirler.[69]

[65] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, 203.
[66] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi, 152-153.*
[67] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi, 153.*
[68] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu, 202.*
[69] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, 202.

İctihadın ümmetin gündemine yeniden alınması ve taklitçi zihniyetten uzaklaşılması noktasında ısrarcı olan İslâmcılar, [70] dinin terakkiye mâni olduğuna dair yapılan iddiaların durgun fıkıh anlayışından kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir.[71]

İslâmcılar içinde bir kanat Modernist İslâmcılar olarak adlandırılmaktadır. Bunların modernist olarak adlandırılmalarına sebep olarak İslâm'ı modern bilim ve düşünce ile uzlaştırmaya çalışmaları ve bu meyanda aklın anlamakta zorlandığı metafizik olguları tevil etmek suretiyle modern bilimin anlayışına uygun hale getirmeye çabalamaları göstermeleridir.[72] Muhammed Abduh, Ferid Vecdi (ö. 1954), Kazanlı Musa Carullah Bigiyef (ö. 1949), Muhammed İkbal (ö. 1938) bu tanıma uygun düşen İslâmcılardandır. H. Ziya Ülken, İzmirli İsmail Hakkı ile M. Şemsettin Günaltay'ı da bu kategoride değerlendirmektedir. Ona göre Babanzade Ahmet Naim gibiler naslara bağlı geleneksel İslâmcılıkta devam etmişler Şeyhülİslâm Musa Kazım gibiler ise modernizmle gelenekselcilik arasında orta bir yol arayışını sürdürmüşlerdir.[73]

İslâmcıların taklit konusundaki bazı hassasiyetlerini İbn-i Teymiye ve öğrencileriyle onların bazı takipçilerinden etkilendiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.[74] İctihadın sürmesi ve taklitçiliğin yerilmesi gibi hususlardaki tutumlarıyla ön plana çıkan İslâmcılığın bu yönünün modern zamanların ürettiği bir düşünce olmadığı, geçmişten beri süregelen bir anlayışın modern zamana yansıması olduğunu söylemek mümkündür.

1.3.5. Gerilemenin Sebepleri

Müslümanların geri kalma sebepleri Osmanlı Devleti bünyesindeki tüm fikir akımlarındaki aydınların dikkatini çekmiş ve bu konuya mutlaka değinmişlerdir. İslâmcılar ise bu konuyu en önde gelen mesele olarak gündemde tutmuşlar ve üzerinde önemle durmuşlardır. İslâmcıların düşünce dünyalarında önemli bir yer işgal ettiği

[70] "İçtihat akpısı kapanmamıştır ve kapanmayacaktır. Eskide kalanların yollarını izlemek, beşer aklı üzerinde onları vâsi kılmak isteyenlerin inadına bu böyle olacaktır." Osman Keskioğlu, "Muhammed Abduh", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 18, (1970), 129.
[71] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi*, 152-153.
[72] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 397.
[73] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 397.
[74] İçtihad kapısının açık olması ve her devirde içtihadın sürdürülmesi gerektiğine dair fikirler için bk. Muhammed bin Abdulvehhâb, *Şerhu Usulu's-Sitte* (Mısır: Dâru Ömer İbnü'l-Hattâb, 2008); Muhammed bin Ali Bedreddin eş-Şevkâni, *el-Kavlü'l-Müfîd fi Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd* (Kahire: Dâru'l- Kitabi'l-Mısri, 1991).

bilinen bu husus onların dini, ahlaki, toplumsal, hukuki, ekonomik ve idari birçok meseleye el atmalarını ve tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

İslâmcıların bir çoğu İslam dünyasının gerilemesiyle Kelam ilminin Yunan Felsefesi etkisine girmesiyle başlayan süreçle ve fıkhî alanda ictihadın durdurulması biçiminde devam eden süreç arasında yakın bir ilişki olduğu düşünmektedir.[75]

Onlara göre siyasî iktidar mücadelelerinin meydana getirdiği istikrarsız ortam da Müslüman zihni olumsuz etkilemiş ve bundan sonraki gayretler eldekini korumak üzerinde yoğunlaşmıştır. Tasavvufun yaygınlaşmasıyla dünyadan el-etek çekme düşüncesinin toplumda yer bulması, Kur'ân'ın anlaşılmaktan ziyade başka amaçlar için öne çıkması ve merasimlerin ayrılmaz parçası haline getirilmesi, tüm bunlara bağlı olarak toplumda bid'at ve hurafelerin yaygınlaşması Müslümanları olumsuz etkilemiş ve geri kalma sürecinde pay sahibi olmuşlardır. İstibdat ve zulmün varlığı, haksızlıkla mücadele isteğinden mahrumiyet, birlik ve beraberlikten yoksunluk, yaygın cehalet, derin taassup, taklitçi geleneksel yapılar, hurafenin din görüntüsüne bürünerek gerçek dini gölgede bırakması, taklitçiliğin hastalık haline dönüşmesi ve ictihada son verilmesi gibi hususlar İslâmcıların Müslümanların geri kalma sebepleri olarak dile getirdikleri konulardır.[76] Bunların yanında Osmanlı toplumundaki disiplinsizlik, azim noksanlığı, kötümserlik, çalışmaya karşı isteksizlik gibi nice olumsuz durum, İslâmcıların değindikleri konular arasına girmiştir.[77] Âkif, halk ve ilim adamları arasındaki ümitsizliğin yol açtığı sorunları defaatle dile getirmiştir.[78]

İslâmcılara göre gerileme ve çöküşün arkasındaki en önemli sebepler, yöneticilerle ve ulemanın bozulmasında aranmalıdır.[79] Müslümanların gerilemesi noktasında İslâmcıların öne çıkardıkları en önemli hususlardan biri yöneticilerin olumsuz halleridir. Âkif ve diğer İslâmcı aydınların kararlılıkla karşısında durdukları en önde gelen şey istibdat rejimidir. Ona göre II. Abdülhamit bu diktatör rejimini bir kelime üzerine oturtmuştu, o da "şeriat" kelimesiydi. II. Abdülhamit'i milleti sefilleştirmekle suçlayan Âkif'e göre II. Abdülhamit, aynı zamanda her kişilik sahibi, olgun ve akıllı kimseleri yanına almak yerine ya sürgün eder ya da hapse attırırdı. Âkif,

[75] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/470.
[76] Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 5-10.
[77] Âkif bu düşüncesini şöyle dile getirmektedir: "Bir Bedâhet de bu öyleyse: 'Çalışmak borcum.'/Yok irâdem ki, fakat, dipdiri bir meflûcum!" Ersoy, *Safahat*, 369.
[78] Ersoy, *Safahat*, 368-370.
[79] Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı,* (İstanbul: Baha Matbaası, 1962), 10. Ersoy, *Safahat*, 146.

II. Abdülhamit sonrası yönetimlere de eleştiri oklarını yöneltmekte çekinmemiştir. Onlara da bir hakikati beyan etmek istediklerinde hemen "mürteci" ya da "irticacı" yaftası vurulmaya çalışıldığını ifade etmektedir.[80]

Gerileme sebepleri üzerinde önemle duran İslamcılar yanlış anlaşıldığını öne sürdükleri bazı dinî kavramları sahih ve düzgün bir zemine oturtmaya çalışmalarıdır. Bu kavramların en başında gelenler, "şefaat", 'kader' ve 'tevekkül'dür. Geri kalmaya yol açan yanlış anlaşılmış İslâmî kavramlar üzerinde Âkif'in de önemle durduğu görülmektedir. Âkif'e göre dindeki *tevekkül* anlayışı yanlış yorumlanmış ve bunun İslâm toplumu genelinde açtığı yara felaket boyutuna varmıştır.[81] Halbulki İslâm'ın ilk devirlerinde başarılan tüm harika işlerin tevekküle dayandığı bir gerçektir.[82] *Tevekkül*'ün bütün kahramanlıkların altında yatan asıl sâik olduğunu düşünen Âkif'e göre *tevekkül,* sonraları zillet ve meskenete bahane edilmek istenmiş ve bu durum, İslâm toplumunu ve Müslümanları geri bırakmıştır.[83] Yanlış *tevekkül* anlayışının Kur'ân'la taban tabana zıt olduğunu düşünen Âkif, Allah'ın peygamberine bir iş hususunda önce ashabına danışmasını ve sonra o işi yapmaya azmettiğinde Allah'a dayanıp işe girişmesini emrettiğini hatırlatmaktadır.[84] Gerçek *tevekkül* bu iken *tevekkül'*den tembelliğe ve zafiyet manası çıkartılmasının İslâm'a ihanet olduğunu dile getirilmektedir.[85]

Kader kavramının yanlış anlaşıldığını düşünen Âkif, toplumun idaresinin servet ve maddi gücün desteğiyle olacağını, dilenmekle bir yere varılamayacağını dile getirmekte, Avrupa benzeri güçlü devletler karşısında durmanın tek yolunun aynı silahı kuşanmak dolayısıyla güçlenmek olduğunu ifade etmektedir. Müslümanlar ise bu gerçekten uzak görünmekte olup yaşadıkları hezimeti kadere bağladıklarından yakınan Âkif, bunun doğru olmadığını Allah'ın iradesinin bu konuda masum olduğunu bizzat suçlunun Müslümanların kendilerinin olduğunu dile getirmektedir.[86]

Geri kalmaya yol açan sebepler arasında İslâmcıların dikkat çektikleri bir diğer husus ümmetin tamamını kasıp kavuran azimsizlik ve ümitsizlik halidir. Onlara göre

[80] Ersoy, *Safahat*, 73.
[81] Ahmet Bağlıoğlu, "Mehmet Âkif'in Kader Bağlamında Geleneksel Din Anlayışına Eleştirileri", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27/2 (2022), 19-33.
[82] Ersoy, *Safahat*, 233.
[83] Ersoy, *Safahat*, 233.
[84] Âl-i İmrân 3/159.
[85] Ersoy, *Safahat*, 233
[86] Ersoy, *Safahat*, 229.

iyileşmenin ve düzelmenin kaçınılmaz şartı azim sahibi olmaktır. Savaş sırasında bile eğer zaferi arzulayan tarafsanız ümidinizi yitirmemek zorundasınızdır. Özellikle de günümüzde ulaşılan medeni seviyenin en önemli sâiki azim ve sebattır.[87] Mehmet Âkif bu toplumsal hastalığa özel bir ehemmiyet verir. Ona göre geçmişten gelen bir ananevi ümitsizlik yeni nesillere de aynen aktarılmakta ve adeta aşılanmaktadır. Âkif'e göre İslâm milletleri kendi kendilerini bile isteye uyuşturmuşlar adeta felçli bir beden gibi olmaya razı etmişlerdir. Çalışmak didinmek, çabalamak dünyanın en vazgeçilmez kanunu olduğuna göre Müslümanlar bu gerçeğe uygun davranmalıydılar. Başlarına gelen felaketlerin temel sebebi azimsizlik ve ümitsizlik batağına düşmüş olmalarıdır.[88]

1.3.6. Kur'ân'a Yaklaşımları

İslâmcıların Kur'ân'a bakışları geleneksel bakış ve tutumdan farklılık arz eder. Geleneksel din anlayışına göre Kur'ân, sadece sevap kazanmak için okunagelen Allah'ın kitabıdır. Fıkıh mezhepleri insanların yaşaması için gereken hükümleri Kur'ân ve Sünnet'ten elde etmişler ve her hükmü fıkıh kitaplarında açıklamışlardır. Dolayısıyla dinin anlaşılması ve yaşanması için okunması gereken kitaplar fıkıh ve ilmihal eserleridir. İçtihad kapısı kapandığı için Kur'ân'ı anlama çabaları merak gidermeden öteye bir anlam taşımaz. Aynı çevreler Kur'ân tercümelerinin Fıkıh mezheplerinin kişiyle Kur'ân arasında sağladığı bağlantıyı koparak onu doğrudan hüküm alma-verme durumuna sürükleyebileceğini iddia etmişlerdir. Onların Kur'ân hakkındaki bu tür düşünceleri Kur'ân tercümesi konusunda menfi tutum takınmalarında önemli etkisi olmuştur.[89]

İslâmcılar geleneksel çevrelerin Kur'ân'a karşı takındıkları yukarıdaki tavırdan rahatsızlık duymuşlar ve bunu eleştirmişlerdir. Onlar fıkhî mezheplerin oluşumundan sonra da Kur'ân'ın Müslümanların hayatındaki inşa edici rolünü kaybetmediğini savunmuşlardır. İslâmcılara göre Müslümanların gerileme sebeplerini bulup düzeltmek ve dünya karşısında geri kalmış ümmeti uyandırabilmek ancak Kur'ân'a gereken değeri vermekle sağlanabilir. Onlara göre Kur'ân'a gereken değeri vermenin yolu geleneksel Kur'ân algısının düzeltilmesinden geçer. Bundan dolayı İslâmcıların

[87] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 252.
[88] Ersoy, *Safahat*, 186, 368, 370, 422, 424,
[89] Geleneksel çevrelerin Hadislerin tercümesi konusunda takındıkları tavır bundan farklı değildir. Uzun süre Kur'ân ve Hadis tercümesine direnen geleneksel çevrelerin son zamanlarda bu menfi tutumlarından vazgeçmeye başladıkları görülmektedir.

en başından beri halkın Kur'ân'a yaklaşımdaki yanlış tutum ve bakışlarını sorguladıkları ve bu tutumu düzeltme gayreti içinde oldukları söylenebilir.

İslâmcılar, Müslümanların gerileme sebepleri üzerinde dururken ısrarla Kur'ân'ın rehberliğinden uzaklaşılmasına dikkat çekmişlerdir. Onlara göre Kur'ân'ı anlamak insanın dini yaşantısını iyileştirecek, onu bilinçli bir mü'min haline getirecektir. Kur'ân okunup anlaşılmak ve yaşamak için indirilmiştir. Halbuki geleneksel çevrelerin Kur'ân'a saygı ve ona bağlılıkla ilgili iddialarına rağmen aslında onlar Kur'ân'dan uzak bir yaşam sürdürmektedirler. Kur'ân'ı anlamayan, üzerinde dersler yapmayan Müslümanlar, dinlerini ve dünyalarını Kur'ân'dan öğrenmediklerinden bir çok konuda hatalara düşmüşlerdir. Kur'ân, hayatı şekillendiren bir kitap olmaktan çıkarak kabirler üzerine okunan bir kitap halini almıştır. Kur'ân birçokları için çeşitli münasebetler dolayısıyla törenlerde okunan musiki dinletisi olmak dışında gerçek hayatla temas etmemektedir. İslamcılara göre halkın arasında yaygınlaşan Kur'ân'la fal bakmak, hastaların iyileşmesi için Kur'ân'dan medet ummak gibi tutumlar Kur'ân'ın indiriliş amacıyla kesinlikle uyumlu değildir. Kur'ân dirileri uyarmak ve onları en doğru olan tutum ve davranışlara yöneltmek için indirilmiştir.[90] İslâmcılara göre Kur'ân'a karşı takınılan bu tür yanlış tutumlar onların geri kalmalarında etkili olan sebeplerin başında gelmektedir. Onlara göre Müslümanlar içinde bulundukları sıkıntılardan ancak Kur'ân'a bakışlarını düzelterek kurtulabilirler.[91]

İslamcılar insanların Kur'ân'ı anlaması adına onu tercüme etmenin önemi üzerinde durmuşlar, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet sonrasında bu konuda çalışmalar yapmışlardır. Diyanet İşleri Başkanlığı 1925 yılında Mehmet Âkif'e Kur'ân meali, M. Hamdi Yazır'a da tefsir yazma görevi vermiştir. Âkif, çalışmasını teslim etmek istemediğinden meal projesi sonuçsuz kalmıştır. Bu dönemde Hüseyin Kazım Kadri, (ö. 1934), İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946), Hasan Basri Çantay (ö. 1964), Ömer Rızâ Doğrul (ö. 1952)'un da meâl çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Hadimli Mehmet Vehbi (ö. 1949) *Hülâsâtü'l-Beyân* adlı bir tefsir kaleme almıştır.

Kur'ân'ın Türkçeye çevrilmesi konusunda halkın direk dini metinle karşılaşmasının onun dini hayatı üzerinde olumlu etki yapmayacağı ve bu

[90] el-İsrâ 17/9; Yâsîn 36/70.
[91] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/27,152,153,187.

Türkçeleştirme faaliyetinin modernleşme çabalarının bir parçası olduğu şeklinde bir takım endişeler dile getirilmiştir. Özellikle yetmişli yıllardan sonra yaygınlaşan İmam Hatip Liseleri ve Yüksek İslâm Enstütülerinin ihtiyacı ve tercüme faaliyetlerinin hız kazanmasıyla Kur'ân meali meselesi tartışma alanı olmaktan çıkmıştır.

1.3.7. İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm)

İslâmcıların siyasi alandaki en bariz düşünceleri İslâm birliğidir. Bu düşüncenin İslâmcılar arasında genel bir kabul görmesi sebebiyle İslâmcılık akımı İttihâdı İslâm olarak da tanınmaktadır.[92] Celal Nuri (ö. 1939), İslâmcı söylemleri konu edindiği kitabına *İttihâd-ı İslâm* adını vermiştir.[93] İslâmcılar için Müslümanların siyasî birliğinin sağlanması bir zorunluluktur. İslâm birliğini gerçekleştirmenin İslâm dininin de en temel düsturu olduğunu dile getiren İslâmcılık akımına göre siyaseten güçlü olmak ve güçlü kalabilmek için en doğru yolun İslâm birliğinde olduğu ve yaşanan birçok tecrübenin de bunu doğruladığı genel bir kabuldür.[94] İslâmcılara göre siyasî amaç ve hareket birliğine sahip olma noktasında bütün Müslümanların tek çatı altında bir araya gelmeleri gerekir.[95] Onlara göre Müslüman kavimler, birliği sağlamaz ve kendi başına hareket ederlerse bu durum Müslüman ülkelerin düşman işgaline uğramasına ve zenginliklerinin talan edilmesine yol açacaktır.[96]

İslamcılar özellikle de Osmanlı Devletinin dağılma sürecinde dile getirilen her kavmin kendileri için ayrı devletler kurduğunda işlerinin daha kolaylaşacağı; her devletin kendi halkını yükseltmek için özverili çalışacağı şeklindeki düşünceleri yerinde bulmamışlardır. Tam aksine onlara göre böyle bir durum Müslümanları birbirinden uzaklaştıracak ve bir çok meseleden dolayı onları birbirine düşürecektir. Araya giren güçlü devletler bu çekişmelerden kendi maslahatları için çalışacaklar ve bu durum zayıflayan Müslüman devletleri emperyalist sömürgecilerin eline düşürecektir. Bunun yanında bu devletlerden kimisi zayıf tarafı güçlü tarafa karşı destekleyecek, kışkırtacak ve böylece Müslüman halklar arasında sevgi, güven ve dayanışma bağları tamamen kopacaktır.[97]

---

[92] Kara, *Türkiye'de İslamcılık,* 1/16.
[93] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 599.
[94] Babanzâde, *İslâm'da Irkçılık ve Milliyetçilik,* 20, 32.
[95] Babanzâde, *İslâm'da Irkçılık ve Milliyetçilik,* 32.
[96] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 285, Sebîlü'r-reşâd'dan naklen.
[97] Babanzâde, *İslâm'da Irkçılık ve Milliyetçilik,* 20-32.

İslâmcılara göre Osmanlı sonrası Müslümanların yaşadıkları topraklarda kurulan ulus devletler Müslümanlara zafiyet ve başarısızlık getirmiştir. Birbirine ırk, mezhep ve rejim üzerinden dost olmayan bu Müslüman devletlerin her birinin başına geçen/geçirilen yönetici kadrolar çoğunlukla Müslüman halkların umutlarını ve emeklerini boşa çıkarmışlar, ülkelerin yeraltı-yerüstü muhteşem zenginliklerini israf derecesinde saçıp savurmuşlardır. Günümüzden yaklaşık yüz yıl önce İslâmcıların yaptıkları bir çok uyarılar çok geçmeden haklılıklarını göstermiştir.[98] Bir asır önce yoksulluk, yoksunluk, cahillik, taassup, hurafe ve gerçekdışılık girdabında felç olmuş ve sonuç olarak emperyalist devletlerin askeri ekonomik ve kültürel saldırılarına maruz kalmış Müslüman ülkeler, yüz yıldır tüm olumsuz şartları iyileştirmek için mücadele etmelerine rağmen günümüzde birlik olmamanın ve başsızlığın meydana getirdiği zafiyetle yüzleşmişlerdir. Müslüman halklara mikro düzeyde ulus devletler oluşturmaları için hiçbir desteği vermekten çekinmeyen ABD ve Avrupa devletleri, kendileri için daima ekonomik ve siyasî birlik arayışındadır. Günümüzde birlik ve ittifak içinde hareket etmek, doğal bir gerçekliktir. Müslümanların da yüzyıllardır sürdürdükleri birliklerini her daim korumaları gerektiği hususu İslâmcılar için vazgeçilmez bir konumdadır.[99]

İslâmcılık akımının ve özelde İttihâdı İslâm düşüncesinin kurucusu olarak bilinen Cemâleddin-i Efgânî ve Muhammed Abduh Batının güçlü meydan okumasına karşın tüm ırkî ve mezhebî ayrışmalara son verilerek Kur'ân sancağı altında birleşilmesini salık veren çalışmalar yapmışlardır. Özellikle de Paris'te 18 sayı olarak yayınlanan *el-Urvetü'l-Vüskâ* dergisinde İslâm birliği düşüncesi şu ifadelerle yer almıştır:

> "Şu bir gerçektir ki: Edirne'den Peşaver'e kadar uzanan ve kesintisiz İslâm devletlerinin hakim olduğu büyük bir coğrafya bulunmakta ve üzerinde azımsanmayacak bir nüfus yaşamaktadır. Hepsi de kahramanlık ve cesaretle donanmış bu milletlerin tamamı Kur'ân'ın çatısı altında birleşen bir akideye sahiptirler. Bütün güçleriyle birleşerek düşmanlarıyla mücadele etmeleri ve onları defetmeleri gerekmez mi? Onların düşmanları da onların üzerlerine çeşitli ittifaklar içinde yürüdükleri gerçeğinden hareketle bu onlar için neden yadırganacak olsun ki? Birlik olmak İslâm'ın temelindeki en önemli ilkedir. Müslümanların duygularını birbirlerinin sorunlarına karşı böylesine uyuşturan ve onları birbirlerine karşı

[98] Cemil Aydın, *İslam Dünyası Fikri,* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 158.
[99] Reşîd Rızâ, *Hilâfet*, (Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2013), 25-125.

sorumsuz hale getiren şey ne olabilir? Onlar, *"Müminler ancak kardeştirler"* [100] hükmü gereğince kardeşlerine bakmaları ve her türlü selin önünde durabilen bir set meydana getirmeleri gerekmez miydi? Bununla sadece tek bir şahsın bütün Müslümanlar üzerinde söz sahibi olmasını istediğim de sanılmamalıdır. Maksadım Kur'ân üzerinde birleştirici bir unsur olarak ittifak edilmesidir."[101]

Abduh, taassub ve ırk bağlılığını konu edindiği bir başka yazısında Kur'ân'da birleşme çağrısını söyle sürdürmektedirler:

> "Ey saygıdeğer ümmet! Dinin birleştirici sedası ortada duruyorken sakın sizi kimse bu bağdan kopartmasın! Hak duruken batıla yanıltmasın! Türkü Arabla, İranlıyı Hintliyle, Mısırlıyı Mağribliyle bir araya getiren en sağlam bağ, İslâm dinine sımsıkı tutunun!... Din farklılıklarını başkasına düşmanlık ya da haklarının çiğnenmesine bahane kılmayınız! Din ya da ırk bağını da sınırlar dahilinde kalacak şekilde yalnızca birbirinize yardım etmek suretiyle tutmaya da çalışmayınız! Her biriniz diğerinin elinden tutsun ve onu eksiklik çukurundan olgunluğun zirvesine çıkarmaya yardım etsin!" [102]

Abduh, aynı dergide yazdığı yazılarda Müslümanların emperyalistler karşısında haklarını korumak için birleşmekten başka çarelerinin olmadığını, zamanın bölünme değil birleşme zamanı olduğunu dile getirmiştir. O *Urvetü'l-Vüskâ* dergisindeki bir yazısında şunları söylemektedir:

> "İslâmî kardeşliği sağlamak için daima birlik içinde bulunmak ve birlikten ayrılmamak gerektiği İslâm dinin en büyük ilkesidir. Bu o kadar açık bir ilkedir ki böyle olduğunu bilmek için hiçbir hocadan eğitim almaya da gerek yoktur. Halbuki İslâm dünyasının bugünkü hali, samimi bütün insanları üzmektedir. Dünya hırsına kapılmış şahsi menfaatlerinin arkasından koşan bir takım yöneticiler yerine ümmetin maslahatını kendi maslahatları bilen yöneticilerimiz olsaydı doğu-batı, kuzey-güney demeden bütün Müslümanlar yekdiğerinin yardımına koşardı."[103]

---

[100] el-Hucurât 49/10.

[101] Cemâleddin-i Efgânî, Muhammed Abduh, *el-Urvetü'l-Vüskâ 1884*, nşr. Seyyid Hâdî Hüsrev Şâhî (Kahire: Mektebetü'ş-Şuruku'd-Düveliyye, ts.) "el-Vahdetü'l-İslâmiyye" 161,162. Karş: Ersoy, *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?*, 275-280.

[102] Efgânî, Abduh, *el-Urvetü'l-Vüskâ,* "et-Taassub" 139. Karş: Ersoy, *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?,* 293-303.

[103] Efgânî, Abduh, *el-Urvetü'l-Vüskâ,* 160.

Efgânî ve Abduh'un emperyalist saldırı karşısında ümmete yaptıkları birlik çağrılarının yer yer makes bularak olumlu neticeler verdiği söylenebilir.[104]

Babanzâde Ahmed Nâim (ö. 1934), İslâm birliği konusuna geniş bir şekilde eğilmiş İslâmcılardandır. O ayet ve hadislerden bolca yararlanarak ortaya çıkardığı *İslâm'da Da'vâyı Kavmiyyet* adlı eserinde bu konuyu bütün yönleriyle tartışmıştır. Ona göre Batılılar, Müslümanların arasına ırkçılık ve kavmiyetçilik sokmak suretiyle onları birbirlerine düşürmüşler ve İslâm âlemini ele geçirmişlerdir. Bundan sonra yapılması gereken bu yarayı tedavi etmektir. Müslümanlar, geçmişi kurcalayıcı, biribirlerini suçlayıcı gereksiz tartışmalar çıkarıp İslâm birliğini parçalayacak olumsuz işlerden uzak kalmalıdırlar.[105]

Âkif, Müslümanların geri kalma nedenleri arasında ümitsizlik ve çalışmamak kadar tefrikanın ortaya çıkardığı sorunlara da dikkat çekmektedir.[106] O, İslâm birliği fikrine gönülden bağlılığını yazdığı şiirlerinde defaten dile getirmiş, tefrikanın Müslümanları birbirine düşüreceğini ve kuvvetlerini zafiyete uğratacağını ısrarla açıklamıştır.[107] Akif'in Sırâtı Müstakim dergisinde İslâm birliğine dair fikirlerini Abduh'dan yaptığı tercümeler ve kendi düşüncelerini aktardığı yazılarıyla birlikte işlediği görülmektedir.[108] Başlı başına bir tefsir yazmadıysa da gerek vaaz ve gerekse şiirlerinde ırkçılık yüzünden düşülen ayrışmalara önemli miktarda vurgu yapmıştır.[109]

Son dönem İslâmcı düşünürlerden Mısırlı Seyyid Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân* tefsirinde İslâm'ın bir kavmin diğerine üstünlük taslaması için değil tüm insanlığı Allah'ın birliği esası altında toplamak için gönderildiğini belirtmektedir. Nasyonalizm düşüncesi ise insanları ırklara ve soylara ayırıp birini diğerine düşman ederek bu birliğin bozulmasına yol açmaktadır. Ona göre ırkçılık, bölgecilik, kabilecilik ve

---

[104] Ahmet el-Kâtip. *Müslümanlar Neden Parçalandı?,* çev. Hilal Nayır, (İstanbul: Mana Yayınları, 2023.) 24-25.
[105] Babanzâde, *İslam'da Irkçılık ve Milliyetçilik,* 135.
[106] Bora, *Cereyanlar,* 416.
[107] Mehmet Âkif, birleşenleri ve dağılanları tasvir ederken şunları dile getirir: Müslüman, fırka belasıyla zebun bir kavmi,/ Medeni Avrupa üç lokma edip yutmaz mı? Ersoy, *Safahat*, 162. Nasıl yekpâre milletler var etrafında bir seyret, / Nasıl tevhîd-i ahenk ediyorlar ibret al, ibret! Ersoy, *Safahat*, 414.
[108] Ersoy, *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?*,88, 275, 281, 288, 293.
[109] Âkif, İslâm'ın ırkçığı reddeden prensibine şöyle dikkat çekmektedir: "Hani milliyetin İslam idi kavmiyet ne!/ Sımsıkı sarılıp dursaydın a milliyetine./ Arnavutluk ne demek var mı şeriatte yeri?/ Küfr olur başka değil kavmini sürmek ileri…/ Müslümanlık sizi gayet sıkı gayet sağlam,/ Bağlamak lazım iken, anlamadım, anlayamam,/ Ayrılık hissi nasıl girdi beyninize,/ Fikr-i kavmiyeti şeytan mı sokan zihninize?/ Birbirinden müteferrik bu kadar akvamı,/ Aynı milliyetin altında tutan İslam'ı,/ Temelinden yıkacak zelzele: Kavmiyettir./ Bunu bir lahza unutmak ebedi haybettir." Ersoy, *Safahat,* 162.

aşiretçilik gibi taassupların insanlığın başlarına açtığı belalarından kurtarmak için İslâm'ın ortaya çıkardığı formül şüphesiz "takva" kelimesinde kodlanmış bulunan İslâm sistemidir. Ona göre nasyonalist düşünce İslâm ümmetini birbirine düşürmüş, kardeşliği ortadan kaldırmış ve tarihi kinlerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bunun için de Batılılar tarafından desteklenmesi ve müminlerin arasında yaygınlaştırılması için çaba gösterilmesi doğaldır. İslâm takvayı ve Allah' yakınlaşmayı esas aldığı halde milliyetçilik bir ırkın yüceltilmesini esas almaktadır.[110] Kutub'a göre Evs ve Hazreçlileri İslâm'ın sisteminden başka hiçbir güç bir araya getiremezdi. Bu ise gelecekteki tüm İslâm milletlerine ışık verecek ve yollarını aydınlatacak bir olaydır. Çünkü saflar ancak yüce Allah'ın sancağı altında bir araya gelebilir.[111]

1.3.8. Oryantalizme Cevaplar

Avrupa merkezli oryantalizmin İslâm'a yönelik eleştirilerinde birçok yanlış bilgi ve değerlendirmeler, müsteşriklerin görüşleri ve olumsuz etkileri Müslüman çevrelerde şaşkınlık, tereddüt, kuşku ve öfkeye yol açmıştır.[112] Bundan dolayı İslâmcıların bir diğer özelliklerinin özellikle de Batılı müsteşriklere reddiye tarzında cevaplar verdikleri görülmektedir. [113] İslâmcı çevrelerde Oryantalizme tepki olarak birçok ilmi konular, reddiyeler ve cevap niteliğinde makaleler, dergi ve gazetelerde neşredilmeye başlanmıştır. [114] Bilinen ilk İslâmcı reddiyelerin Cemâleddin Efgânî ve öğrencileri tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. Efgânî, Hindistan'da iken İngiliz oryantalistlerin natüralist fikirlerinden etkilenen Müslümanları uyarmak maksadıyla *er-Reddü ale'd-Dehriyyin (Dehriyyun'a Reddiye)* bir kitap yazmıştır. Bu kitap, Günümüzden bakıldığında bu kitabın basit bir düzeyde olduğu düşünülse bile yaklaşan düşünce tehditlerine karşı uyarılar içermesi bakımından çok önemli bir mevkiye yükselmiş, Efgânî'nin tanınmasına da katkıda bulunmuştur. Efgânî'nin Mısır'a gittiğinde etrafında toplanan ulema ve öğrenciler arasında yükselen oryantalizm ve misyonerlik akımına karşı bir bilinç meydana getirdiği muhakkaktır. Öğrencisi Muhammed Abduh'un bu hususu ömrünün sonuna kadar en büyük amaç edinmesinin ardında Efgânî'den aldığı ilk derslerin etkisi olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Abduh, Fransız tarihçisi Gabriel Hanotaux'un (Honato) Paris'de yayınlanan Le

[110] Seyyid Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 2004), 6/348.
[111] Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, 1/443.
[112] Kara, *Türkiye'de İslamcılık* , 20.
[113] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi*, 154.
[114] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 281.

Journal gazetesinde çıkan ve İslâm dinine karşı yönelttiği iddialara karşı Arapça el Müeyyed gazetesinde yayınlanan bir dizi yazı ile cevaplar vermiştir. [115]

1883'de Fransız filozof *Ernest Renan*'ın "İslâm ve Bilim" adlı Sorbonne Üniversitesi'ndeki konferansı oldukça tepki çekmiştir.[116] Renan bu konferansında iki nokta üzerinde durmuştur: İslâm dini özel oluşum, gelişim ve mahiyeti icabı ilme karşıdır ve Arap kavmi doğası icabı metafizik ilimleri ve felsefeye elverişli değildir. Renan'ın verdiği bu konferansa ilk tepki Cemâleddin Efgânî'den gelmiştir. O, bu ve benzeri iddilara *Journal des Debats* gazetesinde yayınladığı "İslâm ve Bilim" adlı bir makale ile cevap vermiştir. [117] Efgânî bu makalesinde daha çok mantıki izahlar çerçevesinde konuyu ele aldığı ve cevaplar vermeye çalıştığı görülmektedir. Bu bakımdan bazılarına göre nahif ve önemsiz olduğu ileri sürülmüştür. Buna rağmen yeni gelişen reddiye kültürüne katkı yapması ve bir Batılıdan gelen eleştirilere en etkili olmasa da daha süratli bir cevap olması bakımından kabul gördüğü açıktır. Efgânî bu çalışmasında Renan'ın İslâm ile ilgili iddialarının, İslâm'ın doğasından veya öğretilerinden kaynaklanmadığını bilakis İslâm'ın 1300 yıllık yürüşünde birçok kültürlerle karşılaşması, farklı coğrafya ve zamanlara hitap etmesi dolayısıyla sonradan ortaya çıkan bazı durumlar olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre Renan'ın bahsettiği baskı ve tahakkümün diğer dinlerde de daha büyük ve şiddetli biçimdedir bundan dolayı da İslâm'ın ilme baskı kurduğu iddiası yerinde değildir.[118] Bu konferansa reddiye olarak kabul edilebilecek eser yazanlardan biri de Namık Kemal (ö. 1888)'dir. O, *Renan Müdafannâmesi* adlı eserinde ilgili iddiaları büyük bir ciddiyet, ilmi ve fikri birikimle ele alarak incelemiş ve gayet beğenilen bir eser vücuda getirmiştir. Konferansın yapıldığı yıl 1883'te hazırlanan bu eser ancak yazarın ölümünden sonra 1908 yılında basılabilmiştir.[119] Aynı dönemde Dr. Reinhart Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilen *İslâm Tarihi* adlı kitabı İslâm'a hakaret ve saldırı kabul edilerek birçok eleştiriye konu olmuştur. İsmail Fenni Ertuğrul *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk* adlı 500 sayfaya baliğ hacimli bir eseri Dozy'nin eleştirilerine ve

[115] Ersoy, *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?*, 304-366.
[116] E. Renan'ın bu konferansı, *İslamlık ve Bilim* (terc. Ziya İshan), diğerleriyle birlikte *Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conferences)* adıyla MEB tarafından 1946'da yayınlanmıştır.
[117] Osman Cilacı, "Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2 (1995).
[118] Muhsin Abdulhamid, *Cemâleddin Efgâni, Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler,* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 29.
[119] Bu kitap sadeleştirilerek günümüz Türkçesine de kazandırılmıştır: Nâmık Kemal*, İslam Terakkiye Mâni midir?* sad. Kadir Canatan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020).

iddialarına reddiye olarak kaleme almıştır.[120] Mustafa Asım Köksal *İslâm Tarihi* adlı çalışmasında Dozy'yi eleştirmiştir.[121] Şüphesiz reddiye ve cevap verme faaliyetleri günümüze kadar devam etmekte ve güncelliğini korumaktadır.

[120] İsmail Fenni Ertuğrul, *Kitâb-ı İzale-i Şukûk* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928).
[121] Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi,* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023).

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ABDUH, REŞÎD RIZÂ VE MENÂR TEFSİRİ

Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ, Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarına ve ardından gelen gelişmelere şahitlik eden yaşam serüvenleri ile tarihin çok kritik bir noktasına şahitlik etme durumunda kalmış fikir adamlarıdır. Her ikisi de Batının engellenemeyen yükselişiyle beraber neredeyse her yönden çöken bir medeniyetin aydınları olarak neler olup bittiğini hem tespit hem de çözüm arayışı çerçevesinde dile getirmeye çalışmışlardır. Onlar, İslâm topraklarındaki sistem bozukluğunun sebepleri üzerinde durarak bunu, bazen yöneticilerin kabiliyetsizliklerine ve zulümlerine; bazen halkın cahillik ve bilinçsizliğine; bazen din adamlarının katı mezhepçiliklerine; bazen onların halkın gönlünü hoş tutmaya çalışmalarına; bazen de toplumun zengin ve elit kesiminin sorumsuzluklarına bağlamışlardır. Bunu yaparken her bir kesimin üzerine düşen görev, sorumluluk ve beklentileri dile getirmekten geri durmamışlardır. Toplumu bilinçlendirmesi gereken bir aydın sorumluluğuyla hareket eden, Abduh ve Rızâ, bu uğurda birçok sıkıntı ve çileye de maruz kalmışlardır. Sorunların derinliklerine inerek çözüm önerileri sunmayı ihmal etmeyen bu ikili, hem hareket hem de yazı dünyasının içinde aktif olarak bulunmaları için gereken hiçbir fırsatı değerlendirmekten geri kalmamışlar; din adamı, gazeteci, yayıncı, politikacı, devlet adamı kimliklerini yeri geldikçe üstlenmişlerdir.

Biz bu bölümde *Menâr* tefsiri yazarları Abduh ve Rızâ'nın gelenekesel düşünce dünyasından farklılaşan yönlerinin oluşup gelişmesinde yaşadıkları coğrafya ve ortamın katkısını dile getirerek biyografileri üzerinde duracağız.

2.1. Muhammed Abduh'un Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.1.1.Hayatı

Muhammed Abduh bin Hasen Hayrullah, Mısır'da 1849'da dünyaya gelmiştir. Önce Kur'ân hafızı olmuş akabinde medreseye başlamış ve bir süre sonra da eğitimini yarıda bırakarak köyüne geri gelmiştir. Babasının yanında bir süre çiftçilik yaptıktan sonra yeniden medreseye başlamıştır. Bu süreçte Senusi tarikatına[122] müntesip Şeyh

[122] Muhammed b. Ali es-Senûsî'ye (ö. 1276/1859) nisbet edilen bir tarikat olduğu bilinmektedir. Fas'tan Yemen'e kadar geniş bir coğrafyada etkili olmuş, dört Sünnî mezhep ile tarikat mensupları arasında orta bir yolda yürümeye, mezhep ve tarikatları birleştirmeye çalıştığı yönünde bilgi bulunan bu tarikat hakkında geniş bilgi için bk.: Ahmet Kavas, "Senûsiye" Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (Erişim 02 Kasım 2025)

Derviş adında bir akrabasının etkisinde kalarak dini ve ilmi konular üzerinde düşünmeye başladığı ve bunun onun Ezher'e girmesini ve oradaki derslerini iştiyakla takip etmesini sağladığı görülmektedir.[123] Abduh, Şeyh Derviş'in yanında kaldığı dönemde onun gönlü ferahlatan, aklı geliştiren eğitimi ve rehberliği sayesinde hızlı bir şekilde zihinsel ve ruhsal bir dönüşüm ve ilerleme kaydetmiştir. İlk başta verdiği intibanın aksine[124] Şeyh Derviş sıradan bir sufiye benzemiyordu. Abduh, ona, bağlı olduğu tarikatın adını sorduğunda; *İslâm*'dır, cevabını almıştı. Abduh, *Şu gördüklerimizin hepsi müslüman değil midir?* diyerek karşılık verince Şeyh: *Eğer gerçekten Müslüman olsalardı, küçücük şeyler için çekişmezler; sebepli sebepsiz Allah adına yalandan yemin etmezlerdi* demiştir. Abduh bu cevaptan oldukça sarsıldığını ve kendisine küçüklükten beri telkin edilen bazı şeylerin yavaş yavaş yıkıldığını itiraf etmektedir. Bundan sonra Abduh ona: *Tarikatınızın dersi nedir?* diye sormuş; o ise: *Tek virdimiz, Kur'ân okumaktır; beş vakit namazın her birinden sonra 4 rubu (1 cüz) Kur'ân okuruz. Üzerinde düşünür ve anlamaya çalışırız* şeklinde cevaplamıştır. Bunun üzerine Abduh, kendisinin Kur'ân'ı anlamak istediği halde anlayamadığını söyleyerek ondan yardım istemiştir. Şeyh ondan, Kur'ân'ı beraber okumalarını; ayetlerin genel anlamını kavramasının şimdilik kendisine yeteceğini söylemiş ve ona öğrettiği bazı dua ve zikirleri yapmaya da teşvik etmiştir. Şeyhle birlikte olduğu bu süreçte Abduh, dinin insan hayatındaki önemi üzerinde düşünmüş, dini pratikleri içten ve samimiyetle eda ederek kendisiyle dindarlık arasındaki mesafeyi kapatmıştır. Şeyh Derviş'in sohbet ve desteği sayesinde dini sevmiş, değerini kavramış ve dindarlığın önemi konusunda ikna olmuştur.[125] Ezher'de okuduğu süreç içinde de Şeyh Derviş'in üzerindeki etkisi devam etmiştir. Kendisini ziyaret ettiği bir tatil esnasında Derviş ondan okuduğu dersleri sormuş, matematik, coğrafya, astronomi okuyup okumadığını öğrenmek istemiş; olumsuz cevap alınca da özel dersler almasını istemiştir. Cemâleddin Efgânî, 1872'de Mısır'a gelmiştir. Abduh'un, onun gelişinden kısa bir müddet sonra onunla tanıştığı anlaşılmaktadır. Abduh ondan matematik, astronomi, felsefe, fıkıh usulü ve kelam dallarında dersler almıştır. Efgânî, Abduh'la temas ettiği bu süreç içerisinde onu sosyal, siyâsî ve edebi konularda yazı yazmaya, ve konuşmalar

[123] Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik,* çev. Hayrettin Karaman, Mütercimin Önsözü (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.), 62.
[124] "Şeyh yanındaki kitaptan birkaç sayfa okumamı istediğinde bu isteği şiddetle geri çevirdim. Okumakla ve okuyanlar aleyhine ileri geri konuştum. Ona nefretle baktım. Şeyh kitabı elime verince de onu kaldırıp uzak bir yere attım." Muhammed Reşîd Rızâ, *Târîhu'l-Üstâz, el-İmâm, eş-Şeyh Muhammed Abduh (r.a.),* (Mısır: Dâru'l-Menâr, 1931) 1/22.
[125] Reşîd Rızâ, *Târîhu'l-Üstâz,* 1/22-23.

yapmaya teşvik ettiği bilinmektedir.[126] Bu teşvikler meyvesini vermiş ve Abduh, genç yaşlarından itibaren Mısır'ın en önde gelen gazetelerinde yazılar yazmaya başlamıştır.[127] Bu dönemde Abduh, evinde mantık, kelam ve felsefe dersleri vermiştir. Öğrencilerine verdiği tasavvuf ve kelam dersleriyle alakalı olduğu anlaşılan ve ilki 1874 ve diğeri 1876'da olmak üzere iki eser neşretmiştir. Abduh'un eserlerini tanıttığımız bölümde ilgili kitaplara değineceğiz. Abduh evinde verdiği derslerini, 1877'den itibaren Ezher Üniversitesi bünyesinde vermeyi sürdürmüş 2 yıl sonra Ezher'e alternatif olarak kurulan Dâru'l-ulûm'a tayin edilmiştir. Abduh'un burada sosyolojiye dair dersler okuttuğu bilinmektedir.[128]

Abduh, hocası Efgânî'den etkilendiği bu dönemde siyasetle ilgilenmeye başlamış, İslâm ümmetindeki zayıflama ve gerilemenin sorumlusu olarak öncelikle kişisel ya da ailevî menfaatlerini ümmetin menfaatleri önünde tutan siyasileri ve yöneticileri görmüştür. Bunun yanında İslâm ümmetinin gerilemesinde dış etkenlerin rolleri üzerinde durmuştur. Müslüman ülkelere yönelik emperyalist saldırıların yıkıcı ve olumsuz etkilerini ele yazılarında ümmeti uyarma ve uyandırma vazifesini üstlenmiştir. Abduh ve Efgânî'nin Mısır'da birlikte oldukları süreçte bir takım siyasi emelleri gerçekleştirmek için Kevkebu'ş-Şark (Doğu Yıldızı) adlı bir Mason locasına üye oldukları fakat bir müddet sonra istifa ettikleri bilinmektedir.[129] Bir süre sonra Efgânî, Mısır'dan deport edilerek Hindistan'a dönmüş; Abduh ise Lübnan'da kısa bir sürgün dönemi yaşamıştır. 1880'de Mısır'a geri çağrılmış ve Mısır'ın resmi gazetesi el-Vakâi'u'l-Mısriyye'nin yazar kadrosuna dahil edilmiştir.[130]

1882 yılında *Mısır Mısırlılarındır* sloganıyla hükümete darbe yapan milliyetçi 'Urâbî Paşa (ö. 1911) devriminde, Paşa'yla ya da devrimcilerle örgütsel bir ilişki içinde olmadığı halde 1882'nin sonunda ikinci kez Beyrut'a sürgüne gönderilmiştir. Bu sırada Abduh, hocası Efgânî'nin Avrupa'ya geçtiğini öğrenmiş ve ondan davet almıştır. 1884'ün Ocak ayında Fransa'ya geçmiş ve onunla birlikte *el-Urvetü'l-vüskâ* adlı bir cemiyet kurarak aynı adı taşıyan bir de dergi çıkarmaya başlamışlardır. Dergi, sömürgecilik aleyhtarı yazılar sebebiyle Fransa hükümeti tarafından kapatıldığı 1885 yılına kadar 8 aylık bir süre yayın faaliyetini yürütmüştür. Bu süreçte dergi, 18 sayı

[126] Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik,* 64-65.
[127] Ersoy, *Modernleşmek mi? İslamlaşmak mı?*, 18.
[128] Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik,* 67.
[129] Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik,* 69.
[130] Abduh, *Tevhîd Risalesi,* 24-25.

yayımlanabilmiştir. İngiliz sömürgeleri Mısır, Sudan ve Hindistan'a girişi yasaklanmıştır. Buna rağmen derginin tüm İslâm aleminde sömürgeciliğe tepki anlamında büyük bir çığır açtığı kabul edilmektedir. *el-Urvetü'l-vüskâ*, sömürge karşıtı milliyetçi ve vatanperver duyguları canlandırmaya çalışan yazıları yanında dinin kurtarıcı rolüne de yer veren yazılar sayesinde Müslüman kamuoyunda büyük bir heyecana ve ilgiye mazhar olmuştur.[131]

Artan siyasi baskılar sebebiyle derginin kapatılması akabinde Abduh, 1885 yılında Fransa'dan ayrılarak önce Tunus'a sonra Beyrut'a dönmüştür. Efgânî'nin düzenin yukarıdan yönlendirilen inkılaplarla değişmesini önceleyen siyasi görüşleri ile Abduh'un aşağıdan yukarıya doğru bir bilinçlenme ve değişim fikrinin uyuşamadığı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Onun bu dönüşü, üstadı Efgânî'nin sonuçsuz siyasi çalışmalarından ümidini kestiği ve bundan sonra kendini tamamen siyasi çekişmelerden uzak tutarak halkı bilinçlendirmeye yönelik faaliyetlerle sınırlandıracağı bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.[132] Hocasıyla arasında buna yönelik tartışmayı en güzel dile getiren Mehmet Âkiftir. O, Efgânî'nin inkılap için çalışmak istediğini, Abduh'un ise toplumu buna hazır görmediği için karşı çıktığını anlatmaktadır. Efgânî'ye göre ilmi çalışmalar, ve zihinsel faaliyetler ümmetin kurtuluşu için kâfi değildir. Ona göre yirmi-otuz yıllık uzun projeler ümmetin acil isteklerine cevap veremez; mutlaka siyaset yoluyla kısa yoldan yönetimi ele geçirmek için harekete geçilmelidir. Abduh buna karşın ortamın, zaman ve zeminin müsait hale getirilmesi ve bir Efgânî değil bir çok Efgânîlerin yetiştirilmesi gerektiğine inandığını söyleyerek cevap vermiştir. [133]

Bundan sonraki süreçte altı yıl Beyrut'da ikamet edecek olan Abduh'un faaliyetlerini daha çok eğitim ve ilmi yayıncılık üzerinde yoğunlaştırdığı görülmektedir. Davet edildiği Sultaniye Medresesinde ve Ömeriye Camisinde Akaid, Fıkıh, İslâm Tarihi, Mantık, Belağat dersleri vermiş; ayrıca o dönemde Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895) başkanlığında yazılmakta olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* kitabından dersler düzenlemiştir.[134] Abduh, Beyrut'ta iken önemli bir gelişme yaşanmış ve II. Abdulhamid'in, okullardaki dini eğitimi düzenlemek ve program hazırlamak üzere Şeyhülİslâmlık makamını görevlendirdiğini öğrenmiştir. Buna binaen harekete geçen

[131] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 113.
[132] Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler,* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 468.
[133] Ersoy, *Safahat*, 429.
[134] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 31. *Tarihü'l Üstâzi'l-İmâm*'dan naklen, 2/390 vd.

Abduh, 1886'da iki önemli rapor hazırlamıştır. Bu raporların her biri kamuoyunda büyük beğeni almış üzerinde çok konuşulmuştur.[135] O bu raporlarda Müslümanların zafiyetlerine işaret ederek bunun eğitimden kaynaklandığını Müslüman çocukların dinin akaidini öğrenmediklerini bunun ise ahlakın bozulmasına yol açtığını izah etmiştir. Ona göre bunun tedavisi ancak eğitim kurumlarının dini eğitimi ciddiyetle ele almalarıyla olabilir. Bununla birlikte O, dini eğitimin bizzat kendisinin de ıslaha muhrtaç olduğunu bu raporda ikrar etmektedir. Abduh bu raporlarında eğitim için takip edilmesi gereken yolları göstererek halka yönelik, askerlere yönelik ve din âlimi olacaklar için ayrı ayrı eğitim programları önermiştir. O, bu raporlardan birini Şeyhülİslâmlığa göndermiş diğerini ise Beyrut valisine sunmuştur. Bu raporların bir benzeri de Mısır'a döndükten sonra Eğitim bakanlığına sunulmuştur.[136]

Abduh'un bu dönemdeki yazılarında eğitimdeki yabancı etkisini kıyasıya eleştirdiği ve yabancı okulların tehlikesine dikkat çektiği görülmektedir. Yine meşrutiyet idaresinin önemini ele aldığı ve desteklediği anlaşılmaktadır.[137]

Abduh, Beyrut'ta ikamet ettiği süreçte diğer din mensuplarıyla ortak bir dernek kurmak ve Avrupa'daki bazı din adamlarıyla mektuplaşmak gibi Dinler Arası Diyalog [138] olarak algılanması muhtemel bazı çalışmalar yapmıştır.[139] Onun bu tür faaliyetlerinden dinlerin mensupları arasındaki nefret ve uzaklığı kaldırmak istediği,[140] böylelikle insanlığın gerçek sorunları karşısında diğer din mensuplarının da desteğini almak suretiyle bir savunma hattı kurmaya çalıştığını düşündürmektedir. Bunun yanında onun Avrupalı devletler tarafından İslâm dünyası üzerinde kurulan baskıyı hafifletmek istediği de ifade edilmiştir.[141] Onun bu faaliyetleri Beyrut'ta yapmasının sebebi olarak bölgedeki Hristiyan nüfusunun yoğunluğu gösterilebilir. Abduh'u bu faaliyetlere iten saik, uzun yüzyıllar boyunca aynı topraklarda birlikte yaşayan ve bir çok zorluğu beraber paylaşan din mensuplarının ülkelerinin yaşadıkları sorunlara bereber müdahale etmelerini ve ülkelerine bağlılığı sağlamayı ve onu savunmalarını arzulamasıdır.

---

[135] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 113.
[136] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 113-114.
[137] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 25-26.
[138] Farklı dini inançlar arasında hem bireysel hem de kurumsal düzeyde işbirliğine dayalı yapıcı ve olumlu etkileşimi anlatan bir tabirdir. Daha fazla bilgi için bk.: Abdurrahman Küçük, "Dinlerarası Diyaloğa Niçin İhtiyaç Vardır", Dini Araştırmalar 1/1 (Haziran 1998), 31-43.
[139] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 52-53.
[140] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 114.
[141] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 114.

Abduh, Beyrut günlerinin sonunda Mısır'daki dostlarına mektup göndererek memleketine dönmenin yollarını aramıştır. Sa'd Zağlûl ve Ahmed Muhtar Paşa gibi şahsiyetlerin aracılığıyla ve siyasetle ilgilenmemesi şartıyla 1888'de Hidiv Tevfik tarafından affedilmiştir.[142] Bu dönemde Abduh, onu eğitimden ve özellikle Ezher'den uzak tutmak isteyen Hidiv tarafından önce taşra mahkemelerinde hakim olarak görevlendirilmiş; Binha, Zekazik ve Âbidin'de 2 yıl çalıştıktan sonra bölge istinaf mahkemelerinde görevlendirilmiştir.[143] Bu sırada özellikle şer'i mahkemelerin ıslahı için kaleme aldığı raporlar mahkemelerinin işlevselliğini sürdürmesinde önemli rol oynamıştır.[144] Bu esnada kıyas yapabilmek için yabancı hukuk kitaplarını inceleme ihtiyacı duydu. Yaz aylarında Fransa ve İsviçre'ye yaptığı kısa seyahatlerde Fransızca'sını ilerletti.[145]

1892 yılında Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın iktidara gelmesi sayesinde etki alanını genişletti. İngilizlerin uzak durdukları üç alan Ezher, Şer'i mahkemeler ve Vakıflar idi. Hidiv Abbas'ın bunların iyileştirilmesinde Abduh'tan yardım istediği kabul edilmektedir.[146] 1894 yılında Ezher Üniversitesi'nin yönetim kuruluna üye oldu. Bu görevde iken geniş kitlelere hitap etme ve Ezher'e yönelik projelerini uygulama imkânı buldu. Tarih, coğrafya ve matematik gibi derslerin Ezher müfredatına girmesini sağladı.[147] Ezher'e kütüphane yapılmasını sağladı. Hasta öğrenciler için revir yaptırdı ve doktor tayin ettirdi. Dışardan gelen öğrenciler için yurtların iyileştirilmesi ve hocaların maaşlarının düzenlenmesi için çalışmalar yaptı. Ders ve sınav şekillerini düzene soktu.[148] Abduh, bu dönemde kendisini eğitim, kültür, inanç alanlarında bir ıslahatçı olarak konumlandırdığı ve özellikle de temelden gelen toplumsal bir bilinçlenme ve eğitim için çaba gösterdiği görülmektedir. O, ölümüne kadar bu ıslahatçı misyondan hiç şaşmadan hayatını sürdürmüştür.

1897 yılından itibaren talebesi Reşîd Rızâ tarafından çıkartılan *Menâr* dergisinde yazılar yazdı. Yaptığı teklifler ve hazırladığı programlar yönetimin ilgisini çekti ve 1899'da Mısır Genel Müftülüğüne getirildi. Ezher bünyesinde verdiği tefsir derslerinin notları yine aynı dergide yayınlandı. Abduh'un Ezher'de verdiği tefsir

[142] Özervarlı, "Muhammed Abduh".
[143] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 115.
[144] Ersoy, *Modernleşmek mi? İslâmlaşmak mı?*, 19.
[145] Özervarlı, "Muhammed Abduh".
[146] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 115.
[147] Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik,* 67.
[148] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 116.

dersleri 1899'da başlamış 1905'de vefatı ile sona ermiştir. Böylece tam olarak altı yıl bu dersleri sürdürmüştür. O, hayatının sonuna kadar devam eden Genel Müftülük görevi sırasında bütün mesaisini ıslah ve iyileştirmeye harcamış, şer'iyye mahkemeleri ve vakıfların idaresiyle ilgili yeni düzenlemeler yapmıştır. Bunun yanında Meclisü'ş-şûra'l-kavânîn üyeliğinin yanı sıra el-Cem'iyyetü'l-hayriyye ile Cem'iyyetü ihyâi'l-ulûmi'l-arabiyye'nin başkanlığını da üstlenerek çeşitli kaynak kitapların basılmasını sağlamıştır.[149] Abduh, 1901 yılında İstanbul'u ve Padişahı ziyaret etmiş ve Şeyhülİslâmla bir takım görüşmelerde bulunmuş; İstanbul Dâru'l-fünûn'u da ziyaret etmesi planlandıysa da buna fırsat bulamamıştır. Buradan Avrupa'ya geçmiş bazı müsteşriklerle bir araya gelmiştir. 1903 yılında gittiği İngiltere'de filozof Herbert Spencer ile görüşmüş; Sidney Cockerell (ö. 1962) ve müsteşrik Edward G. Browne (ö. 1926) eşliğinde Oxford ve Cambridge üniversitelerini ziyaret edip incelemelerde bulunmuştur.[150] İngiltere'den dönüşünde Kuzey Afrika seyahatine çıkarak Tunus ve Cezayir'de ziyaretlerde bulunmuştur.[151] 1905 yılında Ezher İdare Meclisi üyeliğinden ayrıldı. Aynı yıl hastalanmış ve hava değişimi için gittiği İskenderiye'de 11 Temmuz 1905 tarihinde vefat etmiştir. Cenaze namazı İskenderiye'de kılındıktan sonra naaşı devlet töreniyle Kahire'ye getirilerek 13 Temmuz'da Karâfetü'l-mücâvirîn Mezarlığı'na defnedilmiştir.[152]

2.1.2. İlmî Kişiliği

Muhammed Abduh, İslâm dünyasının emperyalist işgallere uğradığı, kaynaklarının sömürüldüğü, nesillerinin eğitim ve kültür adı altında kendi değerlerine yabancılaştırıldığı bir ortamda dünyaya geldi. Sıradan bir çiftçi ailesinde hayatını aynı uğraşla tamamlaması muhtemeldi. Ancak Abduh'un hayatında onu ilme ve öğrenmeye teşvik eden babası ve akrabaları bu gidişatın beklendiği yönde olmamasını sağlamışlardır. Yerel medreselerden hoşlanmayan, hayal kırıklığı yaşayan ve uzaklaşan Abduh'u okumaya ikna eden ve motive eden babası olmuştur. Bunun akabinde medrese yolunda tanışıp dikkatini çekmeyi başaran akrabası Şeyh Derviş'in etkisi ise büyüktür. Buraya kadar ki Abduh, sıradan bir molla ve derviş olabilecek iken Cemâleddin Efgânî'den oldukça etkilenmesi ve ona talebe olmasıyla birlikte hayatında

[149] Özervarlı, "Muhammed Abduh".
[150] Özervarlı, "Muhammed Abduh".
[151] Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler,* 470.
[152] Özervarlı, "Muhammed Abduh".

farklı bir dönem başlamıştır. Tüm biyografi yazarları tarafından da dikkat çekilen bu husus onun hayatında adeta bir kavşak noktasıdır. Efgânî ile tanıştıktan sonraki süreçte karşımıza çıkan Abduh, Şeyh Derviş başta olmak üzere Ezher hocalarından edindiği müktesebatın üstüne kültürel, siyasi ve sosyal meselelere ilgi ve anlama merakını da ekleyerek çağın problemleri üzerinde kafa yormaya başlamıştır. Hocasından aldığı eğitim ve kültür sayesinde fikri birikimini artırmış Batı dünyasının meydan okuması, buna karşın İslâm dünyasının gerileyişi ve bunun temel sebepleri üzerinde fikirler edinmiştir. Abduh bu dönemde, Batının maddi anlamdaki başarı ve üstünlüğünün manevî ve insani yöndeki kusurları yüzünden tam ve kâmil olmadığı sonucuna varmıştır. Buna karşın Batının bu meydan okuyuşuna karşı bir şeyler yapmak gerektiği bilincini de aynı süreçte kazandığı anlaşılmaktadır.[153]

Efgânî'den ayrılma sürecinde ise durumun sadece yöneticilerin kabiliyetsizlikleri ya da zalimlikleriyle izah edilemeyecek kadar karmaşık ve derinlikli olduğunu düşünmeye başladığı kabul edilmektedir.[154] O, bundan sonraki süreçte kendisini Efgânî'nin sıradan bir öğrencisi olmaktan çıkartacak ve kendine özgün bir noktaya taşıyarak "Üstad, İmam, Şeyh Muhammed Abduh" olarak tanınmasını sağlayacak[155] farklı bir noktaya temas etmiştir. Bu da ümmetin bizzat kendisindeki zafiyete işaret ederek bu zaaf noktalarını ele aldığı ve derinlikli analizler yaparak çareler ortaya koymaya çalıştığı dönemdir. Bu noktada Efgânî'nin inkılapçılığı yerine ıslah kavramını koyan Abduh'a göre asıl üzerinde önemle durulması gereken, siyasetteki zaaftan çok Müslüman ümmetin içinde bulunduğu eğitim, kültür ve sosyal alandaki zafiyettir. Böylelikle Abduh, zihninde oluşturduğu zafiyet merkezini sadece yöneticilere değil, yöneticilerle kurduğu ilişkiyi sırf itaat ve vurdumduymazlık üzerinden kuran ve hiç sorgulamayan topluma çevirmiştir. Ona göre aslında toplumsal vurdumduymazlık ve bilinçsizlik yöneticileri de kötüleştirmektedir.

Abduh, bütün hayatı boyunca üç şey için çalıştığını söylemektedir. Bunlardan birincisi ümmetin içine düştüğü taklid hastalığıdır. Bir diğeri ise Arapçayı çağın gereklerine uygun şekilde anlaşılır hale getirmek ve kullanılmasını sağlamaktır. Abduh'un üçüncü mertebeye koyduğu ve hayatını adadığı diğer madde ise devletin ve milletin aralarındaki ilişkiyi adalet ve itaat çerçevesine oturmasını sağlamaktır. Halk

[153] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 112.
[154] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 113.
[155] Reşîd Rızâ, *Târîhu'l-Üstâz,* 1/Mukaddime.

yöneticilerin herkes gibi bir insan olduklarını unutmamalı; onları hatasız ve sorgulanmaz kişiler olarak görmemeli; yöneticiler de halkın kendilerine nasihat etme, yön verme haklarının olduğunu bilmelidirler.[156]

Ona göre Müslümanların geleceklerinin inşası için ilmi, ahlaki ve bilinçsel bir reforma olan ihtiyaç herşeyden önde gelmektedir. Abduh'a göre ümmet, gelecekten heyecan ve umudunu yitirmiş, çalışkanlık ve gayretini kaybetmiş, türlü hurafe ve gerçek dışı düşüncelere kapılmıştır. Müslüman ülkelerin halkları, İslâm dininin düşünsel ve eylemsel gerçekliğinden uzaklaşmış durumdadırlar. Onlardan bir çoğunun İslâm zannederek tatbik ettikleri şeyler ise çoğunlukla atalarından sorgulamadan tevarüs ettikleri dini ve düşünsel bir karmaşadan başkası değildir. Siyasette ve toplumda tatbik edilmesi gereken nasların yerine kişisel istekler, kişisel yorumlar ve kişisel tamahlar geçirilmiştir. Hak dinin canlandıran, hayat veren, harekete geçiren ruhu çekilip gitmiş onun yerine görüntüsü ve kalıntıları din sanılmış; dinin gerçekliğini ortaya koymaya çalışan sesler ise çeşitli ithamlara maruz bırakılmıştır. Din kanaat getirilerek, öğrenilip anlaşılarak, ikna yoluyla bilinçlenerek edinilen bir husus olmaktan çıkmış taklitçilik yoluyla edinilip sorgulamaksızın uygulanır hale gelmiştir. Bunun sonuçları ise ümmet için felakete yol açmıştır. Ümmetin birliği dağılmış; din ile ümmetin evlatlarının arasında mesafeler oluşmuştur. Avrupalıların Hristiyanlıkla yaşadıkları olumsuz tecrübeler birebir İslâm'a mâl edilerek dinden kurtulma çağrıları yapılmış ve ne yazık ki bu çağrılar ümmetin yeni nesillerinde makes bulmuştur.

Abduh, 1886'da Beyrut'ta ikameti sırasında eğitimle ilgili olarak iki rapor hazırlamıştır. Bu raporlardan birinde bugün için gayet ilgi çekici şu bilgiler bulunmaktadır:

> "İslâmi okullara ve medreselere gelince; onlar ya tamamen dini öğretimden mahrumlar ya da çok az bir şey görüyorlar. Öğrendikleri ise, ibadetlerin özet hükümleri ile sınırlıdır. Bu eğitim kurumlarında daha çok manaları bilinmeden ibare ezberi yapılmaktadır... Bu sebepler yüzünden askeri okullarda okuyan talebelerin dinden habersiz olduklarını, İslâm akaidini bilmediklerini, şehvetlerinin arzuladıklarını yaptıklarını görmekteyiz. Bu öğrenciler gizli ve açık yerlerde Allah'tan korku taşımıyorlar. (Maalesef) İslâm'ın hayır ve şer konusundaki emir ve nehiylerine riâyet etmeyerek, dinin helal ve haramını önemsemeyerek ve temiz-pis ayırımı yapmadan yaşadıkları sefil bir hayat içindeler. İşte durumları bu olan askeri

[156] Abduh, *Tevhîd Risalesi,* 35-36.

öğrencileri, din ve devleti korumaları için çağırırsanız, ya kaçacaklar ya da hainlik edeceklerdir. Özet olarak dini bilmemek ve inanç zayıflığının müslümanların kendi içlerinde bölünüp parçalanmalarına yol açtığı kesindir. Az bir kısmını zikrettiğimiz durumlar işte böyledir. Gerçekte ise, Allah biliyor ya, bundan çok daha kötüdür." [157]

Abduh, kendi döneminde taklide karşı olanların önünde gelen bir şahsiyettir. Abduh'a göre İslâm alemindeki gerileme problemini çözmek için dini düşüncede yenilik (tecdid) yapmak kaçınılmazdır. O, bundan dolayı taklitçiliğe şiddetle karşı çıkmış, kaynaklara gitmeyi ve mezhepler arası görüş alışverişini kaçınılmaz görmüştür. Mezheplerden her birinin diğerinden müstakil olarak hareket etmesini tefrika olarak değerlendiren Abduh, yeniliğin ortaya konabilmesi için mezhepsel ihtilafların temel kaynaklara gidilerek yeniden ele alınması ve ihtilaflara sebep olan mutaasıp taklitçilikten vazgeçilmesini savunmuştur.[158] Dolayısıyla Abduh'un ortaya koyduğu ilmi metodun, ilk kaynakları gözden geçirmek ve onlara atfen çağın idrak ve gereklerine dönük çıkarsamalar yapmak olduğunu söylemek yanlış olmaz. Onun çağın kaçınılmaz olarak insanların önüne getirdiği sorunlardan ancak böyle bir çıkış yolu bulunacağına ve ümmetin önünün bu sayede açılacağına inandığı anlaşılmaktadır.[159]

Abduh'a göre taklide karşı çıkmak yeni bir görüş değildir. Bilakis önceden beri bu konuda eleştirilerini dile getiren ilmi bir damar hep süregelmiştir. Tahâvi, İbn-i Teymiye, İbn-i Kayyım, İzz b. Abdü's-selâm, Sübkî, Salih Makbelî, Şevkâni taklide karşı çıkan bu damarı temsil etmişlerdir. Bununla birlikte her asırda mutkaka mutlak müçtehid bulunması gerektini söyleyen eski ulemanın sayısı az değildir.[160] O taklidin yanlışlığı konusunda şunları dile getirmektedir:

"Zamanın değişmesiyle insanlar öyle işler ve olaylar karşısında kalıyorlar ki, bunları fıkıh kitaplarında bulmak imkansızdır. Dünyanın seyrini fıkıh kitaplarına göre durdurma şansımız yoktur. Biz dünyanın hükmünü fıkıh kitaplarında bulamadığımız için dünyanın seyrini durdurmaya kalktığımızdan yöneticiler ve halk, şer'i hükümleri terketmek ve gidişata uygun olanlarla amel etmek zorunda kalmışlardır… İnsanların Allah'ın dinine yaptıkları bu muhalefetlerin bütün sorumluluğu elbette fukahanın boynundadır. Dünyanın gidişatını bilmek ve insanların tatbik edebilecekleri şekilde şeriatın ahkamını ona göre düzenlemek

[157] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 64. (*Târihu'l-Üstâz,* 1/895-916'dan naklen)
[158] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/191.
[159] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 35.
[160] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 128.

fukahanın görevidir. Durum bu iken halihazırda görünen ise eski fıkıh kitaplarının aynen korunmaya çalışılmasıdır. Öyle ki onlar bu kitapları dinin esası görüp orada varsa var; orada yok ise herşeyi yok sayıyorlar. Yeteri kadar fıkıh usulü okuyup öğrendikleri halde halihazırdaki fıkıh kitaplarından birindeki en basit bir meseleyi bile aslına döndürmeyi Kur'ân ya da Sünnetle karşılaştırmayı yahut delilini araştırıp doğrusunu tespit etmeye çalışmıyorlar. Herşey bir kenara, *Biz mukalldiz; Kitab'a sünnete bakmak bizim işimiz değil* diyerek sıyrılıveriyorlar." [161]

Bu sözlerinden Abduh'un İslâm fıkhını günün meselelerine uygun ve anlaşılır biçimde yeniden ele alınması ve kaynaklara daha fazla vurgu yapılması yönünde bir yönelişe sahip olduğu görülmektedir.

Abduh'un çok yönlü kişiliğinin, onu kategorize etmek isteyenler açısından belirgin bir karmaşa yaşattığı açıktır.[162] Bazılarına göre müceddid, bazılarına göre selefi, bazılarına göre reformist ya da modernist olarak görülen Abduh'un, tüm bu kategorize çabalarından farklı bir noktada olduğunu söyleyebiliriz.[163] Onun mezheplere bağlılığı öncelemeyip mezhep öncesi temel kaynaklara dönmeyi vurgulaması selefi düşünceye sahip olduğu kanaatini uyandırsa da aslında yapmak istediği şey, siyasi olduğu kadar fıkıhta da birliği sağlamak istemesidir.[164] Abduh, her ne kadar sürekli temel kaynaklara dönüşe vurgu yapsa da onları değerlendirmedeki metodolojisi tamamen akli zemin olduğundan selefilik iddiasının kendisinde oturmadığı açıktır. Bunun yanında *Menâr* tefsirinde Reşîd Rızâ'nın özellikle haberi sıfatlar konusunda selef mezhebi lehine tavır koyması Abduh'un da selefi görüşte olduğunu düşündürmüş olması muhtemeldir.[165] Abduh'un yer yer Tasavvufu eleştirmesinden onun selefi olduğunu düşündürmesi de mümkündür. Ancak Abduh'un fikir hayatında tasavvufi zeminin oldukça güçlü olduğu görülmektedir. Onun özellikle de fıkıhçılar hakkındaki bazı yorumları tamamen tasavvufi bir doğa taşıdığı inkar edilemez.[166] Bunun yanında *Tevhid Risalesi* gibi eserlerindeki felsefi görüşlerini açıklarken tasavvufi kavramlardan yararlanması da tasavvufu çok iyi bildiğini göstermesi yanında ondan vazgeçmediğini düşündürmek için yeterlidir.[167]

[161] Rızâ, *Târîhu'l-Üstâz,* 1/944-945.
[162] Keskioğlu, "Muhammed Abduh", 128.
[163] Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 47,144.
[164] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/193.
[165] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/164.
[166] Rızâ, *Târîhu'l-Üstâz,* 1/942.
[167] Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 54.

Abduh başkalarına göre "din" ile modernizm uyumunu sağlamak için yaptığı özgün yorumlar nedeniyle modernist/ reformist düşüncenin önde gelen bir ismi olarak kabul edilmektedir.[168] Ondaki "modernizm" anlayışının yaşadığı dönemdeki pozitivizm ve oryantalizmin ağır baskısını hafifletmeye yönelik olarak geliştiğini söylemek mümkündür. Genel olarak onun klasik din usulünde olmayan ve eleştirilen görüşleri daha çok peygamber mucizelerini akılcı yaklaşımlarla tevil etmesi ve cin, melek hakkındaki görüşleridir.[169] Abduh, genellikle oryantalistlerin dile getirdikleri konuları ele almaya ve açıklamaya çalışan doğası sebebiyle kelâmi konuları uzun ve karmaşık felsefi açıklamalarla izah etme metoduna sahiptir. Yaşadığı ortamın ağır materyalizm ve pozitivizmine karşı dinin savunusunu üstlenmek ve bunu felsefi yönü ağır basan mantiki önermeler ve açıklamalarla yapmak kolay olmadığı kadar açıklamayı yaptığı hedef kitlenin de sıradan halk tabakası olmadığı bilinmektedir. Abduh, hangi görüşü savunursa savunsun dine hücum edenlere cevap verme saikiyle hareket ettiği ve devamlı surette nassın yörüngesinde kalmaya çalıştığı görülmektedir. Bunun yanında onun bazı açıklamaların anlaşılması güç noktalara değindiği ve bazı sözlerinin önceki sözlerini nakzettiği gibi bir takım hususlar bir arada düşünüldüğünde özellikle kelami konularda tam olarak ne söylemeye çalıştığı netleşmemektedir. Net olmayan bazı açıklamalarının ancak yorumla anlam kazandığı ve bunun üzerinden değerlendirildiği taktirde Abduh'un yanlış anlaşılacağı da bir gerçektir. Abduh'un fıkhi konularda ve fakihlere yönelik ağır eleştirileri ise yine içinde bulunduğu ortamın kesif, ağır mutaassıp havasıyla birlikte kendisinin o ortamda mücadele meydanında pratik ürünler veren biri olduğu düşünüldüğünde anlaşılabileceği kanaatindeyiz.

Abduh'un biyografisinden onun bütün hayatı boyunca İslâm'ın gerçek yönüyle tanınması için çalıştığı ve Müslümanların dirilişi için büyük emek veren bir şahsiyet olduğu görülmektedir. Onun hayattaki en büyük isteğinin dini ve dünyevi anlamda Müslüman zihninin gelişmesi ve Müslüman halkların durumlarının iyileşmesi olduğunu söylenebilir. Bunun için hedef olarak seçtiği din, siyaset, eğitim ve hukuk gibi tüm alanlara yönelmiş, eline geçen her fırsatta ümmetin iyiliği için çalışmıştır. Uzun olmayan hayat serüveninde fikri ve kültürel anlamda önemli bir miras bırakmıştır.

[168] Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler,* 471.
[169] Celil Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar,* (Bursa: Emin Yayınları, 2017) 124,148.

2.1.3. Eserleri

Muhammed Abduh, düşünce ve aksiyon bakımından son dönemin önde gelen simalarından olmakla beraber eserlerinin çokluğundan veya metod bakımından önemli bir yenilik kazandırdığından söz edilememektedir. Önemli gördüğü kitapları gerekli gördüğü yerlerde kendi yorumuyla yayınladığı görülmektedir. Mucize, vahiy ve peygamberlik konularında getirdiği akılcı yorumları hariç el aldığı konular İslâmi ilimlerin geleneksel kelami meseleleridir.[170] Araştırmacılar bunu onun devlet siyaset ve toplumsal hayatındaki aktif görevlerine ve özellikle de kitap yazmaktan çok ders vermeye olan meylinden kaynaklandığını kabul etmektedirler.[171] Bununla birlikte verdiği tefsir derslerindeki özgün yorumlardan yola çıkılarak hazırlanan *Menâr* tefsirinde bir çok meseleyi klasik tefsirlerin etkisinde kalmadan izah etttiği ve Kur'ân'ı günün ihtiyaçlarına dönük bir şekilde açıklamaya çalıştığı görülmektedir.

Muhammed Abduh'un basılmış bazı eserleri şunlardır:

1. *Risâletü'l-Vâridât*; Abduh'un neşrettiği ilk kitap olup Kelam ve Tasavvufla ilgilidir. 1874'de Kahire'de basılmıştır.
2. *Hâşiye alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-Akâidi'l-Adudiye;* Abduh'un ikinci kitabıdır. 1876'da Kahire'de basılmıştır.
3. *Şerhu Nehci'l-Belâğa;* 1885'de Beyrut'ta basılmıştır. Sonraki baskıları Kahire'de olmuştur.
4. *Şerhu Mâkâmâti Bedîi'zamân el-Hemedânî;* 1889'da Beyrut'ta basılmıştır.
5. *Risâletü't-Tevhîd;* 1897'de Kahire'de basılmıştır.
6. *Şerhu Kitâbi Besâiri'n-Nâsıriyye Fî 'ilmi'l-Mantık;* 1898'de Kahire'de basıldı.
7. *Takrîr fî Islâhi'l-Mehâkimi'ş-Şer'iyye;* 1900'de Kahire'de basılmıştır.
8. *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye mea'l-ilmi ve'l-Medeniyye;* Fransız materyalistlerinden Ernest Renan'ın takipçisi Lübnan asıllı hıristiyan yazar Ferah Antûn'un el-Câmi'a dergisinde yayımlanan, İslâm'da dinî ve siyasî otoritenin aynı şahısta toplanmış olması dolayısıyla farklı görüş ve inançlara müsamaha gösterilmediği iddialarını içeren makalesine cevaptır. 1902'de Kahire'de basılmıştır.

[170] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 39.
[171] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 39.

9. *el-İslâm ve'r-red ʿalâ müntekıdîhi*. Tarihçi Gabriel Hanotaux'nun Ârî ırkın Sâmî ırktan üstünlüğü iddiasından hareketle İslâm ve Hıristiyanlık arasında mukayeseler yapan makalesine reddiyedir. İlk baskısı, 1949'da Kahire'de yapılmıştır. Sonraları Hanotaux'nun yazıları da eklenerek *el-İslâm dînü'l-ʿilm ve'l-medeniyye* adıyla Kahire (1964) ve Beyrut'ta (1989) tekraren basılmıştır.
10. *Tefsîru Cüz'i Amme;* 1904'de Kahire'de basılmıştır.
11. *Tefsîru Sûreti'l-Asr;* 1915'de Kahire'de basılmıştır.
12. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha;* h.1323'de Kahire'de basılmıştır.

Muhammed Abduh'un bütün eserleriyle dergilerdeki makalelerini Muhammed Imâre *el-Aʿmâlü'l-kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh* adıyla, diğer bazı yazılarını ise Ali Şeleş *Silsiletü'l-aʿmâli'l-mechûle* başlığıyla bir araya getirmiştir.[172]

2.2. Muhammed Reşîd Rızâ'nın Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.2.1. Hayatı

Muhammed Reşîd Rızâ 1865 yılında Lübnan'da Trablusşam'a bağlı Kalemun'da dünya'ya geldi. Trablusşam'daki Osmanlı Rüştiyesinde bir yıl okuduktan sonra Hüseyin Cisr'in etkisindeki "Medresetü'l-vataniye"de tahsil gördü. Bu medrese klasik eğitim yanında modern bilimlerin de okutulduğu yeni nesil bir eğitim kurumuydu. Aynı zamanda Türkçe ve Fransızca dersleri de veriliyordu. Reşîd Rızâ, kendi anlatımına göre babasının evrakları arasında görüp dikkatini çeken *el-Urvetü'l-vüskâ* dergisini görüp makalelerini okumaya başladı. Bu makalelerde İslâm'ın yeniden önceki şerefli konumuna dönmesi gerektiği, işgal edilen Müslüman ülkelerin geri alınması için çalışılması ve Müslüman halkların özgürlüklerine kavuşturulması gibi konular işleniyordu. Makalelerde sosyolojik konular, dini bir anlatımla ele alınıyor, Allah'ın toplumlar hakkında vazettiği yasalar üzerinde duruluyor, toplumların yaşamaları, yücelmeleri, gerilemeleri ve yok oluşlarıyla ilgili fikirler net biçimde açıklanıyordu. İslâm ülkelerinde yükselen ırkçılık eleştiriliyor ve İttihadı İslâm anlayışı öne çıkarılıyordu. İslâm'ın camide başlayıp biten bir din olmadığı, hayatın her alanına hakim bir karaktere sahip olduğu, ruhani değil rabbani olduğu, adaleti, saygıyı ve iyiliği emredip, kullara kulluk etmeyi reddettiğine dair yazılar bulunmaktaydı. Özellikle de makalelerde geçen ayetlerin güncel konulara yönelik olarak

[172] M. Said Özevarlı "Muhammed Reşîd Rızâ" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Erişim 10 Eylül 2025).

yorumlanması karşısında oldukça etkilenmişti. Onun *el-Urvetü'l-vüskâ* dergisi hakkındaki ifadeleri şöyledir:

> "Dergideki makalelerin İslâm birliğine, İslâm'ın kaybolan itibar, izzet ve gücünü ona iade etmeye; elden çıkan topraklarını geri getirmeye yönelik çağrılarıyla birlikte yabancıların sömürge haline getirdikleri milletlerin bağımsızlığını elde etmesini amaçlayan çağrılarını okuduğumda çok derinden etkilenmiş ve hayatımda yeni bir döneme girdiğimi hissetmiştim. Bu makalelerin incelediği konulara dair Kur'ân ayetlerini işleme ve değerlendirmedeki (istişhâd ve istidlâl) başarılı yöntemi ve çeşitlerinin bolluğuna rağmen hiçbir tefsirin değinmediği noktalara değiniyor olmaları hayranlığımı artırdı." [173]

Derginin birey, devlet ve toplumun ıslahı için hükümler içeren yazıları ile yepyeni bir usul ve üslupla karşılaştığını fark eden Rızâ, derginin yazarlarıyla bir araya gelme tutkusuyla fırsat aramaya başladı.[174] Muhammed Abduh'la 1882'deki ikinci sürgün döneminde tanışma fırsatını buldu. Böylece hayatının sonuna kadar sürdürdüğü *Menâr* çizgisindeki yeni dönemi başlamış oldu. Abduh'un Mısır'a döndüğü 1888'e kadar Beyrut'ta derslerini takip etti. Abduh'un yayın faaliyetlerinde ona yardımcı olmak üzere 1897'de Mısır'a gitti ve *Menâr* dergisini çıkarmaya başladı. Başlangıçta daha çok Abduh'un konuşmaları ve ders notlarının yayınlandığı dergi, sonraları Rızâ'ın ağırlıklı yazıları ile tanınmıştır. Dâru'l-İlm ve'l-irşâd adında bir eğitim kurumu inşa etmiş ve burada 2-3 yıl süren eğitim faaliyeti içinde bulunmuştur. Bu kurum 1. Dünya savaşı günlerinde 1916'da kapanmıştır. İslâm birliği fikri üzerinde önemle durmuş, Osmanlı Hilafetinin devamını savunmuş olsa da II. meşrutiyet akabindeki İttihad ve Terakki hakimiyetiyle ortaya çıkan durumdan olumsuz etkilenmiş ve başka formüller üzerinde durmuştur. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra 1924'de kaldırılan Hilafet sonrası Arap ve İslâm dünyasında Hilafet Kongresi yapılması için yoğun çaba harcamıştır. 1926'da Hicaz kralı ilân edilen Kral Abdulaziz b. Suud'un davetinden Mısır'a dönerken 22 Ağustos 1935'de vefat etmiştir.

2.2.2. İlmî Kişiliği

Reşîd Rızâ hakkında söylenecek en uygun kanaat onun Cemâleddin Efgânî ve Muhammed Abduh tarafından temsil edilen İslâmi ıslah ve tecdit hareketinin önemli bir siması olduğudur. Rızâ, selefleri Efgânî ve Abduh'tan farklı olarak selefi düşünceyi

[173] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/16.
[174] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/16.

de bu hareket içinde öne çıkartmış ve bundan dolayı da neo-selefiyeci olarak anılmıştır.[175] Ancak bu kabul, onun akılcılığı bir kenara bıraktığı anlamına gelmemektedir. Selefi akım, tasavvuf karşıtlığı, bid'at ve hurafe saydığı uygulamalar kaşısındaki tavizsiz katılığı ile tanınmaktadır. Akaitte bazı farklı görüşlere sahip olmanın yanında özellikle de lafzi açıdan Kur'an ve Sünnete sımsıkı bağlılık içermektedir. Reşîd Rızâ'da bu akımla uyuşan bazı yönler olsa da her bakımdan uyuşmasına engel bazı husuiyetler bulunmaktadır. Rızâ, katı lafızcı değildir. Onun naslar karşısında derin kavrayışa ve anlayışa (fıkıh) önem verdiği ve bu özelliğini elden hiç bırakmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Rızâ'yı neo-selefiyeci olarak tanımlayabilmek için lafızcılıktan taviz vermeyen bir noktada olması gerektirdi. Bu meyanda Rızâ'yı belli bir kategoriye sığdırmanın mümkün olmadığını ifade etmek daha sağlıklı görünmektedir.

Rızâ, hocası Abduh gibi "Kur'an hayatı doğru yaşamanın kılavuzudur" önermesine inanmış ve her anında bu düşünceyi işlemekten geri kalmamıştır. Bu çerçevede O, Kur'an hidayetinin on temel maksadı gerçekleştirmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Bu maksatlar şunlardır: (1) Hak dinin tevhit, ölümden sonra diriliş, hesap, ceza ve mükâfat gibi ana eksenini kalplere yerleştirmek, doğru ve yararlı salih amel bilincini kazandırmak (2) Nübüvvet-risalet sahibi peygamberlerin öğretilerine davet etmek (3) İslâm dininin en güzel fıtrat ve hasletleri kazandırmaya çalıştığını beyan etmek. Bu meyanda hak dinin aklın, sağlıklı düşüncenin, ilim, hikmet, anlayış (fıkıh), burhan, hüccet, vicdan, özgürlük ve bağımsızlık gibi yüksek kavramların menbaı olduğunu anlatmak (4) İnsani, toplumsal, siyasi ıslahın İslâm ile olacağını beyan etmek (5) Dinin konusu olan emir ve yasakların insanı koruma amaçlı olduğunu açıklamak (6) İslâm'da devlet ve siyasetin yerini, amacını ve yolunu ortaya koymak, (7) Ekonomik ıslahın esaslarını vazetmek (8) Savaş nizamını ıslah ederek savaşa sebep olan hırs, kibir, toprak kazanma, zenginleşme gibi hasletlerin basitliğini ortaya koymak (9) Kadının aile ve toplum içindeki beşeri, dini ve medeni haklarını vermek (10) Köleyi özgürleştirme hususunda kalpleri yumuşatma ve vicdanları harekete geçirmekle ıslah yolunu göstermek.[176]

Reşîd Rızâ'nın son dönem İslâmi hareket ve fikirlere etkisi yadsınamaz mevkidedir. Hocalarından tevarüs ettiği siyasi ve sosyolojik okumaları, sağlam dini

[175] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 100.
[176] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 270. Karş.: Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 11/182-252.

temel eğitimiyle mezcederek yeni nesillere ulaştırabilmiş ve onları etkilemekte başarılı olmuştur. Vefat ettiği 1935 yılına kadar çıkardığı ve Müslümanların yaşadıkları her coğrafyaya ulaşan *Menâr* dergisi yoluyla okuyan yazan Müslümanlara hitap etmiştir. Uluslararası toplantılara katılmış, kitaplar ve makaleler yoluyla fikirlerini savunmaktan vazgeçmemiştir. Buna bağlı olarak Mısır'daki Müslüman Kardeşler (İhvân-ı Müslimin) Teşkilatı'yla Pakistan'daki Ebu-l A'lâ Mevdudi (ö. 1979) önderliğindeki Cemaati İslâmi'nin fikirsel alt yapısının oluşumunda oldukça etkili olduğu kabul edilmektedir.[177]

2.2.3. Eserleri

Reşîd Rızâ, bir çok eserler vücuda getirmiş verimli bir yazardır. Din, siyaset, tefsir, tarih, mezhep ayrılıklarına dair eserler vermiştir. Kısaca bu eserlere de değineceğiz.

1. *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-hakîm*. Muhammed Abduh'un *Mecelletü'l-Menâr*'da yayımlanan tefsir dersi notlarının onun ölümünden sonra Reşîd Rızâ tarafından Yûsuf sûresinin 52. âyetine kadar devam ettirilmesiyle ortaya çıkan bir eserdir. Nisâ sûresinin 126. âyetine kadar gelen kısmı Abduh'a ait olan bu çalışma *Tefsîru'l-Menâr* olarak da tanınmaktadır. (I-XII, Kahire 1346-1353, 1366).[178]
2. *el-Vahyü'l-Muhammedî* (Kahire 1352). Nübüvvetin ispatı, Kur'ân'ın i'câzı, vahyin mahiyeti ve geliş maksadı gibi konuların ele alındığı, İslâm mesajını insanlara anlatmayı hedef edinen bir eser olup Salih Özer tarafından *Muhammedî Vahiy* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 1991).[179]
3. *er-Ribâ ve'l-muʿâmelât fi'l-İslâm*. (Kahire 1960; Beyrut 1406/1986). Büyük bölümü *Menâr* dergisinde yayımlanan soru-cevap şeklindeki eseri müellifin öğrencilerinden Muhammed Behcet el-Baytâr tamamlayarak neşretmiştir.[180]
4. *Fetâvâ* (Beyrut 1390/1970). *Mecelletü'l-Menâr*'ın her sayısında okuyucuların sorularına verilen cevapların Selâhaddin el-Müneccid ve Yûsuf K. Hûrî tarafından derlenmesiyle oluşmuştur. Altı cilt halinde yayımlanan eserde 1061 fetva bulunmakta, klasik konular yanında güncel meselelere getirilen yeni yorumlar da yer almaktadır.[181]

[177] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 270.
[178] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".
[179] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".
[180] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".
[181] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".

5. *Muhâverâtü'l-Muslih ve'l-Mukallid ve'l-vahdetü'l-İslâmiye* (Kahire 2007) İctihad ve yenilik düşüncesinin önemi, İslâm birliği, bid'at ve hurafeler gibi konuları ihtiva etmektedir. Bu kitabı ilk defa Ahmed Hamdi Akseki Türkçeye kazandırmış ve *Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* adıyla bir kısmı *Sebîlürreşâd* dergisinde yayımlanmış, ardından kitap halinde basılmıştır (İstanbul 1332) Birçok baskısı yapılan eser, Hayrettin Karaman tarafından sadeleştirilerek *Mezâhibin Telfîki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* adıyla DİB yayınları tarafından 1974'de basılmıştır. Aynı eser daha sonradan Hayrettin Karaman tarafından *Gerçek İslâm'da Birlik* adıyla yeniden tercüme edilmiş ve girişinde Efgânî, Abduh ve Rızâ'ya dair önemli malumat verilmiştir.
6. *el-Hilâfe evi'l-İmâmeti'l-Uzma* (Kahire t.y.) Türkiye'de halifenin otoritesinin sınırlandırılması üzerine kaleme alınmış olup bu kurumun İslâm toplumundaki yeri ve çağdaş siyasetteki rolü hakkındadır.[182] Rızâ bu eserinde geçmiş ulemanın hilafetle ilgili fikir ve düşüncelerini değerlendirmiştir. Saltanatın ya da zorla ele geçirilen emirliğin kesinlikle hilafet olmadığını savunmuştur. Eser yakın tarih okumaları açısından önemli kabul edilmektedir. Eser Mehmet Çelen tarafından Hilafet En Büyük Önderlik başlığıyla Türkçeye çevrilmiş; Mana Yayınları tarafından basılmıştır (İstanbul 2010)
7. *es-Sünne ve'ş-Şîa evi'l-Vehhâbiye ve'r-Râfîza* (Kahire 1947) Ca'ferî âlimi Muhsin el-Emîn'in Vehhâbîlik ve Sünnîliği eleştiren görüşlerine karşı yazılmıştır. Bu eserinde tarihi ve sosyal yönlerden Şiilik ve Sünnilik mezheplerini inceleyen Rızâ, Müslümanların parçalanıp bölünmelerinden duyduğu rahatsızlığı ve bu mezheplerin bir birlerini anlamak ve yakınlaşmak için göstermeleri gereken çabadan bahsetmiştir. Muhsin el-Emîn bu esere bir cevap yazmıştır.[183]
8. *el-Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz* (Kahire 1344). Abdülazîz b. Suûd'un Hicaz'da Suûdî Krallığı'nı kurup Vehhâbîliği yerleştirmesi üzerine yazılmış bir risâle olup eserde bu akımın doğuşu, yayılışı anlatılmakta ve İslâm'a uygunluğu savunulmaktadır.[184]
9. *Târîhu'l-üstâz, el-imâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*. Muhammed Abduh'un hayatını, eserlerini ve Cemâleddîn-i Efgānî'den etkilenip geliştirdiği ıslahat düşüncesini genişçe anlatan bir eserdir. Önce Abduh hakkında yazılanların bir

[182] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".
[183] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".
[184] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".

araya getirildiği III. cildi (Kahire 1323), ardından eserlerini tanıtan II. cildi (Kahire 1344), daha sonra hayatını ve fikirlerini konu alan I. cildi (Kahire 1350) basılmıştır.[185]

10. *Nidâ li'l-cinsi'l-latîf* (Kahire 1351). İslâm'da kadının yeri ve kadın hakları üzerine yazılmış olup eserde kadınla ilgili olarak Müslümanlığa yöneltilen eleştirilere de cevap verilmektedir. İsâmüddin Seyyid es-Sabâbatî kitaptaki hadisleri tahriç etmiştir (Kahire 1992).[186]
11. *el-Menâr ve'l-Ezher* (Kahire 1353). Ezher Üniversitesi'ndeki ıslah çalışmaları ve müellifin kısaca hayat hikâyesini içeren kitap Reşîd Rızâ'nın son eseridir.

2.3. *Menâr* Tefsirinin Özellikleri

İslâmcılar, İslâm'ın tarihsel seyrinde oluşturulan geleneksel tefsir mirasının yer yer Kur'ân'ın anlaşılmasını perdelendiğini düşünmüşler; çağın anlayışına uygun ve güncel hayata hitap edecek yeni bir tefsir dili geliştirmenin zaruretine inanmışlardır. Onlar için Kur'ân ayetleri evrensel niteliğe sahip olup her yer ve zamana hitap edecek kudrete sahiptir. Ancak bunun doğru bir biçimde anlaşılıp aktarılması gerekmektedir. İslam dünyasının en büyük krizini yaşadığı 20 asır günlerinde Kur'ân'ın Müslümanların yolunu aydınlatacak bir takım tavsiye ve öğütlerinin olması beklentisi bulunduğundan bu beklentiyi karşılayacak ilmi çalışmaların yapılması zaruridir. Yaşadıkları dönem için çok önemli isimler haline gelen Abduh ve Rızâ'nın daha sonradan İslâmcılık olarak tanınan kavramın doğuşunda çok ciddi etkileri olduğu kabul edilmektedir. Bu bakımdan kaleme aldıkları *Menâr* tefsirinin İslâmcılık etkisinin görüldüğü ilk tefsir metni olduğunu düşünmek isabetli olacaktır.

Reşîd Rızâ, hocasının tensip ve riayetinde kaleme aldığı *Menâr* tefsirini tanıtırken takip ettikleri metoda işaret ederek, ayetlerin anlaşılmasında sahih nakil ile açık (sarih) akli melekenin bir araya getirilerek bir tefsir yapıldığını ifade etmektedir. *Menâr* tefsiri, Kur'ân'da geçen şer'i kanunlara yer vermekle yetinmeyip Allah'ın kâinat içinde uyguladığı kevni kanunlarına da (sünnetullah) dikkat çekmektedir. *Menâr* tefsirinin en önde gelen amacı, Kur'ân'ın belli bir zaman dilimine ve belli bir insan topluluğuna mahsus olmadığını açıklamaktır. Kur'ân'ın getirdiği rehberlik ve hidâyet, insanın her yerde ve zamanda muhtaç olduğu bir hidayettir. Kur'ân'ın

[185] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".
[186] Özevarlı, "Muhammed Reşîd Rızâ".

rehberliğine sarılanlarla ona sırtını dönen nesillerin arasındaki büyük fark onun değerini ortaya koymaya yetmektedir. Rızâ'ya göre *Menâr* tefsirinin yazıldığı zamana kadar kaleme alınan tefsirler Kur'ân'ın hidayetine öncelik vermek yerine irab bahislerine, ondaki edebi sanatların inceliklerine önem vermiştir. Kimileri tefsirlerini kelami konuların cedelleri ile doldururken kimileri de tefsiri fıkıh ilminin ve müçtehitlerin görüşlerinin nakledildiği bir şekle büründürmüştür. Rızâ'ya göre bu durum okuyucuyu Kur'ân'dan koparark ilgisini başka yerlere sürüklemektedir. Böylece okuyucu Kur'ân'ın hidayetine ve asıl söylemek istediğine vakıf olamamaktadır.[187]

Menâr tefsirinin metodunu anlatan Rızâ, bundan hareketle tefsirini çeşitli ilimlere dair terimlerle ve açıklamalarla doldurmamaya özen gösterdiğini söylemektedir. O, uzman kişilerin istifadesi yanında avamın da anlaması için orta bir yol tuttuğunu ifade etmiştir.[188]

Rızâ, *Menâr* tefsirinde, Abduh'un tefsir derslerinde izlediği metodun aynısını yansıtmaya çalıştığını ifade etmektedir. Abduh tefsir derslerini yaparken lafız, irab ve belagat ile nüktelerini kısa ve öz şekilde izah ettiğini sonra ise önceki müfessirlerin değinmedikleri konulara değindiğini ve yeterince ele alınmadığını düşündüğü hususları daha çok dile getirip konuştuğunu belirtmektedir. Abduh'un tefsir derslerinde *Celâleyn* tefsirini esas aldığını söyleyen Rızâ, bununla beraber Abduh'un derslerinde burada geçen bazı açıklamaları eleştirdiğini ifade etmektedir. Buna örnek olarak Bakara (2/193) ayetine yaptığı kelime tefsiri verilebilir. Abduh, "Fitne kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar savaşın!" ayetindeki "fitne" kelimesinin *Celâleyn* tefsirinde yer alan "şirk" olduğuna dair tefsiri doğru bulmamış ve bu kelimenin ayetteki anlamının "zulüm" olduğunu ifade etmiştir.[189]

Rızâ'nın açıklamalarına göre Abduh, ayetin anlaşılması için gerekli olmayan, doğrudan ilgili olmayan rivayetlere yer vermemektedir. Aksine aynı konu etrafında inmiş olan ayetleri esas almakta ya da ayetler hakkında Kur'ân'ın rehberlik edici bir kitap oluşunu esas alan açıklamalar yapmaktadır. [190]

[187] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/46.
[188] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/1.
[189] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/210.
[190] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/19.

Menâr tefsirinin en önde gelen önceliği Kur'ân'ı Kur'ân ayetleriyle tefsir etmektir.[191] Bu hedefe ne kadar yaklaşıldığı ve klasik tefsirlerin çerçevesinden ne kadar uzaklaşıldığı tartışmalıdır. Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri en öncelikli ve olması gereken tefsiri olmasına rağmen her ayetin tefsirinde bu ölçütün işletilmesi mümkün olmamaktadır. Buna rağmen *Menâr* tefsirinin kendi zamanına kadar gelen tefsir sistemine yenilik getirmesi ve büyük etkisi sebebiyle orijinal bir hüviyete sahip olduğunda kuşku yoktur. Özellikle son dönem Kur'an araştırmalarına sağladığı katkı ve geniş birikim sebebiyle önemli bir yeri olduğu teslim edilmektedir. [192]

2.3.1. Kur'ân'ın Rehberliğine Vurgusu

Kur'ân tefsirine neden ihtiyaç duyulduğu hususu Kur'ân'ı tefsir etmenin yöntemini de etkilemekdir. Klasik dönem tefsirlerinde bazen dilsel problemleri, bazen kelâmi proplemleri öne çıkartan bir çok tefsir kaleme alınmıştır. Reşîd Rızâ, bu konuya değindiği *Menâr* tefsirinin önsözünde Kur'ân'ın hidayet ve rehberlik için inzal edildiğini ve hiçbir şekilde bu hakikatin örtülmemesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre Kur'an, kendisine inanıp onun izinden gidenleri manevî kirlerden arındıracak ve dünya-ahiret mutluluğunu sağlayacaktır. Kur'an muhteva bakımından şer'i yasalardan bahsetse de bu, ondaki hidayeti perdeleyen bir mahiyette değil ondaki hidayeti pekiştiren bir mahiyete sahiptir. Dolayısıyla Kur'ân'ı sadece ibadet ve ahkamla ilgili kuralları izahtan ibaret olan bir fıkıh kitabına ya da yalnızca yasaları muhtevi bir kanun kitabına indirgemek onun hidayetinden mahrum olmaya yol açacaktır. Rızâ'ya göre Kur'an her ne kadar maddi ve manevî şifaların kaynağı olsa da insanların bedeni hastalıklarını tedavi edecek bir tıp kitabı değildir. Dolayısıyla son zamanlarda çok rastlanan ve Kur'ân'a hastalıkları iyileştirici bir kitapmış gibi tutum takınmak onun rehberlik ve hidayet için oluşuna aykırı olmaktadır. Rıza'nın burada kastının onunla rukye yapılmasına karşı oluşundan çok, insanların tedaviyi, tıp ilmini terk etmeleri ve akıl almaz garip davranışlarla Kur'ân'a yaklaşmaları olmalıdır. Rızâ'ya göre, Kur'ân'ın hidayet kitabı olmasına aykırı tutumlardan bir diğeri de onu tarih olayların anlatıldığı bir kitap olarak görmektir. Halbuki Kur'ân'ın anlatıları ibret vermek maksadıyla ele alınan tarihi olaylarla ilgilidir. Bundan dolayı kişilerin ya da bölgelerin adlarından ziyade olayların vermek istediği mesajlara dikkat çekilmek istenmiştir.

[191] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/34.
[192] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 269.

Rızâ'ya göre Kur'ân birtakım kişilerin onun üzerinden dünyalık kazanç sağlamaları yahut akademik çalışmalara malzeme olması gibi sebeplerle indirilmemiştir. Onun indirilmesindeki tek hedef hidayeti gerçekleştirmek olduğundan bu hedeften sapacak her bakış onun hidayetinden uzaklaşmakla aynı anlamdadır.[193]

2.3.2. Toplumsal Sorunlara Yer Vermesi

Müslüman bir halkın üzerinde Kur'ân, ve Kur'ân tefsirinin etkisi inkar edilemez bir hakikattir. *Menâr* tefsirinin en önde gelen özelliklerinden biri toplumsal meseleleri ele alması ve halkı Kur'ân tefsiri yoluyla bilinçlendirmeye çalışmasıdır. Toplumların var oluş ve yok oluş serüvenlerinden hareketle bir toplum bilimci edasıyla toplumsal hastalıkları dile getiren *Menâr* tefsiri, bu hastalıkların çarelerini çoğunlukla Kur'an mesajlarından hareketle işlemektedir. Böylece *Menâr*'ın yeni ve o güne kadar görülmemiş bir tefsir türü olarak zuhur ettiği inkar edilmemektedir. Bu tefsir türüne "içtimai tefsir" denilmekte olup bunun ilk örneği şüphesiz *Menâr* tefsiridir.[194] Bu tefsir türünde genel olarak görülen toplumsal yasaları irdelemesi ve tefsir okuyanı bu toplumsal yasalara riayete teşvik etmesidir. *Menâr* tefsirinde bu olgu sıkça rastlanan bir durumdur. *Menâr* tefsirinde *Sünnetullah* kavramı en çok dikkat çekilen kavramlardandır. "Allah'ın insan/toplum ve kâinata ilişkin değişmez yasaları" anlamında kullanılan bu kavram, *Menâr* tefsirindeki ayetleri tefsir yönteminde mihver rolünü üstlenmektedir. Ümmetin çöküşündeki esas neden sünnetullah'a zıt ve aykırı tutumlardan kaynaklanmıştır. Selamet ve çıkış yolu ise bunun tam aksi bir tutumu edinmekle olacaktır. *Sünnetullah*'a riayet etmek başarının, kurtuluşun ve felahın en önde gelen şartıdır. *Menâr* tefsirine göre Allah insanlar için yasalarını değiştirmeyeceğinden değişmesi gereken insanların tutumlarıdır. Ra'd suresi 11 ve Enfal suresi 53. ayetlerinin tefsirleri *sünnetullah* kavramı çerçevesinde şekillenmiştir. Buna göre, Allah kullarına zulmetmez fakat insanlar, Allah'ın değişmez yasalarını görmezden geldikleri ve o yasalara aykırı davrandıkları için kendilerine zulmetmiş olmaktadırlar. Müslümanlık ilk günlerinde zafiyet içindeyken Müslümanlar *sünnetullah'*a riâyet sayesinde izzetli olmuşlardır. Bugün Müslümanlar ilk günlerdeki zillete düştüler ise bunun sebebi aynı şekilde *sünnetullah'*a riâyet etmemelerinden dir.[195]

[193] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/10.
[194] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 266.
[195] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/10.

Menâr tefsirinde müslüman toplumlarda yerleşmiş ve mecrasından uzaklaşmış "kader" ve "tevekkül anlayışı" eleştirilmekte, buna mukabil toplumların yükselmesinin ve yücelmesinin yolunun çalışkanlık olduğu belirtilmektedir. Azimli olmak, gayret etmek, çalışkanlık ve ahlak toplumu inşa eden en önemli unsurlar olarak öne çıkartılmakta, yanlış dini anlayışlardan doğan "bir lokma bir hırka" anlayışının İslâmi olmadığı ve Müslüman toplumları felakete sürüklediğine dikkat çekilmektedir. Bunlarla birlikte bir toplumu inşa eden asıl unsurun birlik olduğuna dağınık ve ihtilaflı kalabalıkların saygın bir toplum olmayacaklarına dair oldukça geniş açıklamalara yer verilmiştir. [196]

2.3.3. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri

Menâr tefsirinde en önde gelen özelliklerden biri Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir edilmesine gösterilen önemdir. Abduh'un tefsir anlayışında dikkat çeken bu husus, *Menâr'*da bir çok ayetin tefsirininde öne çıkmaktadır.

Nisâ suresi 58'nci ayette bulunan *"İnsanlar arasında hüküm verdiğinizde adaletle hüküm vermenizi emrediyor"* [197] ifadesinin açıklaması sadedinde konunun bir çok ayetle izah edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu ayetlerden biri: *"Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder"* [198] ayeti; diğeri: *"Adaletli olun. Bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır."* [199] ayeti; bir diğeri ise: *"Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutun!"* [200] ayetidir. Rızâ bu ayetlere *"... Artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever."* [201] ayetini de eklemiştir.[202]

Abduh'a göre bu ayetler her ne kadar adaleti emretmiş olsalar da adaletin tarif ve tefsirini yapmış değillerdir. Adaletin tarif ve tefsirinin sünnette de bulunmadığını söyleyen Abduh'a göre bizzat adaletin mahiyeti ve açıklaması hem Kur'ân hem Sünnet hem de hikmet [203] yoluna başvurularak yapılmalıdır. Buna göre Kur'ân'da adaletin

---

[196] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 4/19-25.
[197] en-Nisâ 4/58.
[198] en-Nahl 16/90.
[199] el-Mâide 5/8.
[200] en-Nisâ 4/135.
[201] el-Hucurât 49/9.
[202] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/145.
[203] Abduh, hikmeti tefsir ilmi çerçevesinde şöyle açıklamaktadır: Hikmet; Kitabın amaçlarını ve derinliklerini bilmek, bunların fıtrat ve beşerî toplum yasalarına uygunluğunun yönünü bilmek, Kitabın her zaman ve yerde insanın ihtiyaçlarına uygun ve uyumlu yürüdüğünü bilmektir. bk.: Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/326.

tesisi için gerekenler şöyle zikredilmektedir: Davacı ile davalı arasında arasında eşitliği gözetmek [204]; Emaneti ehline vermek [205]; emanete hıyanet etmemek [206]; her kim olursa olsun adil şahitlik yapmak [207]; sözünde durmak antlaşmaları yerine getirmek[208]; suçlulara arka çıkmamak [209]; hakimlere rüşvet vermemek[210] başta olmak üzere genel anlamıyla Kur'ân ahkâmıyla ve Hz. Peygamber'in mütevâtir sünnetiyle hüküm vermek, adaleti tesis etmeye yönelik olan rükünlerdir. Buradan hareketle adaletin tarifine geçen Abduh'a göre *adalet,* yukarıda açıklanan rükünleri gerçekleştirmek suretiyle en kısa yoldan hakkı sahibine ulaştırmaktır.[211] Rızâ, bu konunun üzerinde uzunca durmuş ve adaletin gerçekte ne olup ne olmadığını tespit etmeye yönelik fikriler ileri sürmüştür.[212] Bu örneklerden Abduh ve Rızâ'nın ayet tefsirlerinde Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir metoduna riayet etmeye çalıştıkları görülmektedir.

2.3.4. Akılcılık

Dirayet tefsiri bir tefsir türü olarak çok öncelerden beri bilinen ve ayeti anlamada aklî faaliyeti rivayete tercih eden bir tefsir türüdür. Kur'an ayetlerini anlamada İslâmi birikime sahip ve İslâmi kültüre bütüncül yaklaşabilen müfessirin ayetin Arapça lafızlarından ve cümlenin ihtiva ettiği anlamdan hareketle onu en anlaşılır biçimde yorumlaması bir dirayet faaliyetidir. Bazı tefsirlerde hem rivayet hem de dirayetin birlikte olduğu da görülmektedir. *Menâr* tefsirindeki akılcılıkla kastedilen Kur'ân'ın dirayetle tefsir edilmesi anlamında değildir. Abduh'ta öne çıkan aklî faaliyeti dirayetten daha çok akılcılık olarak nitelendirmek uygundur. Abduh'un

---

[204] el-Hucurât 49/9. (İmam eş-Şâfiî davacıyla davalının eşitliği hakkında şöyle demiştir: Bir hâkimin davacı ile davalıyı huzuruna alırken; huzurunda oturturken; taraflara yönelirken; onları dinlerken ve onların haklarında hükmünü verirken eşit muamele yapması gerekir. Rızâ, adaleti sağlamanın en başta şer'î ahkâmı uygulamak suretiyle gerçekleşeceğini ahkâmın beyan edilmediği yerde ise eşitliğin sağlanması için mahkemenin elinden gelen bütün gayreti göstermesi gerektiğini belirtmektedir. bk.: Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/142.

[205] en-Nisâ 4/58.

[206] el-Enfâl 8/27.

[207] en-Nisâ 4/135.

[208] el-Mâide 5/1.

[209] en-Nisâ 4/105.

[210] el-Bakara 2/188.

[211] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/140.

[212] Rızâ'ya göre ayetlerin tamamında emredilen adalet, Kur'ân ve sahih Sünnette açıklanan şer'î hükümlerden ayrı bir noktaya işaret etmektedir. Çünkü şer'î hükümlerin kendileri farklı ayetlerde zaten beyan edilmiş durumdadır. O zaman adaleti emreden ayetlerden maksadın luğatçıların izah ettikleri manadan alınması daha münasiptir. Adalet; müsâvat ve eşitlik anlamında kullanılan bir kelimedir. Ayetlerde emredilen adalet, şer'î hükümleri beyan edilmemiş olan konularda mahkemenin en yüksek çaba ve gayreti göstererek eşitliği aramasıdır. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/142.

yaşadığı dönemin bundaki etkisi büyüktür. Bu bakımdan Abduh, yer yer geleneksel ilmi çevrelerden gelen eleştirilerin hedefi olmuştur. [213] Abduh, *Menâr* tefsirinde mucizenin imkanını reddetmemekle birlikte Kur'ân'da aklın verileriyle bağdaşmaz gözüken ifadelerin kiminin mecaz, kiminin temsil olduğunu söyleyerek akılcı bir noktaya oturtmaya çalışmaktadır. Peygamber mucizeleri, cin ve melek hakkındaki görüşleri hep akılcı ve açıklanabilir formattadır. Bu bakımdan akli açıklama ve yorumların üst düzey yoğunluğu *Menâr* tefsirinin en dikkat çekici özelliklerindendir. *Menâr* tefsiri, akli yorumlara verdiği bu geniş alan sebebiyle Mutezile mezhebinin akılcılığını anımsattığı kabul edilmektedir. [214]

Örneğin, Enfal suresi 9. ve 10. ayetlerde anlatılan "Bedir savaşında Hz. Peygamber ve ashabının zor zamanlarında meleklerin yardıma gelmesi"nin aslında temsili bir anlatım olduğu, ilahi rahmet ve yardımın inmesinin melekler üzerinden anlatıldığı şeklindeki yorum, *Menâr* tefsirindeki akılcılığın belirgin olduğu bir tefsirdir.[215] Böylece geleneksel tefsirin aksine *Menâr* tefsirinde akılcı bir anlayışın hâkim olduğu söylenebilir.

2.3.5. Rivayet Tefsirine Yaklaşımı

Menâr tefsirinin rivayet tefsirine yaklaşımının oldukça mesafeli olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bu *Menâr* yazarlarının rivayetlerden tamamen arındırılmış bir tefsir yazdıkları anlamına gelmemektedir. Yeri geldikçe hadis rivayetlerinden de oldukça faydalandıkları ortadadır. Abduh ve Rızâ, klasik tefsirlerdeki pek çok rivayetin Kur'ân'ın anlaşılmasının önünde engel olduğunu düşünmektedirler.[216] Rivayetlere karışan İsrailî unsurlar başta olmak üzere rivayet kültürünün ayetlerin anlamını şekillendirmedeki rolünü ciddi biçimde eleştiriye tabi tuttukları görülen *Menâr* yazarlarının, senet tenkidi yanında metin tenkidinin önemine sık sık değindikleri görülmektedir. Rızâ, rivâyetlerin Kur'an müfessirlerini baskı altına aldığını ve dirayet-akıl ölçeğinde özgün yorumlar üretmelerini olumsuz etkilediğini söylemektedir. Ona göre ne peygamber ne ashabı, Kur'ân'ın zahirinde açıkça anlaşılan bir manayı nakzedecek bir hadis söylemezler. Bu bakımdan gece-gündüz okudukları

[213] Abduh, *Tevhîd Risâlesi,* 54,66.
[214] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 267.
[215] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/507-513.
[216] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/13-15.

Kur'ân'a aykırı birtakım sözlerin ashabtan sudur ettiği iddiası, kabul edilemez. Rızâ, bu noktada hadiste metin tenkidinin önemine dikkat çekmektedir.[217]

Menâr tefsirinde rivayet tefsirine eleştirel yaklaşımın bir çok örneği bulunabilir. İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerin kıssaları ve mucizeleri, Ashab-ı Kehf kıssası, Harut ve Marut'un kıssaları başta olmak üzere klasik rivayet tefsirlerinin birçok yerinde karşılaşılan rivayetler, *Menâr* tefsirinde dikkatle incelenmiş ve birtakım eleştirilere konu olmuştur.[218]

Bakara suresi 19. ayet üzerine klasik tefsirlerden *Celâleyn* tefsirinde *ra'd* kelimesinin "bir melek veya onun sesi", *berk* kelimesinin ise "bu meleğin bulutları sürüklediği kamçısı" olarak açıklandığı görülmektedir.[219] Rivayet tefsirinin önde gelenlerinden *el-Meâlimü't-Tenzîl*'de Beğavî (ö. 1122) buna dair hadis rivayetlerine yer vermiştir.[220] *Menâr* tefsiri yazarları bu tür yorumların zayıf rivayetler gösterilerek Kur'ân tefsiri kabul edilmesini eleştirmişlerdir.[221]

Menâr tefsirinde bazı rivayetlerin hem senet hem de metin tenkidine tabi tutulduğu görülmektedir. Örneğin, "*Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hüküm vermenizi emrediyor"* [222] ayeti ile ilgili rivâyetler, Rızâ tarafından her iki bakımdan ele alınmış ve ilgili rivayetlerin ayetin sebeb-i nüzûlü olduğuna dair iddialar kabul edilmemiştir. İlgili rivayetlerde Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi sonrasında Kabe'nin anahtarlarını elinde bulunduran Osman b. Talha'dan Kabe'nin anahtarlarını istediği, onun ise başta vermek istemediği halde vermek zorunda kaldığı, akabinde yukarıdaki ayetin nâzil olarak anahtarların kendisine iade edildiği anlatılmaktadır.[223]

Rızâ, bununla ilgili iki rivayet olduğunu, İbn Abbas'tan gelen rivâyet senedindeki râvilerin aşırı zayıf görüldüklerini belirtmektedir. Diğer senetteki râvi Haccac ile Haccac el-Masisî kastediliyorsa bu kişinin başlarda güvenilir kabul edildiği halde hayatının sonlarına doğru çelişkilere düştüğü ve Şu'be'nin kendisinden rivâyette

[217] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 3/141.
[218] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/13-15.
[219] Celâleddin Muhammed el-Mahalli, Celâleddin Abdurrahman es-Suyuti, *Tefsiru'l-Celâleyn,* (Beyrut: Daru'l-Marife, trs.), 5.
[220] Ebu Muhammed Muhyi's-Sünne Hüseyn b. Mes'ud el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, (Riyad: Dâru't-Taybe,1409/1989), 1/69-70.
[221] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/174-175.
[222] en-Nisâ 4/58.
[223] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/137.

bulunmadığı şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır. Ona göre senetteki Haccac'tan kastedilen "el-Eslemî" ise o, kesinlikle meçhul biridir. Dolayısıyla ona göre hadisin senet bakımından güvenilir bir tarafı yoktur. Metin bakımından konuya değinen Rızâ, Nisâ suresinin Mekke fethinden çok önce nâzil olduğunu ve 58'inci ayetin yeniden nâzil olduğuna dair bir bilgi bulunmadığını belirtir. Ona göre Hz. Peygamber'in Osman b. Talha'dan Kabe anahtarını istemesi ise onun devlet başkanı olmak sıfatıyla en doğal hakkıdır. Rızâ, Kabe'nin Osman b. Talha'nın özel mülkü olmadığından anahtar üzerinde emanet hakkı bulunması düşüncesini yerinde bulmamaktadır. [224]

2.3.6. İsrâiliyat Yaklaşımı

İsrailiyat, Yahudi kaynaklı malumatın daha çok mühtedi Yahudiler tarafından Kur'an tefsirine nakledilmesidir. Bu durum bazı yerlerde daha açıklayıcı ve merakları giderici gibi gözükse de genel bakımdan tefsirin amacından sapmasına yol açtığı yönünde eleştirilere yol açmıştır. İslâmi bilgiye daha çok Yahudi asıllı Ka'b el-Ahbar (ö. 32/655) ve Vehb bin Münebbih (ö. 114/732) tarafından aktarılan İsrailiyat özellikle hadis ve tefsir alanlarında tartışma konusu olmuştur.[225] Klasik dönemdeki alimlerin İsraliyatı kabul hususunda cevaz verenler ve vermeyenler olarak iki farklı görüşte oldukları görülmektedir. Bu bilgi malzemesinin Kur'an ve sahih sünnetin esas kabul edilerek değerlendirilmesi ve sahih bulunanların alınması, uydurma ve aykırı bulunanların terkedilmesi yönünde orta yollu bir çıkışın bulunmasını evlâ görenlerin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. [226]

Menâr tefsiri yazarları bu hususta geçmiş tefsir kültürünü şiddetli bir eleştiriye tabi tutmaktadırlar. Onlara göre tefsirdeki İsrailiyat kaynaklı unsurlar Kur'ân'ın anlaşılmasına fayda sağlamamıştır. Tam aksine ondaki verilmek istenen mesajın geriye bırakılmasına, aslın ve özün unutulup kışr (kabuk) ile uğraşılmasına sebep olmuştur. Bazı ayetlerin yorumu sırf israili kaynaklardan alındığı zaman peygamber masumiyetini zedeleyici sorunlara yol açtığından yer yer kabul edilemez bir hal almıştır. *Menâr* tefsiri yazarlarına göre israili nitelikteki rivayetler Kur'ân'ın sağlıklı bir şekilde anlaşılmasının önünde engel oluşturduğu için itimada şayan olmadıkları gibi delil olarak da gösterilmemelidir. Reşîd Rızâ, bu konuda Ka'b el-Ahbar ve Vehb bin Münebbih hakkında keskin ve net bir tavrı koymuş ve ikisini de İslâm inancına

[224] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/137.
[225] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 92.
[226] Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyat,* (Ankara: DİB Yayınları, 1979), 9-17.

kastetmekle itham etmiştir. Ona göre geçmiş ulema bu iki kişi hakkında gerçekçi ve sahih bir tutuma sahip değillerdir. İsraili rivayetlerin reddi konusunda sert tavır alan Rızâ, inşikak-ı kamer, deccal, mehdi ve nüzulü İsa ile ilgili rivayetleri de aynı kategoriye koyması bazı eleştirilere yol açmıştır.[227] Rızâ, İsraili rivayetler hakkındaki sert tutumuna rağmen bizzat kendisi Araf 7/133'üncü ayet gibi bazı ayetlerin yorumunda Tevrat'tan faydalanmıştır.[228] Bununla birlikte bazı İslâmi addedilen bilgilerin İsrailiyat kaynaklı olduklarını göstermek için de Tevrat'a müracaat etmektedir. Bu meyanda Mâide suresi 52'nci ayetin tefsirinde Tevrat'a atıflar yapması dikkat çekmektedir.[229]

2.3.7. Oryantalistlere Cevap Vermesi

Her yazar ve ilim adamı gibi müfessirler de yaşadıkları çağın düşünsel ve sosyal ortamından etkilenirler ve bunlara dönük olumlu ya da olumsuz tepkilerini eserlerine yansıtırlar. *Menâr* tefsiri de yazarlarının yaşadığı asra yönelik şahitliklerini ve karşılaştıkları sorunlara yönelik çözüm önerilerini ihtiva etmek bakımından önemi yadsınamaz bir mevkidedir. Dönem itibarıyla oryantalist ve misyoner eleştirisi altında bulunan İslâm dünyası bu eleştiri, itham, ve çarpıtmalara alimleri vasıtasıyla cevaplar veriyordu. Bu meyanda Efgânî'nin *Dehriyyuna Reddiye* adlı eseri kendi dönemi için önemli bir başlangıç olarak görülmektedir. Fransız Ernest Renan'ın İslâm dünyasının geriliğinin İslâm dininden kaynaklandığına dair yaptığı açıklamalara yine dönemin âlim ve düşünürlerinden cevaplar gecikmemiştir. Bu meyanda Namık Kemal'in *Renan Reddiyesi*, Efgânî'nin konuya dair yazdıklarından daha çok beğenilmiştir.[230]

Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye tarafından Abdulaziz Çaviş'e yazdırılan *Angilikan Kilisesine Cevap* adlı eseri de bu meyanda birçok soruya cevap niteliği taşımaktadır. Abduh ise Fransız Dışişleri Bakanı Hanotaux'un Fransız gazetelerinde neşrettiği yazılara uzun cevaplar yazmış ve bunların tamamı Mehmet Âkif tarafından tercüme edilerek *Sırât-ı Müstakîm* mecmuasında neşredilmiştir.[231]

Menâr tefsirinin birçok yerinde oryantalistlerin ve misyonerlerin Kur'an ve İslâm hakkındaki çeşitli ithamlarına cevap verilmektedir. Oryantalistlerin Kur'ân'ın

[227] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 267.
[228] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/76-78.
[229] Öztürk, *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* 94.
[230] Cilacı, "Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar" 183,190 Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa,* İstanbul, y.y. 1979, 52'den naklen.
[231] Ersoy, *Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?*, 304.

Allah katından indirildiğine dair kuşkularına Yunus 10/12 ayetinin tefsiri sadedinde uzun bir bölüm olarak yer verilmiştir.[232] Yine bazı misyonerlerin İslâm'dan önceki Haniflik dinini "Arap müşriklerin dini" olarak lanse etmelerine Bakara 135'nci ayet tefsiri bünyesinde karşı çıkılmış ve bu görüşün doğru olmadığına dair açıklamalar yapılmış ve iddialar cevaplanmıştır.[233] Hz. Ebubekir'in Müslüman olması konusunda hiç tereddüt yaşamamasını onun açısından bir zafiyet olarak göstermeye çalışanlara *Menâr* tefsiri bünyesinde cevap veren Rızâ, Hz. Ebubekir'in gerek cahiliye döneminde gerekse İslâmi dönemde son derece akıllı ve dirayetli bir kişilikle öne çıktığını, bu durumun oryantalist iddialarla bağdaşmadığını söyleyerek reddetmektedir. [234]

[232] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 11/146-194.
[233] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/480-481.
[234] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/245.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MENÂR TEFSİRİNDE İSLÂMCI GÖRÜŞLER

İslâmcılık, basın ve yayın faaliyetleri bünyesinde birçok farklı şekillerde gündeme taşınmıştır. Bunlardan en önemlileri kuşkusuz dergi ve gazetelerdir. İslâmcılığın tefsir metinleri olarak ortaya çıkışı ilk defa *Menâr* tefsiri ile olmuştur. İslâmcı fikirlerin en geniş biçimiyle ifade edildiği ilk metinler olmasından dolayı *Menâr* tefsiri önemini günümüze kadar koruduğu görülmektedir. Kendisinden sonra gelen İslâmcı çizgideki tüm içtimaî tefsirlere de öncülük ettiği bilinen bu tefsirin sayfaları arasında izini kaybettiren ve İslamcı akıma ait birçok fikirler ve görüşler bulunmaktadır. İslamcılık akımının Tefsir ilmine yansıması ve etkisini görmek açısından ayet tefsirleri olarak tezahür eden İslâmcı görüşler araştırmanın bu bölümünde incelenecektir.

3.1. DİN

Din başlığı altında incelenecek olan bu bölümde dinin önemi, aklın dine aykırı olmadığı, dinin ilerleme önünde bir engel olarak görülmesinin yanlışlığı üzerinde durulacaktır. *Menâr* yazarlarının İslam hukukuna bağlılıkları ve onu diğer hukuk sistemleriyle kıyasladıkları yazıları göz önüne getirilecektir. Abduh ve Rızâ'nın Kur'ân tasavvurları üzerinde durularak günümüzde hala tartışılan bir çok konuya bakış açıları verilecek, harefe şirk ve batıl inançlara yönelik düşünceleri ile tasavvufa yaklaşımları ortaya konulacaktır.

3.1.1. Dinin Önemi

İslâmcılık akımının üzerinde durduğu en önemli konularının başında bireysel ve toplumsal hayatta dinin gerekliliği ve vazgeçilmezliği gelmektedir. Bunun sebebi özellikle de ilk İslâmcıların yaşadıkları dönem itibarıyla din olgusunun ontolojik anlamında saldırı altında olmasıdır. Bu meyanda İslâm dininden feragat etmenin akıllıca olmayacağı tezini işleyen İslâmcılarla Batıcılar arasında gazete, dergi ve kitap yayınları üzerinden kıyasıya tartışmalar cereyan etmiş ve bu tartışmaların ana mihveri dinin gerekliliği üzerinde olmuştur.

Rızâ'ya göre insanın toplumsal hayattaki rollerine sadık kalabilmesi ve düştüğü sıkıntıların altından kalkabilmesi için dinin desteği gerekmektedir. Ona göre insanın toplumsal hayatta üstlendiği sorumluluklara tahammül etmesinin ya da doğal-beşeri

afetler özelinde karşılaşacağı sıkıntıları göğüsleyebilmesinin en başarılı ve güvenli yolu, yaratıcıyla kurulacak manevî bağdır. Bu bağ da ancak din sayesinde elde edilebilir. Dinin sağladığı manevî rahatlık ve huzura istinat eden insan, karşılaştığı sıkıntıların üstesinden gelmekte zorlanmayacaktır. Rızâ'ya göre ilahi bir dinin sağlayacağı huzur ve sükûnu, mutluluk ve güveni yeryüzünde tesis edebilecek hiçbir beşeri sistem bulunmamaktadır.[235]

Reşîd Rızâ, İslâm'ın maddi kuvvet hazırlamayı emrederek buna manevî gücü de eklediğini ve bu manevî gücün en önde geleninin Allah'a iman ilkesi olduğunu dile getirir. Rızâ, İman, ibadet, dua ve tevekkülün insanın manevî yaşamındaki olumlu etkisini ve onda meydana getirdiği huzur ve düzeni hiçbir kimsenin inkâr edemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre günün birinde Avrupalılar dinsizliğin açtığı tahribattan iyice muzdarip olduklarında İslâm'ın sağladığı huzur ve güven ortamını itiraf etmekten geri kalamayacaklar ve hatta İslâm'a teslim olmayı kurtuluş olarak göreceklerdir. Rızâ'ya göre geçmişte yıkılmış olan tüm medeniyetler aslında içlerindeki manevî zafiyetlerin kurbanı olmuşlardır. Ona göre şirk gibi çelişkili bir inanç dünyasına sahip olmuş, hurafe ve yalanları kendisine rehber edinmiş, inançtaki bozukluğunun ahlak ve gidişatını mahvettiği toplumlar yıkılmaya adaydırlar. Geçmişte Doğu Roma'yı geri çekilmeye zorlayıp ve Sasani devletini temelinden yıkan İslâm hâkimiyeti, bu devletleri şirk, inanç ve adap bozukluğu, ahlak ve adetlerdeki kötülükler gibi toplumsal ve manevî hastalıklar içinde bulmuştu. Rızâ'ya göre bu devletlerin kısa sürede ortadan kalkmasında toplumu saran bu yozlaşmanın etkisi büyük olmuştur. İslâm bu hastalıkları ortadan kaldırmak ve onların yerine tevhit inancını ve faziletleri yerleştirmek için gelmiş ve Müslümanlar sadece bu sebepten dolayı rakiplerine galip gelmişlerdir.[236]

Reşîd Rızâ, dinin sosyal hayatın dirliği için vazgeçilmez olduğunu ve insanlık için felaket olabilecek en kötü senaryonun dini öğretilerin ortadan kalkarak insanların tamamen maddeci felsefelerin güdümünde hareket etmeleri olduğunu dile getirir. Ona göre böyle bir durum, insanlık için kötü günlerin ve çok acı bir akıbetin habercisidir. Bilimde, sanayide ve teknolojide en zirveyi zorlayan maddeci medeniyet, hak din ve manevîyatın desteğinden yardımsız kaldıkça sahip olduğu her değeri kolayca

[235] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/186.
[236] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/186-187.

kaybedebileceği gibi, kendi kendini yok etmekten de geri kalamayacaktır. O bu tespitlerini şu sözlerle noktalamaktadır:

Eğer bir gün materyalist fikirler dini hidayeti tam anlamıyla alt edecek olursa; insanlığın kâinatın esrarına, sanatlara ve sanayiye dair ulaşmış olduğu bütün her şey insanlığı tahrip etme hatta yok etme aracına dönüşecektir. Böyle bir akıbet ne kötü bir akıbet ve ne feci bir son olacaktır! [237]

Bu uyarıların dile getiriliş tarihinin iki dünya savaşının hemen öncesinde olması Rızâ'nın öngörülerindeki isabetliliği göstermesi bakımından not edilmelidir. Rızâ'nın açıklamalarından dünya savaşları ve küresel mücadelelerden, dinin yerine konan yeni ve popüler değerlerin insana mutluluk vermediğini göstermesi bakımından ibret verici olduğu anlaşılmaktadır.

Dinin insanda meydana getirdiği fedakârlık hislerine de değinen Rızâ'ya göre bu hisler olmasa insan hayatının tahammül edilemeyecek sıkıntılara düşmesi kaçınılmaz olacaktır. Ona göre bir insanın başkaları için sıkıntıya tahammül etmesini, başkaları adına mücadele vermesini yahut başkalarına iyilik ve yardım edip vefalı olmasını ancak kalbine yerleşmiş bir 'Allah inancı' ve onun istekleri doğrultusunda hareket etme iradesi sağlayabilir. Bunların yanında yaptıklarına karşılık ahirette mükafatlanacağını bilmesi onu hoşnut ettiği kadar çabasının devamlılığını da temin edecektir. Manevî eğitimden yoksun kalan insanın toplumsal hayat içerisinde fedakârlık bekleyen roller alamayacağını düşünen Rızâ'ya göre buna en bariz olarak fedakarlık ve sabrı en çok gerektiren evlilik hayatı örnek verilebilir. Ona göre evlilik, insanın süfli-bedensel arzularının bir yönelişi gibi gözükse de temelinde fedakârlığın, diğerkâmlığın ve paylaşmanın bulunduğu bir müessesedir. Nefsine uyan ve sadece kendinin rahatını düşünen biri, sorumluluk yükleyen ve sınırsız maddi ve manevî fedakârlık isteyen evlilik gibi bir kurumu kabul etmek istemeyecektir. Onun tek akıllıca bulduğu şey sırf kendine ait bedensel ihtiyaçlarını ve süfli zevklerini en kısa ve kolay yollardan karşılamak ve anlık kendisini mutlu edeceğini gördüğü şeylerin peşinde koşmak olacaktır. Rızâ'ya göre böyle birinin sonu tükenişten başka bir şey değildir. Çünkü o kimse yaşlanıp bedensel ve akli melekeleri zaafa uğrayınca geçmişinde iyi ve faydalı şeyler ortaya koyamamanın ızdırap ve pişmanlığını yaşayacaktır. Rızâ, bu noktada onu bu duruma düşüren sebebi sorgulamak icap ettiğini

[237] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/187.

söylemektedir. Bu sonucun ortaya çıkmasına sebep olan şey, ilahi terbiyeden uzaklaşan, vahyin ve risâletin rehberliğine başkaldıran akıldan başkası değildir. Rızâ'ya göre akıl, müstakil ve mutlak hâkimiyet sahibi bir olgu değildir. Bilakis ilahi tevcihatla eğitilmesi, yönlendirilmesi ve denetlenmesi gereken bir olgudur.[238]

Reşîd Rızâ'nın *"Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!"* [239] ayetinin anlam çerçevesini çizerken birçok yönden hak dine olan ihtiyaç ve gerekliği vurgulamasının İslâmcı kişiliğinin ve düşünce yapısının tefsire yansıması olduğu söylenebilir. Klasik tefsirlerde bu ayetlerin Kur'ân'ın fesahat ve belagatine delalet ettiği yöndeki açıklamaları dışına çıkılmamış iken *Menâr* tefsirinde yapılan açıklamalar İslâmcı düşüncenin klasik tefsirden ayrıştığı yönlerine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

3.1.1. Aklın Konumu

İslâmcılar özellikle de Batı'da gelişen akla vurgu ve aklın geliştirilmesi çalışmalarını yakından izlemişler ve Müslümanların yetersiz kaldıkları noktaları tespite çalışmışlardır. Genel olarak İslâm akâidinde aklın, mutlak ve müstakil bir değer olarak değil naklin anlaşılması, kısıtlı ve yetersiz kaldığı noktalarda devreye girerek nakli desteklemesi bakımından değerlendirildiği bilinmektedir. İslâmcılık akımı içerisinde de aklın açıklanan kelamî çerçevede ele alındığı söylenebilir. İslâmcılara göre akıl ancak vahyin sınırları içinde olursa insana faydalı bir değer haline gelir. Çünkü insanî akılların çeşitliliği, bazı aklî çalışma ya da sonuçların naklin aksi istikametinde seyretmesi gibi hususlar aklın yalnız başına (müstakil) bir değer olamayacağını göstermektedir. Aklın müstakil bir değer kabul edilerek vahyin ve dini öğretinin dışlanmasının insana aradığı huzur, güven ve mutluluğu sağlamayacağını düşünen Abduh ve öğrencisi Reşîd Rızâ, *Menâr* tefsirinde bu konuya yer yer değinmişler ve ayet tefsirleri bünyesinde önemli açıklamalar yapmışlardır.

Abduh'a göre beşer aklı insanın huzur, güven ve mutluluğunu sağlamak için yeterli değildir. İnsanî zafiyetler olarak öne çıkan heva ve hevesler, korku ve ümitler, içgüdüsel arzu ve istekler, insan aklını yer yer esir alabilmekte onu doğru ve isabetli karar almaktan mahrum bırakabilmektedir. İnsan aklı ancak doğru bir tevcih ve

[238] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/186.
[239] el-Bakara 2/23.

yönlendirilmeyle zafiyet meydana getiren duyguların tahakkümünden kurtulabilir. Doğru yönlendirilme ve eğitim ile isabetli karar mekanizmasına sahip olabilecek olan aklı eğitimsiz bıraktığınızda onun müstakil bir değer olduğunu düşünmek doğru olmaz. Eğitim ve doğru telkin ise her insanın, dolayısıyla her aklın ulaşabileceği bir nimet değildir. Bundan dolayı beşer aklı tek başına hüccet olamaz, her zaman doğru kararı veremez ve hep doğruya isabet edemez. Beşer aklını yönlendirmesi için ilahi bir rehberlik şarttır.[240] Bu noktada Reşîd Rızâ'nın da hocası gibi düşündüğü görülmektedir. Ona göre ilahi bir kaynak beşer aklını yönlendirmelidir. Akıl ve düşüncenin en ileri seviyelere ulaştığı kabul edilen günmüz dünyasında insanların eski dönemlerdeki savaş, açlık, ırkçılık ve bencillik gibi sorunlardan kurtulduğu ve daha huzurlu ve güven içinde olduğu iddia edilememektedir. Rızâ'ya göre kötülük ve zulmün, güvensizlik ve huzursuzluğun en çok görüldüğü yerlerin başında aklı ve düşünceyi adeta kutsallaştıran ülkelerin gelmesi dikkatle incelenmeyi haketmektedir. Aklî bakımdan ilerlemenin insanlığın kurtuluşunda insanlığı mahveden savaşların önlenmesinde, kötülüklerin bitmesi ve fenalıkların önüne geçilmesinde beklenen faydayı gösterememesi ilahî vahyin desteğine olan ihtiyacı ispat etmiştir. [241]

İnsan, dini bir eğitim ve telkinden mahrum olup yalnız aklının sevki ile ve içgüdülerinin sesiyle hareket edecek olursa canlılar âleminin en zararlı bir türü haline gelir diyen Rızâ'ya göre aklın ilahi bir rehberliğe olan ihtiyacı kesindir. İnsanların içinden yaratıcı tarafından seçilmiş bazı kişilerin (resuller) devreye girmesi ve aklı yönlendirmesi, insan için bir zorunluluktur. İnsan ancak yaratıcı tarafından yöneltilen ilahî mesaja kulak vermesi sayesinde içgüdü ve duygularının zararlarından kurtulabilir. [242]

Birey ve toplum hayatında aklın, dine alternatif olarak sunulmasını çok tehlikeli bulan Rızâ'ya göre akıl, dinin alternatifi olamaz. Çünkü akıl herkese göre değişkenlik arz eden bir olgudur. Akıl, yegane ölçü kabul edildiğinde kimin aklına göre? sorusunun öne çıkmaması imkansızdır. Rızâ'ya göre dinin yerine herkese göre değişkenlik arz etmesi mümkün aklı koymaya kalktığınızda akıl otomatik olarak ebeveyne karşı sorumluluk, evlilik, evlat yetiştirme vb. bir konuda insani vefa ve sıkıntıyı boşuna bulacaktır. Akla göre tasasız, aylak ve sorumsuz bir hayat elbette daha

[240] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/225,228,232,233.
[241] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/233.
[242] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/186-187.

akıllıca görülerek herşeyin sonunda yalnız kaldığını hissettiği anda da intihar seçeneğini değerlendirmekten kaçınmayacaktır.[243]

Rızâ'ya göre akıl, Allah'ın insana bahşettiği en büyük nimettir. İnsan bu nimetin kadrini ve değerini bilerek yaşamalı ve Allah'ın aklı vermekteki amacına uygun hareket etmelidir. Rıza Bakara suresi 213. ayetin tefsirinde şunları dile getirmiştir:

> "Allah'ın, insanlara bahşettiği beş duyu ve akıl hidayetine ek olarak onlara hidayet olmasını takdir buyurduğu ilahı din işte budur. Allah Teala'nın kendilerine akıl verdiği ama sonra o aklı, veriliş amacında kullanmayan kimseler doğru yolda olamazlar. Gözleri ve kulakları olduğu halde duyularını kullanmadığı için yürürken düşüp yuvarlanan veya yolunda var olan dikenlerden bünyesini koruyamayan kimse Allah'ın nimetine nankörlük etmiş değil midir? Bu gibi gözünü ve kulağını kullanmayan insanların durumları göz ve kulak nimetinin değerini düşürebilir mi?.. Şüphesiz sahih imanın akıllarda parlayan bir nuru vardır ve bu nur şüphelerin karanlığı içinde bocalayan akıllara yol gösterir. Onlara kendisine hiçbir batılın karışmadığı hakka giden yolu aydınlatır. Böylece o yolda yürüyen kimsenin ayağının sürçecek olduğu her türlü zararlı şeyi yoldan izale etmek kolay hale gelir."[244]

Menâr tefsirinde *"İnsanlar, başlangıçta aynı dine inanan tek bir ümmetti. Sonra kimi iman kimi inkâr ederek anlaşmazlığa düştüler de Allah onlara, müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler gönderdi. Anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hakem olması için o peygamberlere dinî gerçekleri içeren kitaplar indirdi…"* [245] ayetinin insan hidayeti ve bu hidayetin araçları konusu çerçevesinde yapılan tefsirin bir çok konuya temas ettiği görülmektedir. Akıl, nakil, aklın nakle tabi olması, beş duyu ve sahih haber kaynaklarının önemi ve konumunun ilgili ayetin tefsiri içerisinde yer bulması kelam ilminden oldukça faydalandıklarını göstermektedir.

3.1.2. Din ve İlerleme İlişkisi

Batıcıların en önde gelen iddialarının başında dinin ilerlemeyi desteklemediği tam aksine geriliğe sebep olduğu gelmektedir. *Menâr* tefsiri yazarları bu itham ve iddialara net cevaplar vermişler ve bilakis dinin ilerlemeyi hızlandıracağı görüşünü dillendirmişlerdir. Abduh'a göre insanların hayatlarında ihtiyaç duydukları bütün

[243] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/186.
[244] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/233, 234.
[245] el-Bakara 2/213.

sanat ve teknikleri öğrenmek dinin önde gelen emirlerdendir. Eğer ümmet bu gereken ilimlerden birini bile ihmal ederse Allah'ın dinine aykırı davranmış ve Allah'a isyan etmiş olacaktır. Ona göre İslâm'ın uzun asırlar boyunca ayakta kalabilmesinin ve yeryüzünün en önemli ve en değerli bölgelerini elinde tutabilmesinin sebebi, maddi ve manevî alanları birbirleriyle telif edip bir araya getirebildiği içindir. Müslümanlar, ilimde ve medeniyette ilerde oldukları günlerde medeniyetlerini geliştirmek, korumak ve iyileştirmek için ellerinden gelen her gayreti yerine getirmişlerdir. Abduh'a göre onlar bunu yaparlarken aynı zamanda dini bir yükümlülüğü de yerine getirdiklerinin bilincindeydiler ve bu bilinç sayesinde asırlarca güçlü ve izzetli kalabilmişlerdir.[246]

Abduh'a göre gerçek ilimle İslâm ayrışmaz, bağdaşır; gerçek bir ilim, insanı dinden uzaklaştırmaz, ona daha da yaklaştırır. Abduh bu noktada durmamakta ve daha ileri giderek İslâm'la modern çağın bağdaşmayacağını söylemenin ve böylesi korkulara kapılmanın yersiz olduğunu dile getirmektedir. Ona göre İslâm'la modern çağın bağdaşmayacağını iddia etmek, İslâm'ın ilme ve medeniyete düşman olduğuna hükmetmek anlamına gelir. Bu ise başta Kur'ân'ın reddettiği ve gerçekle bağdaşmayan bir ithamdan başkası değildir.[247]

Abduh'a göre ümmetin bugünkü fertleri ilk baştaki yükselişten sonra neler yaşandığını ve hangi evrelerden geçerek bugünlere geldiğini bilmemektedir. Bu cehalet ise onu kendi hakkında ve geleceği hakkında doğru kararlar vermekten alıkoymaktadır. İslâm ümmetini mahveden şey, kendini zafiyete düşüren hastalıkları tanımaması, bu hastalıklarla mücadeleye dair tepkiler geliştirememesidir. Ümmeti en başta ayağa kaldıran güç, bizzat İslâm'ın kendisindeki prensiplerdir. Ümmetin alçalması da yine İslâm'ın terk edilmesinin bir sonucudur. Hakikat bu olduğu halde İslâm ümmetinin aydınlarının bu gerçeği göremeyecek kadar ilim ve irfandan uzaklaşmış olmaları üzücü bir durumdur.[248] Abduh'a göre İslâm, ne ticareti ne ziraati ne de sanayii yasaklamadığı bilakis teşvik ettiği halde Müslümanların geri kalmışlığının İslâm'dan kaynaklandığını iddia etmek insafsızca bir değerlendirmeden başkası değildir.[249]

[246] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/273.
[247] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/274.
[248] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/274; 3/89
[249] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/89.

Abduh dinin terakkiye mani olup olmamasıyla ilgili sözlerini şöyle sürdürmüştür:

Gerçek olan şudur ki; Müslümanlar, dinlerinin emirlerini uygulamamışlardır. Onların din diye bildikleri şeyler ancak dedelerinden miras aldıkları adet ve geleneklerdir. "Din, Müslümanların ilerlemesine engel olmuştur", diyenler ise bu gerçeği görmek istemeyen art niyetlilerdir. Bu iddianın sebebi Müslümanların tarihlerini bütün bir şekilde bilmemekten kaynaklanmaktadır.[250]

Menâr tefsirinde karşılaşılan bu yorumlar çoğunlukla, *"Umulur ki dünya ve ahiret hakkında düşünürsünüz."*[251] ayeti çerçevesinde ele alınarak dile getirilmiştir. İlgili ayetlerin anlam içeriğinde ilme ve dünyevi bilgilere sahip olmanın önemine dair bir anlatı bulunmadığı halde müfessirin kendi yaşadığı ortam ve tartışmalar dolayısıyla ayete yeni bir anlam düzeyi kazandırmış olması İslamcı bakışın tefsire yansıması olarak kaydedilmeye değerdir.

3.1.3. İslâm Hukukunun Üstünlüğü

İslâmcılar, İslâmî kanunların beşeri kanunlardan daha üstün olduğu hususunda adeta fikir birliği içindedirler. Bu konuda Abduh ve Rızâ da onlardan farklı düşünmemektedirler. Her iki müfessir de *Menâr* tefsirinde İslâmî kanunların beşerî kanunlardan daha üstün olduğunu açıklamaya çalışmışlardır.

Rızâ, İslam hukukunun diğer hukuk disiplinlerine olan üstünlüğünü kısas ayeti olarak bilinen *"Sizin için kısasta hayat vardır, ey akıl sahipleri!"*[252] çerçevesinde ele almaktadır. Ona göre bir katile verilen ceza türleri arasında en ıslah edici ve toplumu en çok etkili ve tatmin edici ceza türleri İslâm hukukunda bulunan cezalardır. Öldürme suçunun Kur'ân'da öngörülen cezaları öncelikle kısas, diyet ve af şeklinde üç seçenekten meydana gelmektedir. İslâm en başta bu suçun önüne geçebilmek için insan hayatının saygınlığı, kul hakkına yapılan vurgu ve ahirette hesap verme bilinci gibi suçun önünü alan bir bilinç sağlamayı hedeflemektedir. Bunlara rağmen engellenemeyen öldürme suçunun en ağır biçimiyle cezalandırılması kanunlaştırılmıştır. Bu da birisini öldürdüğünde kendisinin de devlet tarafından öldürülmesidir. Bunun öldürme suçuna verilen en ağır ceza olduğunda kuşku yoktur.

[250] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/89.
[251] el-Bakara suresi 2/219,220.
[252] el-Bakara suresi 2/179.

Fakat bu yolun bu şeni fiilden vaz geçirmek için en etkili yol olduğunda da kuşku yoktur. Ayette de işaret edildiği gibi "öldürmeden hayat oluşması" her iki kişinin de hayatını koruyacağı içindir.[253]

Öldürme karşısında İslâm hukukuyla modern hukukları birarada değerlendiren Rızâ'ya göre bir insanı öldürme suçu, suçların en fenası olduğu halde modern hukuk, bu suç karşısında suçlu potansiyelini caydıracak bir yöntemi hala geliştirebilmiş değildir. Gelişmiş çok az ülkede öldürmeye karşılık ölüm cezası uygulanmaktadır. Genel itibarıyla modern hukukun bu suç karşısında varabildiği en son nokta uzun yargılama süreçleri sonunda uzun süreli hapis cezaları şeklinde tezahür etmektedir. Rızâ'ya göre bu cezanın katili ne kadar ıslah ettiği ve maktulün ailesini ne kadar intikam duygusundan uzaklaştırdığı konusu tartışmaya açıktır. Kasti öldürme suçlarına verilen cezaların "yatar çıkarım" türünde teşvik edici bir doğasının olması hapishanelerin kimine göre bir lokanta ve otel olarak algılanması bu suçu kesinlikle caydırılır olmaktan uzaklaştırmaktadır.[254]

Rızâ'ya göre İslâm hukuku bu öldürme suçunun cezası olarak tüm kanunların içinde orta bir yol tutmuştur. Hâlbuki modern hukukçular çoğunlukla, birinin hayatını sonlandıran kişileri yaptığının aynısıyla (kısas) cezalandırmaya karşı olup bunu çağdışı bir uygulama görürler. Onlara göre kısas adil bir uygulama olmaktan çok katı kalplilik ve intikam duygularından ileri gelmektedir. Onlar katili eğitmenin ve onu topluma kazandırma yolunun daha insancıl ve akıllıca olduğuna inanmaktadırlar. Rızâ'ya göre bu düşünce ancak tamamı iyi bir eğitimden geçmiş, kan davası nedir, bilmeyen, katilden ya da katilin yakınlarından intikam alma duygusunun köreldiği toplumlarda meydana gelen sistematik ve kasıtlı, bilinçli olmayan öldürme fiilleri için haklı görülebilir. Ancak bu düşünce, aşiret yapısının güçlü olduğu ve kan davalarının hüküm sürdüğü coğrafyalarda öldürme eylemlerini caydıramaz hatta onlara sebep bile olur. Aşiret hayatından uzak olmak yahut iyi bir eğitimden geçmiş olmak da suç işleme konusunda her zaman olumlu bir ölçü olmadığı bilinmektedir. Çünkü nerede yaşarsa yaşasın ve ne kadar iyi eğitilirse eğitilsin toplumda mutlaka öldürme dürtülerinin etkisinde kalacak kişilerin olduğu inkâr edilemez.[255]

[253] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/99.
[254] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/100.
[255] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/99,100

Rızâ'ya göre katil hakkında kısas seçeneğinden sonra diyet vermesini istemek de İslâmî bir hükümdür. Çünkü maktulün ailesi diyet istemekle katilden intikam almayacağını ve toplumda yeni bir ifsada meyletmeyeceğini taahhüt etmiş olur. Öldürme fiili, sistematik, planlı ve bilinçli bir şekilde değil aniden gelişmiş ve istenmeyen bir sonuç olabilir. Öldürme fiili nefsi müdafaa, korku vs. gibi sebepler sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Bunun yanında katil, ailesinin geçimini sağlamak ve onların hayatla bağlarını sağlamak bakımından tek kişi de olabilir. Bu kişi öldürüldüğü zaman aile tek yardımcısını ve destekleyicisini kaybetmiş olur. Bunun da hem aile için hem de toplum için yıkıcı sonuçları olabilir. Böyle umum ve daha büyük bir zarardan kurtulmak için maktulün yakınlarının katili öldürtmeyip diyet istemeyi kendi menfaatlerine daha uygun görmeleri mümkündür. İslâm hukuku bu durumu da bir hak olarak kabul eder ve onaylar. Bu durumda katil diyet karşılığında salıverilir ve taraflar arasında sulh sağlanmış olur. Diyet parasının tamamını maktulün ailesi almalıdır. Bu noktada devletin bu parada hakkı yoktur. Rızâ'ya göre bir ülkede merhamet duygusu yükselir ve maktulün ailesi, öldürme fiilinin kasti olmadığı gibi sebeplerle katile ölüm cezası verilmesini istemeyip, diyete de ihtiyaçları olmadığını söyleyerek katili affetmeyi daha erdemli, daha faydalı bir davranış olarak görürlerse, onların bu yaklaşımı ancak saygıyla karşılık bulmalıdır. Öldürme fiiline karşılık İslâm'ın öngördüğü kısas, diyet ve af uygulamaları Kur'ân'ın getirdiği hüküm sayesinde gerçekleşmiştir. Rızâ'ya göre insan ilmi, kendi başına bu dereceye ulaşacak değildir.[256]

3.1.4. Kur'ân Tasavvuru

Menâr tefsirinde, Müslümanların Kur'ân merkezli bir hayata yönelmelerine dair çağrılar önemli bir yer tutmaktadır. *Menâr*'ın Kur'ân'a dönüş çağrısı yapan tüm ilmî ve davetçi hareketlere rehberlik etmesinde bunun etkili olduğu bir gerçektir. Abduh'a göre Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın, vahyettiği ilahi kitapların sonuncusu olması hasebiyle tarih ve isnad açısından en sağlamıdır. Bunun yanında Allah'ın inzâl ettiği kitapların en mükemmeli, hidayet ve irşad yönünden en kâmili olduğu bir hakikattir. Ona göre Kur'ân, ifadelerindeki güçlü üslup ve anlamındaki sadelik sebebiyle her dönemde dikkatleri üzerine çekmiş ve mensuplarını dinî, ahlakî ve insanî yönlerden zinde tutabilmiştir.[257] Abduh'a göre Hz. Peygamber'i 23 yıl içerisinde eğiten

[256] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/100.
[257] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/187.

Kur'ân'ın kendisi olduğundan Müslümanların kendilerini eğitmek için başvurmaları gereken yegâne kaynağın Kur'ân-ı Kerim'den başkası olamayacağı bilinmelidir.[258] *Beni Rabbim te'dib etti/terbiye etti, bu yüzden benim terbiyem çok güzel oldu* hadisini [259] delil göstererek Kur'an'ın eğitim değerine dikkat çeken Abduh, Müslümanlara şu tavsiyede bulunur:

Her bir Müslüman önce kendine, sonra da Kur'ân'a bakmalı ve kendi ahlakını, gidişini onunla ölçüp tartmalıdır. Acaba o, inancını, akaidini, amelini ve ahlakını Kur'ân'dan mı almaktadır? Eğer buna "evet" diyebilirse işte o, kendisinin gerçek bir Müslüman olduğuna kanaat getirmelidir. Böyle olmadığını gören biri ise eksiklerini tamamlama yolunda olmalıdır. [260]

Rızâ'ya göre günümüzde her bakımdan geri kalmış Müslüman toplumlar Kur'ân'a uymayı terk etmişler, onun öngördüğü eğitim, terbiye ve adabına riayet etmemişler, ahkâmını ise yerli yerinde uygulamamışlardır. Bunun sonucu olarak Kur'ân'ın hidayet ve rehberliği onlara fayda vermemiştir. Kimlik kartlarında dinî aidiyet bildirmenin ötesinde hiçbir işlevi kalmamış, yaşanmayan ve uygulanmayan bir Kur'ân'ın, inananlara fayda vermesi mümkün değildir.[261]

Rızâ'ya göre İslâm, Müslümanlar arasında gerçekten anlaşılsa ve yaşansaydı toplumun bünyesini kemiren ve onu yozlaştıran nice hastalıklar ancak kısa süreliğine onu meşgul edebilirdi. Buna karşın toplumsal ve ahlaki hastalıklar Müslüman toplumları zayıflatmış ve düşmanları karşısında mağlup olmalarına yol açmıştır. İslâm yaşansaydı insanların arasına yerleştirmeye çalıştığı merhamet ve acıma duyguları sayesinde onları saygı ve sevgiyle birbirleriyle kaynaştırabilirdi. Dolayısıyla toplumda devamlı surette rastlanan komşu, akraba ilişkilerindeki olumsuz tablolar yaşanmazdı. İnsanların birbirlerine ve topluma güven hislerini zedeleyen zulümler ve kötülükler en asgari seviyesine indirilirdi. İslâm, Müslümanların haklarını korumaya yeter,

[258] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/152.
[259] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/152. (Suyutî, el-Câmi'u's-Sağir, no: 308'den naklen) bu hadis hakkında zayıf olduğu yönündeki beyanlara rağmen Hz.Peygamber'in ahlakının Kur'an'la birebir uyumlu olduğunu beyan eden Hz. Aişe'nin "Hz. Peygamber'in ahlakı, Kur'ân ahlakıdır" sözü (Müslim, el-*Câmiu's-Sahîh*, "Münâfikun", 139; Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/54.) vb. içeriğe sahip hadisler ışığında içeriğinin sahih olduğu ifade edilmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Muhammed Abdu'r-raûf el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr,* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife), 1/224.
[260] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/153.
[261] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/164.

birbirleriyle alakalarını kesmelerine mani olur, isyan ve taşkınlıklarını önleme noktasında büyük bir başarı gösterebilirdi. [262]

Rızâ'ya göre Müslümanların sahih din algısından mahrum kalmasının en başta gelen sorumlusu Kur'ân'dan uzaklaşmaktır. Onun bu uzaklığın dinî ilimlere de sirayet ettiğini söylemesi ilginçtir. Ona göre dinî olarak bilinen ilimlerin Kur'ân temelinden mahrum olması, Kur'ân'a yapılan başvuruların azalması, hakikatle çelişen inançların ve düşüncelerin İslâm dünyasına yayılmasına yol açmıştır. Dinden sanıldığı halde dinden olmayan inanç ve davranışlar, Müslümanların gerilemesinde ve üstünlüklerini kaybetmelerinde önemli ölçüde pay sahibi olmuştur. İlim ve bilgiden yoksunlukları sebebiyle Müslümanlar ve İslâm hakkında olumsuz imajlar oluşmuştur.[263]

Reşîd Rızâ, Kur'ân'ın genelde insanlara özelde ise inananlara rehber ve önder olması için indirildiğini birçok yerde dile getirmektedir. Geleneksel çevrelerin ictihad kapısının kapandığı iddiasıyla Kur'ân'ı anlama ve ona göre amel etmeye çalışmaktan sakındırdıklarını ve din adına yalnızca ilmihal kitapları okumalarını istediklerini belirtmektedir. Ona göre bu düşünce, çok yanlıştır ve Kur'ân'ın hidayetinden uzaklaşıldığını göstermektedir.[264]

Abduh'a göre Kur'ân'dan yüz çevirmenin bir türü de dinlerini Kur'ân'dan değil, âlimlerin kitaplarından almaya duyulan istektir. Hâlbuki din ve hayat düsturu olmak bakımından Kur'ân'dan başka hiçbir kitabın öne geçirilmemesi gerekir. Bir mü'min için temel ve ana kaynak, Kur'ân olmalıdır. Eğer bir kitap ya da ilim, Kur'ân'ın anlaşılmasına yol gösteriyor ve anlaşılması yönünde Kur'ân'ın önünü açıyorsa bu bakımdan o da çok kıymetlidir.[265] Abduh, âlimlerin akademik çalışmalarını önemli bulmakla birlikte bunların Kur'ân'ı anlama ve yaşama noktasında kişiyi alıkoymaması ve Kur'ân'la arasına perde olmaması hususunda önemli uyarılarda bulunmaktadır.[266]

Rızâ'ya göre "Kur'ân'a dönmek" olarak ifade edilen husus, İslâm fıkhı kadar İslâm akidesinin tespiti konusunda da aynıdır. İslâm itikat ve inancı, Kur'ân ve sahih Sünnetin ışığında oluşturulması gerekirken Yunan felsefesinden etkilendiği açık olan kelam kitaplarından öğrenilmesi akidedeki bozulmanın ve gevşemenin en büyük

[262] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/164.
[263] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/470.
[264] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/470.
[265] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/153.
[266] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/284.

sebebidir. Rızâ'ya göre Kur'an fıkhının yerine fıkıh kitaplarının, Kur'ân akidesinin yerine kelam kitaplarının geçmesi doğru olmamıştır. Rızâ'ya göre fıkıh kitapları emr ve yasağın hikmetine, sebebine değinmemekte sadece kanun ve yasa muhtevalı kitaplar olarak Kur'ân'ın teşvik ve uyarı üslubundan mahrum bulunmaktadır. Allah'ın Kitabı ve Rasulü'nün Sünnetindeki ibadetler, muameleler, cezalarla ilgili tüm emir ve yasaklamalar, edep, fazilet, hikmet, mev'ize ile hep birlikte birbirinin içine geçmiş bir üslup içinde sunulmaktadır. Doğal olarak fıkıh ve kelam kitapları insanlarda dini yaşantıya teşvik edici, gönülleri yatıştırıcı, akılları eğitici bir etki meydana getirmemektedir.[267]

Rızâ'ya göre bir Müslümanın itikadını, inancını, kabullerini ve retlerini belirlemede asıl ölçüt ilk baştan itibaren 'Kur'ân' olmalıdır. Kur'ân'a doğru bir yaklaşım, ancak dimağlarda yer eden itikat ve inançları, bedenlerimizin ortaya koyduğu amel ve eylemleri Allah'ın kitabının hakemliğine sunmakla olabilir. Özellikle dini meseleler başta olmak üzere tüm görüş ve düşüncelerin, mezhep ve yolların, itikat ve inanışların, hüküm ve fermanların Kur'ân'dan doğması, onun ölçütlüğünde değerlendirilmesi gerekir. Böylelikle inanç ve eylemlerin doğruluk ya da sakatlığı belirlenmelidir. Bunun aksine önce inanç ve itikatlarımızı doğru kabul edip sonra Kur'ân'a yönelirsek Kur'ân'ın bizden istediği değişimi ve düzelmeyi başarmak mümkün olmayacaktır. Kur'ân'a böyle yanlış bir yaklaşım sonucunda dalâlet ve hidâyet yer değiştirecek ve dalâletler hidâyetin, hidâyetler ise dalâletin yerini alacaktır. Bu durumun inananları Kur'ân'ın hidayetinden uzaklaştıracağında kuşku yoktur.[268]

Reşîd Rızâ bu noktada ümmetin âlimlerine seslenme ihtiyacı duyar ve şunları söyler:

Ey âlimler! Allah'ın Kitabı'nı ihya edip diriltin! Allah'a yemin olsun ki, bu ümmetin Kur'ân'sız dirilişi mümkün değildir! Ne yazık ki bu ümmet, Kur'ân'ın hidayetini terk etmek suretiyle, hevâsına ve hayvanî güdülerine kapılmıştır. Sonuç olarak da Cahiliye dönemine dönmüş ve ondan daha fenası olan Avrupalı ibâhiliğe düşmüştür. [269]

Rızâ'ya göre Kur'ân, ne sadece ruhsuz dünyevi bir kanun ya da hukuk kitabı, ne bedeni hastalıkların tedavisi için yazılmış bir tıp kitabı, ne tarihi olayların anlatıldığı

[267] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/470.
[268] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/ 62-63.
[269] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/321.

bir tarih kitabı, ne de çeşitli yazı ve süsü sanatların üzerinde icra edileceği bir kazanç kitabıdır.[270] Kur'ân'ı bir hukuk ya da tarih kitabı yahut bir fal kitabı ya da bir tıp kitabı görme gibi yaklaşımlar onun doğru anlaşılmasına mâni olmuş ve insanları Kur'ân'ın gerçek hidâyetinden uzaklaştırmışlardır.[271]

3.1.4.1. KUR'ÂN'I DOĞRU OKUMA YÖNTEMİ

Reşîd Rızâ *Menâr*'da Kur'ân'a yaklaşımda sergilenen yanlışları zikrederken üzerinde düşünülmediği ve ibret alınmadığı halde Kur'ân'ın nağmeli-makamlı okunuşuna olan düşkünlüğü dile getirmektedir.[272] Ona göre günümüzün Müslümanları onunla amel etmedikleri halde Kur'ân'ı musiki ihtiyaçlarını gideren bir zevk aracı haline getirmişlerdir. Böylelikle Kur'ân okumaktan ve dinlemekten maksat yerine gelmemektedir. Sonuç olarak Kur'ân, şarkı gibi okunmuş ve sırf okumanın bir meslek icrasına dönüştüğü bir hale getirilmiştir.[273]

Rızâ'ya göre Kur'ân okumak isteyen kimse ondan hakkıyla faydalanmak istiyorsa onu ağır ağır ve düşünerek okumalıdır. Her ayetin sonunda durmak bu konuda kendisine yardımcı olacaktır. Tecvitli ve makamlı okumanın huşuya yardımcı oldukları sürece faydalı olacağını belirten Rızâ'ya göre tecvid kuralları ya da harflerin mahreçlerini tam yerine getirmek isterken manayı ikinci plana atmak doğru değildir. Ona göre ayetlerin anlamını öğrenmek ve düşünmek tecvit kurallarından ve makamlı okumaktan daha önemlidir. O, bu konuya değinirken temel bir noktaya şöyle işaret etmektedir:

Üzerinde düşünerek ve yüreğin ürpererek okuduğun tek ayet, anlamı üzerinde hiç düşünmeden gaflet içinde okuduğun hatimden daha faydalıdır. [274]

Rızâ'ya göre Kur'ân'ı düşünerek okumak, en başta Allah'ın emridir. Allah Teâla, bizzat kelamını insanlara aydınlık olması, onları doğruya iletmesi ve onlara şer'i hükümleri bildirmesi için indirmiştir. Kur'ân anlaşılmadan bu amacın gerçekleşmesi imkânsızdır. İnsanların dünya ve ahiret huzur ve mutluluğunu elde edebilmeleri ancak Kur'ân'ın rehberliğinde olur. Bu da ancak Kur'ân anlaşılırsa meydana gelebilir.[275]

---

[270] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/27.
[271] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/146.
[272] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/27.
[273] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/27.
[274] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/91.
[275] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/21.

3.1.4.2. GELENEKSEL KUR'ÂN ALGISINA YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER

Reşîd Rızâ, taklitçilik eleştirisi yaparken bunun önemli bir bölümünü Kur'ân'a taklitçi yaklaşım hususuna ayırmıştır. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm de İslâm'ın diğer ögeleri gibi taklide dayalı yaklaşımlardan etkilenmiştir. Öncelikle bir Müslüman, küçük yaşlarından itibaren çevresinden Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu öğrenip onu okumaya başladığı halde onun anlamını bilme hususunda düzenli bir telkin ya da eğitim almamaktadır. Bunun yanında Kur'ân'ın kutsal kitap olduğu algısına dayanarak oluşturulan birçok hurafeyi kanıksayarak büyümektedir. Örnek olarak Kur'an bir tıp kitabı olmadığı halde Müslüman çevrelerde Kur'ân'ın hastalıkları tedavi edeceğine dair bir inanç vardır. Bu inanç İsrâ suresindeki *"Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa, bir rahmettir; zalimlerin ise sadece ziyanını arttırır."* [276] ayetindeki "Kur'ân'ın şifa olması" ifadesinin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Rızâ'ya göre ayette bahsedilen şifa, tıbbi anlamdaki iyileşmek ve sıhhat bulmak anlamındaki şifa değildir. Ayetteki şifadan kastedilen Kur'ân'daki inanç ve ahkâmın bireysel ve toplumsal birçok sorunu çözerek birey ve toplumun sıhhat ve güven içinde yaşamasını temin edeceğindendir. Rızâ'ya göre Kur'ân'ı tıp kitabı olarak görme yanılgısının birçok şekillerde tezahür ettiği görülmektedir. Bazıları Kur'ân ayetlerini bir kağıda yazıp bir bardak ya da sürahi suya atarak şifa beklerken bazıları Kur'ân ayetlerini üzerinde taşırsa kendisine hiçbir kötülüğün dokunmayacağına inanır. Bazıları Kur'ân'ı ya da ondan bazı ayetleri bir ticari yere astığında bunun işlerini açacağına ve yoluna koyacağına dair bir beklenti içinde olur. Rızâ'ya göre bu ve benzer davranışlar Allah'a ibadetten daha çok Mushaf'a tapınmaya benzemektedir.[277] Dünya ve ahiretle alakalı her iyilik, Kur'ân'ın ne dediğinin anlaşılmasına bağlıdır. Kur'ân'ın bir hayat düsturu halini alabilmesi için anlamın önemi çok büyüktür. Bunun aksine Müslümanların Kur'ân'ı kendilerine önder kılmayıp bid'atler ve hurafelerin baskısı altındaki çıkmaz sokaklarda yol bulmaya çalışmaları acınacak bir hale düşmelerine yol açmıştır.[278]

[276] İsrâ, 17/82.
[277] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/27.
[278] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/153.

Reşîd Rızâ'ya göre Kur'ân'ın anlaşılmasının önündeki en büyük engeller ona yaklaşımdaki yanlışlıktan kaynaklanmıştır.[279] Rızâ, münafıkların durumunu temsil yoluyla anlatan bir paragraf içinde yer alan Bakara suresi 20. ayetin tefsirinde ümmet içinde Kur'ân'a yaklaşım konusunda çok önemli sıkıntılar yaşandığına değinmekte ve bazı örnekler vermektedir. Bu yanlışlara örnek olarak şunları zikretmektedir:

1. Allah'ın Kitabını sadece dilbilgisi, belagat ilmi ve edebiyat bilgisini artırmak için okumak.
2. Kur'ân'ı sadece kelamî ya da fıkhî tartışmalarda delil bulunacak kaynak olarak görüp yalnızca bu konularda ona müracaat etmek.
3. Tartışmalarda kendini haklı çıkmak için bilinmesi gereken bir kitap olarak onu ezberlemek, öğrenmeye çalışmak.
4. Anlamaksızın sadece tecvit kurallarına riayet etmek, nameleriyle çoşup çoşturmak için okumak.
5. Kur'ân ayetlerini bedensel hastalıklardan şifa bulmak için okudukları halde toplumsal hastalıkların şifasını Kur'ân'da aramamak.

Rızâ'ya göre bu tür Kur'ân okuyuşları Müslümanların Kur'ân'ın aydınlığından faydalanmalarını engellemiş, hidayet için faydalı olmadığı gibi hakka isabet noktasında da fayda sağlamamıştır. Bu okuma türleriyle Kur'ân tefekkür edilmiş, helali ve haramı anlaşılmış olmadığından Kur'ân'ın amacına hizmet etmediği söylenebilir. Bu okuma şekilleriyle nefisler terbiye edilmiş olmayacak, kalpler, diller ve bedenler ıslah edilmiş olmayacaktır. Hâlbuki doğru bir okumada en başta bunların ıslahı hedeflenmiştir.[280]

Rızâ'ya göre Allah Teâla bizlerden Kur'ân üzerinde düşünmemizi, ondan ibret almamızı, onunla kendimizi düzeltmemizi ve yolumuzu belirlememizi istemiş; namazlarımızda okuduğumuz ayetlerin manasını bilmemizi hatta zikir olarak dilimizde dolaştırdığımız cümlelerin anlamlarını bilmemizi emretmiş ve pek çok ayette bunu açıkça ortaya koymuştur.[281] Rızâ'ya göre Allah Teâla bize hesap gününde Kur'ân'la ilgili olarak onu düşünüp düşünmediğimizi, onunla amel edip etmediğimizi soracaktır. Buna binaen müminlerin Kur'an'la kurmaları gereken ilişki kendilerinden

[279] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/10.
[280] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/146.
[281] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,*1/29.

beklenen ve hesaba çekilecekleri hususlar üzerinden olmalıdır. Taklitçi zihniyet sahiplerinin Kur'ân'ın gerçek amacından saparak gittikleri yollardaki beklentilerini "kuruntu" olarak gören Rızâ'ya göre bu beklentiler hesap gününde boşa çıkacaktır. Peşinden koşulan birçok inanış ve tutumun aslında bir gaflet ve aldanış olduğu görülecektir.[282]

Yukarıdaki açıklamaları tefsir ilmi bakımından düşündüğümüzde Rızâ'nın Bakara suresi 20. ayet çerçevesinde Kur'an merkezli bir tefsire ağırlık vermiş olması ilginçtir. Münafıkların hallerinden bahsedilen ayette "*Çakan şimşek, neredeyse gözlerini kör edecek! Şimşek önlerini aydınlattıkça ışığında yürürler; üzerlerine karanlık çöktüğünde ise çakılıp kalırlar. Allah dileseydi, onların kulaklarını sağır ve gözlerini kör ederdi. Çünkü Allah'ın her şeye gücü yeter."* [283] buyurulmaktadır. Bu teşbihi Kur'an'la irtibatı sorunlu olan kimseler için kullanan Rızâ, alakayı şöyle kurmaktadır:

"Allah'tan gelen irşadların tamamı gökten inen yağmura, dünyevi musibetler gök gürültüsüne; hakkın ve gerçeğin gönüllerde yer yer parıldaması şimşek çakmasına; adetlerin geleneklerin ve arzu isteklerin, korkuların oluşturduğu olumsuz ortam ise karanlıklara benzetilmiştir." [284]

Burada adet ve gelenekleri hedefleyen söylemiyle Kur'an'a yaklaşımdaki yanlışlıkları gündeme getirmiştir. Şüphesiz bu bakış açısı önemli olmakla birlikte birebir ayetin muhtevasıyla paralel yürümediği açıktır.

3.1.4.3. KUR'ÂN EĞİTİMİNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER

Abduh, Bakara suresi 21'inci ayet tefsirinde klasik medrese sistemindeki sıkıntılardan bahisle en büyük sıkıntının Kur'ân'la direk iletişim kuramamaktan kaynaklandığını belirtmektedir. *"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz ki, takvâya erebilesiniz"* [285] ayetindeki hitaptan yola çıkan Abduh, insanların birçoğunun kendilerine indirileni anlama noktasında akıllarını kullanmadıklarını bilakis bazı devlet ve din büyüklerini taklit etmekle yetindiklerini belirttikten sonra günümüzde özelikle de din tahsili yapan öğrencilerin durumlarına değinmektedir. Ona göre din tahsili yapan öğrencilerin en önde gelen faaliyetleri

[282] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/26.
[283] el-Bakara 2/20.
[284] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/146.
[285] el-Bakara 2/21.

Kur'ân'ı anlama üzerinde olmalıdır. Öğrenciler ancak Kur'ân'la direk muhatap olmak sayesinde günümüz Müslümanlarının düştükleri zaaf noktalarını görebilir ve toplumsal düzeydeki hastalıkları teşhis edebilirler. Müslüman toplumların içinde yayılmış olan bidat ve hurafelerden kurtulmanın yolu da ancak Kur'ân'ın ışığından medet ummakla olabilir. Yeni nesiller ancak Kur'ân'ı okuyup anladıkları takdirde Müslümanları parça parça bölüp birbirlerine düşüren fitnelerden ümmeti kurtarabilir ve koruyabilirler. Bunun için dini okullarda öncelikle Kur'ân'ın anlamına ağırlık verilmeli, onun yol göstericiliğinden ve rehberliğinden faydalanılmalıdır. Aksi bir istikamette yürüyen, anlamdan uzaklaşan, belli başlı metinleri ezberlemekle din eğitimi yaptığını zanneden bir eğitim sistemi, Kur'ân'dan uzaklaştığı ölçüde Allah'tan da uzaklaşacak ve Allah'tan uzaklaştıkça da tarihi yürüyüşündeki zafer ve başarılar da azalacaktır. Kur'ân'dan uzaklaşan bir ümmet, boş, faydasız ve gereksiz şeylerle meşgul olduğu kadar dalâletlere de düşecek ve sonunda dünyevi gücünü kaybedecek, düşmanları karşısında zelil ve hakir duruma düşmekle cezalandırılacaktır. Bunun için Kur'ân'dan uzaklaşmanın sadece ahireti ilgilendiren bir sonucu olduğunu düşünmek Abduh'a göre doğru değildir. Kur'ân'dan uzaklaşmanın dünyevi mağlubiyete götüren bir neticesi de bulunmaktadır. Abduh'a göre ümmete fayda getirecek, zafer ve başarılara ulaştıracak tüm doğru teşhisler ancak Kur'ân'ın doğru anlaşılmasıyla vücuda gelebilecektir.[286]

Abduh'un ilgili ayette *Ey İnsanlar!* hitabından hareketle konuyu Kur'ân'ın anlaşılması ve medrese öğrencilerinin ders programlarında Kur'ân'a daha çok yer vermeleri gerektiği üzerinde tefsir yapmasını klasik tefsir geleneğinde karşılaşılan bir durum olduğunu söylemek mümkün değildir.

Reşîd Rızâ Bakara suresi 273'üncü ayetin tefsirinde hafızlık olarak bilinen Kur'ân'ın ezberlenmesi amelinin dünyevi kazanç için yapılmaması gerektiğini söylemektedir. *"Vereceğiniz sadakalar, öncelikle kendilerini Allah yoluna adayan, bu sebeple yeryüzünde maişet için dolaşma imkânı bulamayan fakirler içindir. İffet ve hayâları sebebiyle halktan bir talepte bulunmadıklarından câhiller onları zengin zanneder. Sen ise onları sîmâlarından tanırsın. Hele yüzsüzlük edip de insanlardan ısrarla bir şey istemezler. İyilik olarak her ne verirseniz, Allah onu elbette bilir"* [287]

[286] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/152.
[287] el-Bakara 2/273.

Bu ayetin tefsirinde hafızlığın önemine değinen Rızâ, Kur'ân'ı hıfzetmenin faziletinde kuşku olmadığını, hatta dini koruma anlamına geldiğinden ibadetlerin en üstünü olarak kabul edilmesinin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber hafızlığın ve Kur'an okumanın bir meslek, bir kazanç kapısı olarak görülmemesi gerektiğine işaret etmektedir. Cenaze ve akabindeki merasimlerini icra edebilmek, düğün/derneklerde ve cemiyetlerde okumak veya insanlardan bağış toplamak için hafız olmanın doğru olmadığını belirtmektedir. Ona göre Kur'ân'dan kazanç sağlama eylemine konu olan Kur'ân okuyuşları Kur'ân'ın indiriliş maksadına aykırıdır. Ashâb-ı kirâmın da Kur'ân'ı ezberlediklerini ancak onların bundan dünyevi bir çıkar sağlama amacında olmadıklarını ifade eden Reşîd Rızâ, Kur'ân'ın sırf düşünmek ve amel etmek için okunması gerektiğinden bahisle onu meslek haline getirmenin yanlışlığı üzerinde durmaktadır. Ashabın Kur'ân yaklaşımlarına örnek veren Rızâ, onların Kur'an ahkâmından habersiz yalnızca Kur'ân okumasını bilen kimseler olmadıklarını, sadece Kur'ân ezberlemekle kalmayıp onun ahkâmını öğrendiklerini, kıssalarından ibret aldıklarını ve Kur'ân'la amel edebilmek için Hz. Peygamber'in sünnetini de bildiklerini ifade etmektedir.[288] Bakara suresi 273'üncü ayetin tefsirinde Kur'ân hıfzının önemi ve Kur'ân'ın amacına yönelik konuların ele alınması, ayetin Ashab-ı Suffe hakkında olduğuna dair rivayetlerden kaynaklanmaktadır.[289] Ashab-ı Suffe, Medine döneminde Hz. Peygamber'in mescidinde yaşayan ve kendilerini Kur'ân ezberine ve ilim tahsiline adamış kimseler oldukları bilinmektedir.[290] Ayette bu kimselerin ihtiyaçlarını karşılamaya ve onlara infak yapmaya yönelik teşvik bulunmaktadır. *Menâr* müfessirleri Abduh ve Rızâ'ın bu ayetin istismar edilerek ehli olmayan kişiler hakkında istimal edilmesine karşı çıktıkları anlaşılmaktadır. Ayette direk hafızlık müessesesine atıf olmadığı halde sonradan gelişen bir takım durumlardan hareketle ilgili ayetin bağlamında hafızlık ve çevresinde oluşan eylemlere göndermeler yapılmıştır.[291]

3.1.4.4. İBADETLERİN DÜNYEVİ KAZANÇ İÇİN İSTİSMAR EDİLMESİ

Abduh'a göre İslâm hukuku bütünü itibariyle dünyevi kazancın mutlaka meşru yollardan yapılması gerektiğini emreder. Bakara suresi 188'inci ayette terkedilmesi

[288] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 3/73.
[289] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 3/72.
[290] Mustafa Baktır, "Suffe" (Erişim: 06 Aralık 2025.)
[291] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 3/73.

istenen *batıl kazanç yolları* ifadesiyle [292] içeriğinde başkasının emeğinin sömürüldüğü ve zulüm bulunan gayri meşru kazanç yollarının kastedildiğini belirten Abduh'a göre bu tür kazanç kapılarının terkedilmesi her Müslümanın vazifesidir.[293] İlgili ayette *"Birbirinizin malını haksız yollarla yemeyin. Başkalarına âit bazı malları, günah olduğunu bile bile haksız yolla yemek için mevki ve makam sahiplerine rüşvet vermeyin"* buyurulmaktadır. Bu ayetten hareketle ibadetlerin yaptırılması üzerinden kazanç sağlanması meselesi üzerinde duran Abduh, bir ibadeti yapma ya da yaptırma karşılığında alınan her ücretin, insanların mallarını batıl yollarla yemek kapsamında olduğu kanaatindedir. Ona göre İslâm'ın ilk nesilleri arasında herhangi bir ibadet karşılığında ücret alan hiçbir kimsenin varlığı bilinmemekte ve ilk iki neslin sözleri arasında bu manayı çağrıştıracak hiçbir açıklama da bulunmamaktadır.[294] Ücretle Kur'ân okutulmasındaki şaibenin sadece ibadetteki ihlasın bozulması yönünden olmayıp daha büyük sorunları da taşıdığını düşünen Abduh'a göre evinde ya da bir başka yerde ücretle Kur'ân okutan kimse, Kur'ân'ın kendisine ve ölüsüne faydası dokunacağına inandığından icra edilen törenin mukabilinde ücret ödemektedir. Bu ise yanlış bilgilendirmeden kaynaklanmaktadır. Bela ve azabın kalkıp rahmetin inmesi için gereken şey, törensel faaliyetlerle değil kişilerin kendi bireysel taatleriyle, ibadetleriyle ve dualarıyla olmalıdır. Kur'ân'ı okumak ise cin ya da şeytanları evden kaçırmak ya da ölülerin günahlarının bağışlanmasını sağlayıp onları cennete kavuşturmak için değil, onunla amel etmek niyetiyle yapılmalıdır. Kur'ân'ın hayattakilere yönelik emir ve yasak muhtevalı kanunları, ibret için verdiği örnekleri ve kıssaları, nice öğüt ve tavsiyeleri öğrenmek, anlamak ve hayata tatbik etmek Kur'ân okumadaki temel hedef olmalıdır. Abduh'a göre Hz. Peygamber'in Kur'ân konusunda bize bıraktığı öğretisi, yolu ve sünneti budur. İnsanların Kur'ân'dan, onu en başta anlamaktan sonrasında yaşamaktan ve tatbik etmekten uzaklaşmaları akabinde onun da gönlünü etmek istercesine yahut atalarının geleneklerini sürdürmek maksadıyla

[292] el-Bakara 2/188.
[293] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/160.
[294] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/161. Ücretle Kur'ân okumanın caiz olduğu iddiasında olanlar Hz. Peygamber'in ücretle rukye yapan bir sahabinin davranışını onaylayarak aldığı ücretin meşruiyetini gösterecek tutum takındığını söylemektedirler. (Müslim, "Selâm", 65) Ashabın takındığı tavrın zaruret halindeki kimselerin durumuna benzemesi yanında yerleşik Arap geleneklerine göre misafirlik töresine riayet etmeyen kabile halkından kendi haklarını meşru rukyeyi yaparak almak şeklinde değerlendirmek mümkündür.

törensel ritüeller içinde Kur'ân'a iltifat etmiş görünmeye çalışmaları onlara hiçbir fayda vermeyecektir.[295]

Ücretle Kur'ân okumayı *insanların mallarını haksızlıkla yemek* kapsamında değerlendiren Reşîd Rızâ'ya göre insanların mallarının haksız (batıl) yollarla yenmesi demek, elinden malı alınan kimsenin rızasının bulunmadığı her hali içine alır. Malı elinden alınan kimsenin buna razı olması ya da razı edilmesi ise her zaman adil ve meşru bir yol izlendiği anlamına gelmez. Sırf konuya dair bilgisizliği, oluşturulan vehim ve korkuları yüzünden uğratıldığı zararın farkında olmayıp rızasının alındığı sanılan kişiler olabilir. İnsanların ücretle Kur'an okuyucular tutmalarına sebep olan şey, gerçek dışı oluşturulmuş vehim ve korkularıyla o kişilerin bilgisizliğinden başkası değildir. Ona göre bu korkuları onlara vererek insanları Kur'ân'ın amacı konusunda bilgilendirmeyenler Kur'an okuyarak haksız kazanç el edenlerden başkası değildir. Ücret karşılığı Kur'ân okutan bir kimse, bunun ölüsüne faydasının olacağını ve ondan ahiretteki azabı gidereceğini zannetmekte veya Kur'an okutmakla kendisine ve ailesine cin ve şeytanların vereceği zararların giderileceğine inanmaktadır. Ödenen ücretin arkasında bu ve benzer endişelerin bulunduğunu dile getiren Rızâ'ya göre Kur'an okutan kişi gönlünden vermiş olsa bile aslında bu, kazanca meşruiyet sağlayan bir rızalık olarak görülmemelidir. O, dinin ve Kur'ân'ın gönderiliş amacını ve görevini bilmeyen insanların evham ve korkulara açık olduklarını ve bu halleriyle din tacirlerinin istismarına çok elverişli olduklarını düşünmektedir.[296]

Abduh, insanların mallarını batıl yollarla yiyenleri sayarken muhabbet muskacılarını, nazar efsuncularını, üfürükçüleri, rukyecileri, Kur'ân hatimcilerini ve kırk yasincileri zikretmektedir. Ona göre bu tür fiillerden kazanç sağlayanlar, hak dini bambaşka bir çehreye büründürerek onu küçük düşürmektedirler.[297] Ona göre herhangi bir ibadetin ücret karşılığında bir başkasına yaptırılmasını din onaylamadığı gibi akıl da onaylamaz. İbadetler, ancak niyetle yapılır ve yapılışında mutlaka Allah'ın rızasının gözetilmesi gerekir. Niyete dünya menfaatlerinden bir şey karışacak olsa yapılan o amel, sadece Allah için yapılmış bir ibadet olmaktan uzaklaşır. Allah Teâla ancak kendisi için işlenmiş halis ibadetleri kabul etmekte ve ihlası zedelenmiş, saflığı bozulmuş, şaibeli amellere iltifat etmemektedir. Bu bakımdan bir ibadeti alacağı ücret

[295] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/161.
[296] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/162.
[297] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/160.

için yapan ve ücret olmasa o ibadeti yapmayacak olan kimselerin durumu dinen onaylanmaz. Reşîd Rızâ ise bu durumdaki birinin değil sevap kazanmak günaha bile düşeceğini söylemektedir. Böyle birinin amelinin kesin olarak geçersiz olacağını ve şer'an hiçbir değeri olmadığını belirten Rızâ'ya göre böyle birine ücret veren kişi de malını boş yere harcamış olmaktadır.[298]

Abduh, Kur'ân'ı ücretle okumanın durumuna değindikten sonra Kur'ân öğretenlerin yaptıkları işe karşılık ücret almalarına da değinerek birçok fıkıh âliminin buna cevaz verdiğini söylemektedir. Ona göre öğretme ile meşgul olmak, kişinin geçimini kazanması için başka işlerde çalışmasına imkân vermez. Bu noktada Kur'ân öğreticilerinin ücret almalarını caiz görmek gerektiği kanaatini taşıyan Abduh'un Kur'ân'ı okumak için ücret almakla öğretmek için ücret almanın arasını ayırdığını söyleyebiliriz.[299] Buna rağmen Abduh, ilim ve dini, bir ücret karşılığında öğretenlerin, aynen diğer meslekler gibi yaptıkları işe karşılık bir sevap beklentisinde olmamaları gerektiğini düşünmektedir. Ona göre ilim ve din öğretenler bundan sevap bekliyorlar ise bunun ancak işlerini iyi niyet ve samimiyetle yapmaları, sahih ve sağlam bir eğitim vermeleri ve öğrettikleri kimselere kendilerinden de hayır yapmaları ve onlara nasihatle yaklaşmaları gibi ders verme dışındaki amelleriyle işlerini yaptıklarıyla bereketlendirmeleri sayesinde elde edeceklerini ifade etmektedir.[300]

Görüldüğü üzere *Menâr* müfessirleri Bakara suresi 188'inci ayetini açıklama çerçevesinde Kur'ân'ın kazanç için kullanılması konusuna ağırlık vererek tefsir etmişlerdir. Ayetin asıl bağlamının hâkimlere ya da görevlilere rüşvet vermekle alakalı olduğu açıktır. Buna rağmen konunun ücretle ibadet meselesine getirilmesi ve bunun da haksız kazanç olduğu yönündeki ifadelerin, *Menâr* tefsiri yazarların sosyal hayatlarında sık karşılaştıkları bir olguyu ayet bağlamında gündeme taşımaya yönelik çabaları olarak görmek akla daha yakın durmaktadır.

Enfâl suresi 20-23'üncü ayetleri tefsir eden Reşîd Rızâ'ya göre Kur'ân'ı dinlemek demek sadece "işitme" olarak bilinen bir durum olmamalıdır. Kur'ân'ı dinlemekten maksat, onun ibret verici örneklerini ve öğütlerini düşünerek anlamak, öğrendiğinden yararlanmak, amel edip uygulamaktır. Duyulan emir ve direktiflerin uygulanmadığı, hatta hiç işitilmemiş gibi kaldığı bir Kur'ân dinleme eylemi gerçekçi

[298] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/162.
[299] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/162.
[300] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/162.

bir dinleme değildir. Okuyucular, Kur'ân okuduğunda konuşmayı bırakıp sessizce Kur'ân'ı dinleyen Müslümanlar, eğer onu anlamayı, düşünmeyi ve ondan ibret almayı gerçekleştirmezler, Kur'ân'ı hayata nasıl tatbik edeceklerini öğrenmezler ise onu dinlemeden beklenen faydayı elde edemeyeceklerdir.[301] *Menâr* tefsirinde yukarıda işaret edilen ayetlerin açıklamasında Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri olarak değerlendirilecek şekilde duymamak, dinlememek veya duyduğu halde düşünüp anlamamakla ilgili birçok ayetlere atıflar yapılmıştır.[302] Kur'ân merasimlerinde sonradan ortaya çıkan yanlış tutumların eleştirildiği görülen bu ayetlerin tefsirinde dinleme anlama ve hayata tatbik üzerinde ehemmiyetle durulduğu görülmektedir.[303]

3.1.4.5. KUR'ÂN KIRAATİNDEN ÖLÜLERİN FAYDALANMASI MESELESİ

Kur'ân kıraatinden ölülerin faydalanıp faydalanamayacağı meselesinin özellikle de son dönemde çok tartışıldığı görülmektedir. *Menâr* tefsiri yazarlarından Reşîd Rızâ, En'am suresi 164'üncü ayet çerçevesinde bu konu üzerinde önemle durmuştur. *"Sevap veya günah herkesin kazancı yalnız kendinedir. Hiçbir günahkâr bir başkasının günahını yüklenmez"* [304] ayetinin tefsirinde *"Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez ve onunla yargılanmaz. İnsan için yalnız kendi çalıştığının karşılığı vardır"* [305] ayetlerine atıfta bulunarak açıklamalar yapan Rızâ, ölünün arkasından yapılan ibadetlerden ve özellikle de Kur'ân kıraatinden faydalanıp faydalanamayacağı meselesine genişçe yer vermiştir.[306]

Rızâ, "Bir mü'min vefat edince üç durum hariç amelleri kesilecektir. Bunlar: Sadaka-i câriye, faydalanılan ilim ya da kendisine dua eden salih evlattır" [307] hadisi ile "Kişinin evladı, onun gayret ve çabası (kesbi)dir" [308] hadisleri ışığında ölünün ancak çocuklarının onun adına bazı amelleri yerine getirebileceklerini belirtmektedir. Benzer hadislere göre farz olan hac ya da orucun veya adanmış hac ya da orucun ölünün evlatları tarafından yerine getirilmesi tavsiye edildiğinin anlaşıldığından bahseden Rızâ'ya göre bunun sebebi, evladın ana ve babanın kesbi olmasından kaynaklanmaktadır.[309] Bu noktada mezheplerin görüşlerine değinen Rızâ, mezhep

[301] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/524,525.
[302] El-Bakara 2/171; Yunus 10/42-44; Fussilet 41/26; Muhammed 47/16.
[303] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/160, 162.
[304] el-En'âm, 6/164.
[305] en-Necm, 62/38-39.
[306] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/215-238.
[307] Müslim, Vasiyyet, 14.
[308] Ebu Davud, Buyu, 77.
[309] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/217.

imamlarının konuyla ilgili kaidelerine işaret ederek bedeni ibadetlerde ister ölü ister diri kimsenin başkası yerine hiçbir ibadeti yerine getiremeyeceğini belirtmektedir. Ebu Hanife, Mâlik ve Şâfiî, Kâsım b. Muhammed ve Zeydiye mezheplerine göre ölünün adına oruç tutulamayacağını bu görüşe Ahmed b. Hanbel ve bazı fakihlerin de katıldıklarını ancak ölünün ölmeden önce nezr ettiği ve yerine getiremediği orucu bundan istisna ettiklerini aktarmaktadır. Rızâ, ayet ve hadislerdeki kesinlikten dolayı bu yerine getirmeyi ölenin sadece kendi çocuğu yapabilir. İbni Abbas'ın Nesâi tarafından aktarılan bir fetvasına işaret eden Rızâ, hiçbir kimsenin başkası adına ne namaz ne de oruç tutamayacağını aktarmakta ve bu fetvanın benzerinin Hz. Âişe'den de rivayet edildiğini belirtmektedir.[310] Ona göre bu konuda –istisna edilen ibadetler dışında- şeriatın genel kuralı budur. İstisna edilenler ise yukarıda da işaret edildiği gibi ölünün bizzat kendi çocuğunun onun adına sadaka vermesi, oruç tutması ya da hac yapmasıdır. Bunlar nezr edilip yapılamamış yahut çocuğa vasiyet edilmiş durumda ise çocuk tarafından yerine getirilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır.[311] Ölünün evladı olmayan kimselerin ölü adına yapacakları amellerin geçersiz olduğu kanaatini taşıdığı görülen Rızâ, çocuğun ana babası için yaptığı şeran makbul amellere ölünün evladı olmayanları kıyaslamayı ve onların da ölü için yaptıklarının meşru olduğunu söylemeyi doğru bulmamaktadır.[312]

Müslümanların ölülerine ya da hayatta olanlarına dua etmenin Kur'an ve sünnetin meşru gördüğü amellerden olup duanın kabul olunmasıyla ölü ya da diri kim olursa olsun bu amelden fayda göreceğini belirten Rızâ'ya göre Müslümanların ölüsü de dirisi de kendilerine yapılan duadan faydalanacaktır.[313] Ona göre ölüye dua etmek meşru ise de meşru olmayan şey, peygamber ve ashabının din olarak yapmadıklarını uygulamaktır. [314]

Bu açıklamalara binaen Rızâ, günümüzde adet olduğu şekliyle Kur'ân okumak ya da zikir çekmek ve bunların sevaplarını ölülere bağışlamak yahut ardından Kur'an okunması için para bırakmak veya ailesi tarafından hafızlar tutulmak suretiyle ölülerin ruhlarına hediye etmek şeklinde gelişen davranışların hiç biri meşru ve caiz görmemektedir.[315] Bunun gibi iskat-ı salat adı verilen uygulamanın da bid'at olduğuna

[310] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/218.
[311] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/218.
[312] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/218, 225.
[313] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/225.
[314] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/225.
[315] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/219.

değinen Rızâ, bu gibi ameller meşru olsalardı ashâb-ı kirâm'ın bunlardan habersiz olmayacaklarını ve bize mutlaka ulaştıracaklarını belirtmektedir.[316]

Rızâ'ya göre kişinin yaptığı ibadetin sevabını başkasına bağışlama meselesiyle aynı minvalde olan Kur'ân okuma sevabının bağışlanma meseleleri insan iradesine bırakılmış konulardan değildir. Bizatihi Allah'a ibadet olduğu kabul edilen teabbudî meseleler ile Kitap ve Sünnet nasları çerçevesinde kalınması icap eden tevkifî meselelerde insanın aklı, kıyası ve duygularıyla hareket etmesi caiz olmadığından Kur'ân okumak ve sevabını bağışlamak konusu da bu çerçevede değerlendirilmesi gereken bir meseledir.[317] Ölünün arkasından Kur'ân okuyup sevabını bağışlamak, Hz. Peygamber ve ashâb-ı kirâm tarafından da uygulanmadığı net bir şekilde bilinen bir husus olup Kitap ve Sünnet naslarında sahih rivayetlerle yer almadığı bilinmektedir.[318] Rızâ, Kur'ân okuma sevabının başkasına bağışlanmasına cevaz vermeyenler arasında İbni Kadı Şühbe (ö. 1470), İbni Attar (ö. 943)'ı da saymakta [319] ve İbnü'l Cezerî (ö. 1429)'nin şunları söylediğini nakletmektedir:

"Seleften böyle bir amel rivayet olunmamaktadır. Biz selefe uyarız. Daha sonradan bazıları bunun caiz hatta müstahap olduğunu söylemişlerdir… Eğer bunu yapmazsan selefe uymuş olursun; eğer yaparsan cevaz verenler olmuştur." [320]

İbni Teymiye (ö. 1328) ise şunları söylemektedir:

"Selef'in Kur'ân ya da zikri Müslümanların ölülerine bağışlamak gibi bir adetleri yoktur. Onlar kabirlere Kur'ân okumak için gitmezlerdi. Bilakis kabir ziyareti yapar ve ölülerine dua ederlerdi. Selef'in âdeti dışına çıkmak uygun değildir." [321]

Kur'ân okuyup sevabını bağışlama meselesinin ilk önce Hz. Peygamber'e bağışlama şeklinde Ali b. el-Muvaffak (ö. 256) da görüldüğünü nakleden Rızâ, Kur'ân ve Sünnet naslarına aykırı bir amelinin böylesine geniş kabul görmesine anlam veremediğini ifade etmektedir.[322] İbni Hacer (ö. 1449), kendisine sorulan bu minvaldeki bir soruya verdiği cevabın ilk değerlendirmesinde: "Bu son dönem Kur'ân okuyucularının bir uydurmasıdır. Bunun bir geçmişi var mı; bilmiyorum" demiştir.

[316] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/219.
[317] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/228-230.
[318] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/236-237.
[319] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/232.
[320] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/232.
[321] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/231.
[322] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/231.

Cevabın sonlarına doğru bazı kıyaslar yaparak bu eylemi onaylayan bir kanaate ulaştığı anlaşılmaktadır. Rızâ, İbni Hacer'in bu fetvasını naklederek onun en baştaki sözlerinin bir itiraf niteliğinde olduğunu ve bu fiilin sonradan gelenler tarafından icat edilip ümmetin selefinde böyle bir şeyin görülmediğini söylemesinin konunun anlaşılması için yeterli olduğunu belirtmekte ve yaptığı kıyası doğru bulmadığını ifade etmektedir. Rızâ'nın selefi akıma yakınlığının en büyük delili olan bu yaklaşımı dikkat çekicidir.[323] Ölünün arkasından Kur'ân okuma sevabını ruhuna bağışlama hakkında fıkıhçıların görüşlerine değinen Rızâ, sonradan gelen âlimlerin (halef) kıyas etmek suretiyle bu konuda gösterdikleri yumuşak tavır yüzünden ihtilaf edildiğini belirtmektedir.[324] Rızâ, meşhur fıkıhçılardan Taceddin es-Sübkî (ö. 1370), İbnü'l Bârizî (ö. 1338), İbni Âkil (ö. 1119), İz b. Abdusselam (ö. 1262) ve İbn-i Abidin (ö. 1836)'nin buna cevaz verenler arasında olduklarını söyleyerek taabbudi bir meselede sonraki âlimlerin ortaya koydukları görüşlerin hüccet değeri olmadığını ve bu konuda ittifak üzere olmadıklarını belirmektedir. [325] Bunun yanında bu hususa cevaz veren âlimlerin yaptıkları kıyasların naslarla çeliştiğini ve delilleri çok zayıf olduğundan dikkate alınmaması gerektiğini de eklemektedir. [326]

Reşîd Rızâ, *emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs* kabul edilen [327] tahkik ehli hadisçi Dârekutnî (ö. 995)'ye atfen Kur'ân'nın ölülere okunmasını tavsiye eden hiçbir sahih hadis bulunmadığını belirtmektedir.[328] Sahih hadis kitaplarında geçtiği halde "Ölülerinize Yâsîn okuyunuz!" [329] hadisinin de sahih olmadığı kanaatini öne çıkarmaktadır. Ona göre bazı Hadis şarihleri bu hadiste geçen "ölüleriniz" ifadesi hakkında "ölmek üzere olanlar" şeklinde yorumlamış olsalar bile buna gerek olmadığını ve sahih kabul edilmemesi gerektiğini belirtmektedir.[330]

Rızâ, ilgili hadise sahih hükmü veren İbni Hibbân (ö. 965) hakkında önemli tenkitler yaparak şunları söylemektedir:

> "İbni Hibbân bu hadise sahih hükmü vermiş ve bunda ısrarcı olmuştur. Hâlbuki o, bu hadisin (senedini) tenkit eden muarızların ellerinde hiçbir delilleri

[323] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/231.
[324] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/237.
[325] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/225.
[326] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/234.
[327] İsmail Lütfi Çakan, "Dârekutnî" (Erişim: 12 Kasım 2025.)
[328] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/236.
[329] Tirmizî, *es-Sünen,* Sevâbu'l-Kur'ân, 7; İbni Mâce, *es-Sünen,* Cenâiz, 4. Ebu Dâvûd, *es-Sünen,* Babu'l-kırâati indel meyyit, 1.
[330] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/234, 236.

bulunmasa bile sahih hükmünü vermemeliydi. Muarızların hadisteki zayıflığı açıkça söylemelerine binaen buna itibar etmeliydi. Çünkü hadiste cerhin ağırlığı tadilin ağırlığından önde gelmektedir. Hadis uzmanlarının sahih görmedikleri bu hadis sadece hadis kriterlerine değil aynı zamanda açık ayetlere ve sahih hadislere de zıt bir durum içermektedir. Bazı âlimler, fezâil-i a'malde zayıf hadislerle amel edilebileceğini söylemektedirler. Fakat bu âlimlerin sözlerine itibar ederek zayıf hadislerle amel eden kimseler (çoğunlukla) genel nasların kapsamında bulunan amellerle genel nasların cevaz vermediği bilakis sakıncalarına dikkat çektiği ve şeriatın temellerine zıt bir bid'at olan amellerin arasını ayırt edememektedirler. Bundan dolayı İslam dünyasının her yerinde - heva hevesin de aldatmasıyla - kabirler üzerine Yâsîn suresinin okunması sahih bir sünnet gibi yaygın hale gelmiştir." [331]

Reşîd Rızâ, hiçbir hadis kaynağında geçmediği halde halk arasında çok meşhur olan ölülerin arkasından Fatiha suresinin okunmasını da aynı kategoride değerlendirmekte ve bu davranışın sonradan ortaya çıkan bid'atler arasında olduğunu belirtmektedir.[332] Ona göre, bu tür uygulamalar, Kur'ân'ın istismar edilmesine yol açmış, Kur'ân'ın kabir kitabı olarak algılanmasını kolaylaştırmıştır.[333] O, bu gibi adetlerin ortaya çıkıp yayılmasının âlimlerin susmaları yüzünden olduğunu ifade etmiştir. [334]

Kur'ân kıraatinden ölülerin faydalanması fıkhi yönü ağırlıkta olan bir meseledir. *Menâr* tefsirinde bu konu, güncelliği ve halk arasındaki yaygınlığı sebebiyle uzun ve derinlemesine incelendiği anlaşılmaktadır. Bu değerlendirmelerin geçmişteki klasik bakış açısı ve yorumlardan farklı bir yerde durduğu görülmektedir. Müfessir Reşîd Rızâ'nın, İslam ümmetinin zayıflamasında Kur'ân'dan uzaklaşmayı önemli bir etken görerek bu hususa eğildiği açıktır. Müslüman halkın Kur'ân'ı onu anlamak ve yaşamak yerine ölülerini kurtarmak ve onları rahat ettirmek için yönelmeleri İslamcı kimlik taşıyan müfessiri bu yönde uyarılar yapmaya sevk ettiği görülmektedir.

3.1.5. Hurafe ve Bid'atlara Yaklaşım

Hurafe, din adına tamamen uydurma, hiçbir aslı astarı olmayan şey anlamında kullanılmaktadır. Efradına cami bir tarifle hurafe: Bilim, akıl ve sahih bilginin temel

[331] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/234.
[332] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/236.
[333] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/234.
[334] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/236.

alınmadığı, sırf hayal dünyasına, heva ve heveslerin sevkine bağlı olarak ortaya çıkan düşünce ve inançlar veya birtakım eylem ve davranışlardır. İslâmiyet, Kur'ân ve sahih haberleri bilgi kaynağı kabul ettiğinden nassa dayalı inanç ve davranışlar hurafe kapsamına girmezler. İslâmcılar, Müslümanları geri bırakan sebepler arasında saydıkları hurafelerle ve hurafeyi yaşatıp yayanlarla mücadele etmişlerdir. Onlara göre uzun asırlar boyunca eklemeler ve çıkarmalarla oluşturulan ve adeta üst üste yığılan hurafelere karşı sessiz kalınmamaldır. *Hurâfattan Hakîkate* adlı eserinde İslâmcıların bu konudaki hassasiyetlerini en üst düzeyde ifade eden M. Şemsettin Günaltay (ö. 1961), İslâm dininin batıl ve hurafeleri içermeyen bir yapıda olduğu halde hurafelerle perdelendiğini ve hurafelerden temizlenmesi gerektiğini belirtir. Hurafelerden temizlenmeyen bir İslâm'ın yaşadığımız topluma fayda veremeyeceğini ifade eden Günaltay, hurafelerle mücadelenin her mü'min için kaçınılmaz bir vazife olduğunu dile getirmiştir.[335]

Bid'at, *dine sonradan sokulan inanç ve ameller* demektir. Bid'atlerden evvel-emirde ilk sakındıran Hz. Peygamber'in bizzat kendisidir. Hz. Peygamber (a.s.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim bizim bu dinimizde olmayan bir şeyi sonradan ortaya koyarsa, o reddedilir." [336] Selef-i salihin de bid'atlere karşı çok ciddi uyarılarda bulunmuşlar ve insanları bid'at işlerden sakındırmışlardır. [337] Bid'atler, dine geçersiz yollarla gelen, meşru kapılardan girmeyen şeyler demektir. Bunların dindeki en büyük zararı ise batıl yolla, meşru olmayan vasıtalarla vesilelerle girdikleri din binasında gerçek dinin yerini almaya kalkmaları ve insanlara kendilerini gerçekmiş gibi göstererek onları yoldan çıkarmalarıdır. Bid'atler gerçek dinin makamına oturduğunda insanlar onlarla meşgul olacak ve onlara dindenmiş gibi değer verecek ve hak din, bu batıl inanış ve amellerin gölgesinde kalacaktır. Bid'atlerle ilgili bir eser vücuda getiren İmam Şatıbî, bid'atin dinle benzerliğine dikkat çekmektedir. Ona göre dinle benzerliğinden dolayı dinden sanılan ve dini uygulamalarla karıştırılan bid'atler aslında birçok bakımdan dine aykırıdırlar. Bid'ati yapmaktan amacın ibadet yapmak ya da Allah'ın rızâsını elde etmek olması bid'atın kötülüğünden herhangi bir şeyi

[335] Mehmet Şemsettin Günaltay, *Hurafeler ve İslâm Gerçeği* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997), 34.
[336] Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Riyad: Dâru't-Taybe, 2006) "Akdiye", 17.
[337] Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsa b. Muhammed eş-Şâtıbî el-Gırnâtî, *el-İ'tisâm*, (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâri, t.y.), 49.

kaldırmayacaktır. Çünkü bid‘atler hakikatte uydurma olup dinin kendinden değillerdir. Bu gerçek onların reddedilmeleri için yeterlidir.[338]

Abduh, Fatiha suresi yedinci ayetteki “Yolunu şaşıranlar/sapanlar” ifadesini açıklarken klasik tefsirlerde bilinen “Hristiyanlar” yorumuna çok az değinir. Hâlbuki klasik tefsirler bu ayetle ilgili bir hadis bulunduğundan [339] bahisle “gazap edilenlerin, Yahudiler; yollarından çıkanların da Hristiyanlar olduğu” yönünde ittifak halindedirler. [340] Abduh’un “gazaba uğrayanlar ve sapanlar” ile ilgili olarak kelime odaklı tefsir yaptığı görülmektedir. O, Yahudilerin Allah’ın gazabını çekecek işleri yapmak suretiyle “gazaba uğrayanlar”dan oldukları ve Hristiyanların bilgisizlikle haktan sapmalarından dolayı “sapmış olanlar”dan olduklarını dile getirerek vasıfların kimliklerden daha önemli olduğunu belirtmiştir. Böylece Abduh’un tefsirinde gazaba uğramanın ya da sapmanın sadece Yahudilere ya da Hristiyanlara mahsus sıfatlar olmadığı, bilakis onların yollarından yürüyen herkesi içine alacağı hususuna dikkat çekilmiştir. Abduh’a göre “yolunu şaşıranlar”dan maksat, dine sonradan sokulmuş yeni inanç yolları ve ameller icat etmek anlamındaki bid‘atleri ortaya çıkartanlardır. Ona göre, bu tür bid‘atleri çıkartanlar ve yayanlar farklı din ve inançların uygulamalarıyla Müslümanları yoldan çıkartmışlar ve kendileri de İslâm’dan sapmışlardır. Buna bağlı olarak ümmet içerisinde bölünmelerin yaşanmasına ve Müslümanların güçlerinin zayıflamasına sebep olmuşlardır. [341]

Abduh, Bakara suresi 169 ayetin bir bölümü olan *“Ve Şeytan size Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri konuşmanızı emreder”* buyruğunun açıklamasında bid‘at hakkında önemli noktalara değinmektedir. Ona göre Kur’ân’a veya Rasulullah’ın rehberliğine dayanmadığı halde bir inancı veya bir hükmü dine ilave edenler, ayetin içeriğinde bulunan tehditle karşı karşıya kalmışlardır. Bu yaptıkları Allah hakkında bilmeden konuşmak ve onun adına yol icat etmektir. Ona göre en basitinden türbe ve mezar ziyaretlerinde din adına uydurulmuş bid'at ve yasak şeyleri yapanlar bile ayetteki hükmün altına girmektedirler.[342]

---

[338] Şâtıbî, *el-İ‘tisam,* 37 vd.
[339] Tirmizî, *es-Sünen,* no: 2954 (Yahudiler, Allah’ın gazaplandıran kimselerdir, Hristiyanlar da sapmış yoldan çıkmış kimselerdir.)
[340] Heyet, *Kur'an Yolu Tefsiri,* 1/64-65.
[341] Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr,* 1/62.
[342] Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr,* 2/72.

Abduh'a göre ister inançlarda ister şer'i ameli hükümlerde olsun bid'atların çoğu, din adamlarının ve dini liderlerin göz yummalarından kaynaklanmıştır. Ona göre bazı din kisveli kimseler bid'atler yoluyla halkın dini duygularını canlı tutacaklarını sanmakla hata etmişlerdir. Onlar, bid'atlerin, dini hayata gizem, güzellik, ihtişam kazandırmak bakımından faydalı olacağını ve insanların dine bağlılıklarını temin edeceğini düşünseler de bu gerçekçi bir yaklaşım olmaktan uzaktır. Gerçekte olan bid'atlerin dinin asıl emir ve yasaklarının önüne geçirilmiş olması ve özellikle dinin aslı ve esasından kabul edilmiş olmasıdır. Abduh'a göre bid'atler konusunda durum öyle bir vaziyet almıştır ki insanlar dinin asıllarıyla aslı olmayanları birbirinden ayırt edemeyecek hale gelmişlerdir. Müslümanların bid'atlerle yetinerek dinin en önemli vazifelerini terk ettiklerini söylemek mümkündür. Müslümanlar dinin temel şiarlarından ve bid'atlerin tam aksi olan sünnetlerden habersiz hale gelmişlerdir. Abduh, buna dair çoğunlukla bazı sufilerin davranışlarını örnek vermektedir. Ona göre velilerin türbe ve mezarlarında, hatta yollarda ve sokaklarda (tren vb. toplu taşıma araçlarında) yüksek sesle virtler, zikirler ve Yasinler okumak dinde olmayan birtakım bid'atlerdir. Bu işleri meslek haline getirenlerin birçoğunun namaz bile kılmadıklarını söyleyen Abduh'a göre onlar, bu tutumlarıyla delil aramadan ve akla fikre başvurmadan atalarının izlerini takip etmektedirler.[343] *Menâr* tefsirinde yer yer bu hususta örnekler artırılmaktadır.

3.1.5.1. SAVAŞ ZAMANI CAMİLERDE SAHİH-İ BUHÂRİ OKUNMASI

Reşîd Rızâ'ya göre düşmanla nasıl savaşılacağı gayet açık ve net bir konudur. Bunun yolu subaylar yetiştirmek, gerekli harp teçhizatını tedarik etmek, zamanın gereğine uygun silahlara sahip olmak vb. şeylerdir. Bunların yanında camilerde Kur'ân hatimleri yapılması, Buhârîler okutulması gibi hareketleri anlamsız bulan Rızâ'ya göre bu gibi davranışlar ümmetin zayıfladığı özellikle son dönemlerde ortaya atılmış bid'atlerdir. Günümüzde de geçmişteki bu tür tutumlara benzeyen Fetih suresi okunduğu görülmeye başlanmıştır. Hâlbuki düşmana karşı yapılacak şey önceden hazırlık yapmak, teçhizatını silahını üretmek ve hazırda tutmaktır. Bunun yanında Müslümanların birlik ve beraberliğini zedeleyecek her davranışın düşmana yardım olduğu bilinmelidir. Rızâ'ya göre şurası unutulmamalıdır ki Allah'a dua etmek ve

[343] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/131.

tevekkül üzere olmak ancak düşmana karşı her türlü cehd ve gayret gösterilirken faydası dokunacak amellerdir. [344]

3.1.5.2. MERASİMLERDE MEVLİT VE DELÂİL KİTAPLARI OKUMAK

Abduh, zaman içinde İslâm toplumlarında özellikle de cenaze işlerinde birçok bid'atler ortaya konulduğunu düşünmektedir. Cenazenin ruhu için "Bürde Kasidesi" gibi kasidelerin ya da Delâilü'l-Hayrât, Mevlîd-i Şerîf gibi kitapların sesli ve törensel bir biçimde okunması için toplanılması ona göre bu kabil bid'atlerdir. Abduh'a göre cenaze merasimlerinde çok fazla bidatin ortaya çıkartılması Ehl-i kitaba özenti olarak doğmuştur. Bu tür bid'atler, Ehl-i kitabın örf ve adetlerini hoş görmek ve aynısını ümmetin bünyesinde tatbik etme isteğinden ileri gelmiştir. Müslümanlar fethettikleri yörelerde çoğunlukta olan Hristiyanlardan oldukça etkilenmişler ve onları taklit etmek isteği duymuşlardır. Ona göre esasında Hristiyanlar da birçok ibadet ve ayinlerini kendilerinden önceki putperest kavimlerden almışlardır. Bazı özentileri örneklendiren Abduh, cenazelerdeki kaside ve mevlitlerin sanat icrasını anımsatacak tarzda sesli okunmasının Hristiyanlardan alındığını belirtmektedir. Ona göre bu tür bid'atler kesinlikle sıradan görülmemeli ve meşru kabul edilmemelidir. İslâm dininde ezan dahil hiçbir ibadet sanatsal faaliyetin nesnesi yapılmamalıdır. Ezanın halk önünde icra edildiği her ne kadar gerçek olsa da bir sanat faaliyet değil bir ibadet ve ibadete çağrıdır. Ezanın dışında kalan diğerleri için ise halkın önünde icra edilmesi noktasında hiçbir cevaz bulunmadığını düşünen Abduh'a göre "*Namazında yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısma; ikisi arasında bir yol tut"* [345] ayeti, namazda bile abartılı bir ses tonuyla ibadeti menettiği açıktır. Abduh'a göre hac ibadeti esnasında sesli olarak getirilen *telbiye*, yukarıdaki fiillere delil teşkil etmez. Çünkü telbiye ve hac ibadeti özel sınırlar içinde ve delil üzere icra edilmektedir. Telbiyeyi getirme sırasında da sesi gereğinden fazla yükseltmenin meşru olmadığı bilinmektedir.[346]

Abduh'a göre Peygamberin ahlak ve izinden uzak birçok cahil kimseler, delâil ve mevlit gibi kitaplarını veya Hz. Peygambere yönelik naatları ve methiyeleri yüksek sesle okumanın iyi bir amel olduğu zannına kapılmışlardır. Aslında onlar peygamber öğretilerine oldukça uzak kimselerdir. Ancak onlar bununla ilgilenmezler ve bu naatlara verdikleri değer sebebiyle Peygamberi en çok seven kimseler olduklarını

[344] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/61.
[345] el-İsrâ 17/110.
[346] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/131.

zannederler. Abduh'a göre aslında onlar Hz. Peygamber'i hiç tanımamaktadırlar. Onlar, heva ve heveslerine uygun bir peygamber hayal etmektedirler. Böyleleri Hz. Peygamber'i örnek edinip ona uymaya çağırılsalar bu çağrıya icabet edemezler. Onlardan bid'atleri terk etmeleri istense razı olmazlar. Hz. Peygamber'in getirdiği şeriata ilaveler yapmamaları gerektiği anlatılsa öfkelenirler. Abduh'a göre mevlitler konusunda özellikle de zengin kimselerin durumları çok kötüdür. Zenginler, mevlitlere büyük paralar sarf etmekte ve bu yaptıklarıyla Allah'a yaklaştıklarını sanmaktadırlar. Hâlbuki onlardan bir çoğu, ilmi yaymak veya bir kötülüğü ortadan kaldırmak veya bir felaketzedeye yardım etmek gibi konularda çok basit yardımları esirgerler. [347] Abduh'a göre bu tür haller bid'atlerin dinin aslını ve özünü perdelediğine dair verilebilecek en iyi örneklerdir. Dinin aslı, ilme değer vermek, ilmi ve ona dair olanları yüceltmek ve sahip çıkmaktır. Bunun yanında kötülüklerle savaşmak, toplumu ıslah etmesi beklenen en etkili yoldur. Muhtaçlara ve fakirlere yardım etmek, insanı yaşatmak için yapılmış en yerinde harekettir. Bu gibi dini ve insani değerler, Allah'ın en çok hoşlandığı ve sevdiği ibadetler oldukları halde bunları terk edip örfleşmiş ve merasim halini almış bid'atlere daha dikkatli yaklaşılması gerekmektedir. [348]

3.1.6. Şirk İnancına Yaklaşım

Bakara suresi 165. Ayet tefsirinde şirk kavramına da değinen Abduh, şirkin, Allah'a inanmayanların değil bilakis inananların fiili olduğunu dile getirmektedir. Ona göre şirk içinde olanlar, Allah'ı bilirler ve ona ibadet ederler ve bu durum bizzat Kur'ân'ın da ikrâr ettiği bir gerçektir. Abduh'a göre, inananların şirke düşmelerine sebep olan şey, yanlış bir düşünce zemininden kaynaklanmaktadır. Bu düşünüşe göre Allah, krallara benzetilir; nasıl ki kralların halkıyla arasında iletişim sağlayan görevlileri bulunursa Allah'ın da kendisi ile kulları arasında buna benzer aracıları ve şefaatçileri bulunmaktadır. O aracılar da bizzat nebiler ya da velilerden başkası değildir. Buna göre Allah'dan bağışlanma isteyen yahut bir ihtiyacını arz etmek durumunda olan inananlar, velilerin veya nebilerin aracılığına muhtaçtır. Abduh'a göre bu düşünce şekli dini bakımdan bir çok hatayı barındırmaktadır. Öncelikle Allah Teala'nın, bir çok zafiyet ve sınırlarla çerçevelenmiş olan krallar ile kıyaslanması doğru değildir. İslâm dininde en önde gelen itikat kuralı, Allah'ın her şeyi görüp

[347] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/131.
[348] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/131.

duyduğuna ve bildiğine inanmaktır. Dolayısıyla Allah hiçbir aracıya ihtiyaç hissetmeden kullarının dua ve niyazlarını duyabilir ve dilerse onlara icabet edebilir. Krallar ise ne kadar kudretli olurlarsa olsunlar insan olmak bakımından kısıtlı kişilerdir. Onlar, bir şeyleri vasıtaların ve aracıların yardımı olmadan bilip öğrenme imkanına sahip değillerdir. Dolayısıyla kralların bununla vazifeli özel görevliler istihdam etmeleri doğaldır. Allah ise bilgisizlikten münezzehtir; buna benzer aracılara ihtiyaç duymamaktadır. Kur'ân'da Allah için: *"O, hiçbir şeye benzemez"* [349] ; *"Sakın Allah'a misaller vermeyin!"* [350] şeklinde uyarılarda bulunulduğu gayet açıktır. Abduh'a göre yukarıda işaret edilen kıyasın, mantık ilmindeki *kıyas ma'al fârık* olarak bilinen ilgisizler arasında yapılan kıyasa örnek olması uygundur. [351]

Reşîd Rızâ'ya göre *"İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur"* [352] ayeti, şirk düşüncesini temelinden kaldıran bir anlam içeriğine sahiptir. Ona göre şirk eylemi, başkalarının amellerine ve Allah'a yakınlıklarına güvenip dayanmakla ortaya çıkmaktadır. Böylelikle insan, kendi ameline önem vermez ve Allah'a yakınlaşmak için gerekenleri yapmaz. Nebilerin ve veli oldukları zannıyla kendilerine yöneldikleri kişilerin amellerine ve Allah'a yakınlarına güvenip itimat eder. Ayette ise kişinin yalnızca kendi ameline güvenmesi gerektiği bildirmektedir. Bunun yanında aynı ayetlerde geçen, *"Hiçbir kimse diğerinin günahını taşımayacaktır"* [353] ifadesinden de başkasının hesabının kendisinden sorulmayacağı anlamı yanında başkalarının sevap ve mükafâtlarından faydalanmayacağı anlamı da anlaşılmaktadır. Başkasının günahını paylaşmayan insanın kendi sevabını da başkalarına nakledemeyeceği bilgisi kişide hemen uyanan bir bilgidir. Rızâ'ya göre takip eden ayetlerde: *"Onun çabası ve çalışması mutlaka görülüp şahit olunacak ve sonra çabasının karşılığı kendisine tamamen verilecektir"*[354] denilerek yukarıda işaret edilen anlam pekiştirilmiştir.[355]

Rızâ'ya göre Necm suresi 39. ayetin anlam çerçevesine göre bir insanın temel dayanağı başkasından beklentisi değil bilakis kendi amelleri olmalıdır. Başkalarının ne veliliği ne günahkârlığı kişiye fayda ya da zarar veremez. Öncelikle herkese kendi hesabı sorulur. Veli olduğu hüsnü zan edilen kimseler, kişiye iyi bir örnek olmak

[349] eş-Şûra 42/11.
[350] en-Nahl 16/74.
[351] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/53.
[352] en-Necm 53/39.
[353] en-Necm 53/38.
[354] en-Necm 53/40-41.
[355] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/215.

bakımından Allah'ı hatırlatır, iyi işlerde ona rol-model olur, nasihatleriyle onu ve çevresindekileri iyiliğe yönlendirirse bu çok değerli bir şeydir. Ancak bundan öteye geçilerek o veliden uhrevi çıkarlar hususunda kendisine ümit bağlanır, şerlerin defi faydaların temini gibi özellikle de gaybî konularda ondan bir yarar umulursa bunun İslâm'da kabul edilemeyen bir davranış ve düşünce biçimi olduğu bilinmelidir.[356]

Rızâ,ya göre Necm suresindeki yukarıda geçen ayetler, insanda tevhid inancını yerleştirmekte ve muhtemel şirkin temellerini ise kökünden yıkmaktadır. Şirk inancı, insanların kendileriyle Rableri arasında vasıtalar edinerek onlara güvenip itimat etmelerini öğretmektedir. Rableriyle aralarına aracı koyanların amacı ise aracıların kendilerini Allah'a yaklaştırmalarıdır. Böylelikle Allah'tan istedikleri faydayı temin edecekler ve korktukları zararlardan uzak kalabileceklerdir. Bu ise görüldüğü gibi başkalarının amellerine ve onların Allah'a yakınlığına yaslanmayı (istinad/itimad) içermektedir. Rızâ, bu durumun, sünnetullah'ın en önemli kuralı olan kesb, gayret ve çabayı gözardı ettiğini düşünmektedir. Ona göre aracılar edinenler, aracı kıldıkları veliler gibi helal ve haramı gözetmek ve ibadet etmek istememektedirler. Bunun gibi o velilerin velileşme sürecinde çektikleri sıkıntıları, okuma, anlama, öğrenme, çalışma ve gayreti de gözardı ederek bu hasletleri yalnızca velilere aitmiş gibi görmek isterler. Böylelikle kendilerini konumlandırdıkları yer, velilerin yalnız kapılarının eşiğinde onlardan aracılık yapmalarını bekledikleri bir noktadadır. Bu ise kabul edilebilir değildir.[357]

Rızâ'ya göre Allah'la kullar arasında aracı koymanın bir diğer sebebi, ahirete dönük, günahlardan arınma ve kurtuluş ümididir. Aracılar olduğunu vehmedenlerin koyanların mantığına göre veliler ve nebiler, onların günahlarını silmesi ve cezalarını kaldırması için Allah'ı ikna edeceklerdir. Bu da Allah'a yönelmenin yanında veli ya da nebilere yönelmedeki davranışın temelini oluşturmaktadır. Rızâ'ya göre bu düşünce, içi boş ve geçersiz bir kuruntu olmaktan kurtulmuş değildir. Çünkü kulların hakkında Allah'ın sünneti bellidir. O, aracılar ihdas edenlere değil bilakis çalışanlara ve çaba gösterene hem dünya hem ahiret nimetlerini verecektir.[358] *"İnsan için çalıştığından başkası yoktur. Ve insan, çalıştığının karşılığını eksiksiz alacaktır"* [359]

[356] Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/215.
[357] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/220.
[358] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/216.
[359] en-Necm 53/39-40.

3.1.6.1. KABİR ZİYARETLERİNDEKİ AŞIRILIKLAR

Abduh, tasavvufa getirdiği eleştiriler içinde velilerin kabir ve türbelerine yapılan aşırı davranışlar önemli bir yekün oluşturmaktadır. Bunların başında gelen hastaların şifa bulması, rızık kapılarının açılması, çeşitli insani ihtiyaçların karşılanması gibi niyetlerle gerçekleşen kabir ziyaretleridir. Ona göre ümmetin cehalete düştüğü ve cahiliye adetlerinin yeniden meydana çıktığı dönemlerde kabir ve türbelerde yatanlardan yardım beklenmesi açıkça tevhid inancından uzaklaşıldığını göstermektedir.[360] Kabir ziyaretlerinin meşruiyetini ikrar eden Abduh'a göre bu meşruiyet, önceden yaşamış fakat şimdilerde kabir halkından olmuş kimselerin halinden ibret almak ve ahirete hazırlanmak içindir.[361] Bunların yanında kabir ve türbelerin sahiplerini memnun etmek için adaklar adanıp kurbanlar kesilmesini de eleştiren Abduh'a göre kurban keserken velinin adının Allah ile birlikte anılmasını şirk içerikli bir tutum olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Mısır'da çok karşılaşılan bu duruma en bâriz örnek Seyyid Ahmed el-Bedevi (ö. 1276)'nin türbesinde yaşanmaktadır. Ziyaretçiler ona adadıkları kurbanı keserlerken: *Bismillâh, Allâhu ekber Yâ Seyyidî (Ey Efendim!)* demek suretiyle ihtiyaçlarının karşılanması için Bedevî'yi Allah ile kendi aralarına aracı yapmak isterler. Böylece onun kendilerine iltifat edip yöneleceğini, adaklarını kabul ederek ihtiyaçlarını gidermesi için Allah'a aracı olacağı itikadını taşırlar. Abduh'a göre o durumda kurban keserken, değil Bedevî'nin ya da bir başka velînin herhangi bir peygamberin adını anmak bile caiz olmamaktadır. Adak olsun gerekse başka münasebetlerde kesilen kurbanlar olsun sırf Allah için ve yalnızca Allah'ın adı anılarak kesilmesinin meşru olduğunu ifade eden Abduh, bu durumun kesilen hayvanı insanoğluna bir nimet olarak verdiğinden dolayı Allah'a hem şükür hem de başlı başına bir ibadet olduğunu vurgulamaktadır.[362]

Abduh ve Reşîd Rızâ'dan her birinin *Menâr* tefsirinin bir çok yerinde kabir ziyaretleri esnasına velilerden yardım dileme meselesine değindikleri görülmektedir. Abduh, Bakara 186.'ıncı ayetin tefsirinde bazı mutasavvıfların dua ederken Allah'ın yanında bazı velileri de anarak onları Allah'a ortak kıldıklarını belirtmektedir. *"Kullarım sana benden sorduklarında onlara, benim kendilerine yakın olduğumu söyle! Bana dua ettiğinde dua edenin niyazına icabet ederim"* [363] ayeti ise, Allah

[360] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/220-221.
[361] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/61.
[362] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/78.
[363] el-Bakara 2/186.

Teala'nın kendisine yönelen kullarına yakın olduğunu; kulların Allah'a yönelebilmek, onun rahmetini istemek ve onun cömertlik kapısından talepte bulunabilmek için Allah ile aralarına aracılar edinmeye muhtaç olmadıklarını ifade etmektedir. Kur'ân'dan anlaşıldığına göre Allah Teâla kullarına şah damarından bile yakındır.[364] Kul ile Allah arasında ne bir perde ne de bir başka engel bulunmamaktadır. Dua ve ibadetleri Allah'a ileterek Allah'ın hoşnutluğunu kazandıracak ayrıcalıklı nebi ya da veli, ya da bir başka aracı (şefaatçi) mevkii ya da vasıta yoktur. Kulların imdadına yetişmede, onları mükâfatlandırmada ya da cezalandırmada Allah'a ortak olacak hiçbir güç ve kudret bulunmaz. Bu itibarla kulun sadece Allah'a tam bir tevhidle yönelmesi gerektiğinden şüphe edilmemelidir.[365] Kulların üzerinde düşen ödev, sadece Allah'a yönelip, ondan medet ummaları ve onun rahmetini beklemeleridir. Abduh sözlerini şöyle sürdürmektedir:

> *"Kullarımdan biri (ihtiyacının giderilmesi için) bana dua edip (yalnızca bana yöneldiğinde) onun duasına (arada hiçbir aracı bulunmaksızın) icabet ederim."* Bu ayete göre araya aracılar konulmadan Allah'a dua ve niyazda bulunulmalıdır…Bu ayet, her duanın kabul edileceğine dair delil olmaktan ziyade, duaya Allah'tan başka icabet edenin olmayacağına delildir. Bundan dolayı da duanın Allah'tan başkasına yapılmaması gerekir. *"Mescitler, Allah'ındır. O zaman, (Allah'a duanızda birbaşkasını ortak yapmayın,) Allah ile beraber bir başkasına yalvarmayın!"*[366] ayeti bunu tam olarak ifade etmektedir. Ah ne olurdu, kendilerinin mü'min olduklarını söyledikleri halde sıkıntı anında Rahman'dan başkasına dua edenler ve kabirlere yönelerek *Ya Pir, Ya falan!* diye ölülerden meded uman kimseler, Kur'ân'ın bu hidayetinden ders alsalardı! Gerçekten onların Allah'ın şu ayetine dikkat etmeleri gerekmektedir: "*Hayır! (Bu zor durumda) yalnız O'na dua edersiniz, O da dilerse (kurtulmak için) dua ettiğiniz sıkıntıyı giderir."* [367] [368]

3.1.6.2. YALNIZCA ALLAH'TAN İSTEMEK

Abduh'a göre duayı yalnızca Allah'a yapmak ve yalnız ondan medet ummak, Kur'ân'da bir çok yerde açıklanmıştır. Bunlardan en dikkat çekeni ise Fatiha suresinde bulunmaktadır. Ona göre Fatiha suresindeki *"Yalnız sana kulluk eder; yalnız senden*

[364] Kâf 50/16.
[365] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/135.
[366] el-Cin 72/18.
[367] el-En'am 7/41.
[368] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/138.

yardım dileriz (istiâne)" [369] ayetindeki "اِيَّاكَ" zamirlerinin öne alınması kısıtlama (hasr) ifade etmektedir. Bu da yardım dilemenin yalnız Allah'tan olması gerektiğini ifade eder. Bunun yanında yardım isteme (*istiâne*) eylem olarak ibadetin içinde bulunduğu halde tekrar açıkça söylenmesi *istiâne* konusunda yapılan hatalara dikkat çekmek için olmalıdır. Abduh'a göre Allah'tan yardım istemek (*istiâne*) çok özel bir ibadettir. *"De ki duanız olmasa Rabbim size neden değer versin!"* [370] ayeti insanoğlu için duanın önemini dile getirmektedir. Abduh'a göre kalbin Allah'a sığınıp bağlanması, onu en güzel şekilde hatırlaması, varlığına inanıp hissetmesi ancak *istiâne*'yle olur. Bunların yanında *istiâne* dinin amacı ve gerçek tevhidin görünümüdür. *İstiâne,* kulun manevîyatını destekler, azmini artırır, mü'mini yaratana yaklaştırır. Onu başkalarının önünde zelil duruma düşürmekten ve kullara kul olmaktan kurtarır. İbadeti yalnız Allah'a yapması gerektiğini bilen biri *istiâne*'yi de yalnız Allah'a yapması gerektiğini doğal olarak bilir. Bundan dolayı bir mü'min hiçbir şeye ihtiyaç duymayan fakat her şeyin kendisine ihtiyaç duyduğu Allah'tan başkasından yardım talebinde bulunmaması gerekir. Abduh'a göre böyle güçlü ve kudret sahibi Rabbini bırakıp kendisi gibi aciz ve muhtaç kimselerden yardım dileyen biri ancak çaresizlik ve perişanlığını artırmış olur. Böyle biri Allah'a yakınlaşmaz bilakis Allah'tan uzaklaşmış olur. Bunun yanında emre muhalefet ettiği için günaha düşmüş olur.

Abduh'a göre Allah bırakılıp velilerden istendiğinde birçok sorun da beraberinde gelmektedir. Bunlardan biri velinin, ölü olduğu halde yaşadığına itikat etmektir. Halbuki Allah diridir, ölmez. Veliler ise herkes gibi fâni kullardır. Yaşam fonksiyonları bittikten sonra berzah alemine geçiş yaparlar ve dünyada olan bitenden habersiz oldukları gibi müdahale de edemezler. Velilerin yardım edebildiğine dair inancın ikinci sıkıntısı, velinin, kendisinden yardım isteyeni duyduğu, anladığı hatta gördüğüne dair itikattır. Hâlbuki bunu yapabilecek tek varlık vardır; o da Allah'tır. Allah'ın tevhid edilmesi gereken bu inancı bir başkası hakkında da düşünmek insanı tevhid dairesinden çıkarmaya yeter. Velilerin öldükleri halde ölmediklerine inanmak, müritlerini her yer ve zamanda duyup, görüp, bildiklerine inanmak velileri ilah edinmekle aynı şeydir. Abduh'a göre mutasavvıflardan bazılarının düştükleri bu hatanın sebebi Allah'ın yapabileceği işlerle kulların ortaya koyabileceği işlerin arasını ayırt etmemeleridir. Abduh'a göre yalnız Allah'ın gücünün yettiği işler, Allah'tan

[369] el-Fâtiha 1/4.
[370] el-Furkân 25/77.

değil de velilerden istenirse Allah'a yapılması gereken ve Allah'ın hakkı olan bir ibadet Allah'tan başkasına sunulmuş olmaktadır. Abduh'a göre ölü ya da diri kim olursa olsun Allah'tan başkasına yöneltilen yardım isteme fiillerinin tamamı şirkin tanımına dahildir.[371]

3.1.7. Tasavvufa Yaklaşım

Tasavvuf, İslâm'ı en ince ayrıntılarına kadar ve dikkatle yaşamak iddiasıyla İslâmiyet bünyesinde ortaya çıkmış, kendisine mahsus kavramları, inanç, amel ve düşünce tarzı bulunan, tekke ve zaviyelerdeki tarikatlarla kurumsal hale gelmiş bir sistemdir. İslâm'ın kurallarının asırlar içinde hissiz ve duygusuz kanunlara indirgendiği ve bunun sonucu olarak da dinin manevî boyutundan uzaklaşıldığına inanan kişiler tarafından daha çok ibadet, inziva ve Allah'a yakınlaşmaya dönük faaliyetler çerçevesinde doğduğu kabul edilmektedir. Tasavvufun ortaya çıkmasının sebebi olarak insanın eğitim ihtiyacı olduğu söylenebilir. Buna göre tasavvuf, medreselerde öğretilen ilimlerin İslâm'ı yaşama noktasında yeterli olmadığı, bilmek ve öğrenmenin yaşamaya yansıtılamadığı düşüncesine matuf olarak çıktığı kabul edilmektedir. İnsanoğlu, iç dünyasını kuşatan ölüm korkusu, dünya sevgisi, mal-mülk edinme hırsı, mevki-makam sahibi olma arzusu, karşı cinse duyulan alaka, öfke (gazap), başkalarını hakir görme, kendini beğenme, gösteriş ve böbürlenme tutumları gibi bir çok zaafla baş etmek durumundadır. Tüm bu zafiyetlerin farkında olmak ve bunlarla baş etmek ise herkes için kolay değildir. Aynı zamanda devlete memur ve personel yetiştirilen medreselerde Kur'ân ve sünneti okumakla, öğrenmekle ve ezberlemekle yukarıda zikri geçen zafiyetlerin üstesinden gelinemeyeceği açıktır. Bunun yanında medresede öğrenilen Kur'ân ve sünnet gibi dini ilimlerin hazmedilip tatbik edilmek gibi uzun sürecek çabalarla özümsenmesinin zorluğu düşünülünce bizzat ilim ve bilginin kendisi bile bazı zafiyetleri ortaya çıkarabilmektedir. Buna binaen İslâm'ı öğrenmekle yaşamak, yaşarken Allah'a yakınlaştığını hissetmek yahut ibadet ve taat olarak ortaya konan amellerin kurbiyet bakımından farkında olabilmek için uzun ve özenli bir eğitim sürecinin gerektiğine inanılmıştır. Buraya kadar söylediklerimiz tassavvufun ana zeminini oluşturan düşünsel temelidir. Bundan sonra onu tatbik etmek için gereken kurumsallaşma "tarikat", "tekke" gibi kavramların hayat

[371] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/53.

bulmasını sağlamıştır. Tarikat, İslâm'ı en ince ayrıntısına kadar ve özenle yaşamak isyeten birine hoca ve arkadaş desteği verilen kurum demektir. İslâm'ın ruhunu ve özünü hissederek tatbik etmek için bir eğitimcinin desteği gerekmektedir. Bunun yanında insanın sosyal bir varlık olmasının gerektirdiği şekilde aynı gayelerle bir araya gelmiş bir grub insanın varlığı da mevzubahs eğitim için kaçınılmaz kabul edilebilir. Buna binaen tasavvufun kurumsallaşması söz konusu olmuş, iç duyguların ıslahı (nefis terbiyesi) ve ibadet alışkanlığı kazandıran bir eğitimcinin gözetimindeki faaliyetlere "tarikat" denilmiştir. Bu kişilerin bir araya geldikleri ve eğitimlerini sürdürdükleri yerler de "tekke" olarak adlandırılmıştır. Eğitimcilere nisbeten yaşlı ve sözü dinlenir kişiler olması sebebiyle "şeyh" ünvanı verilmiştir. Abduh'a göre sûfîler, insanı eğitip yetiştirmede bir eğitimciyi örnek almayı en iyi eğitim metodu olarak kabul ettiklerinden tasavvuf bünyesinde şeyhlik makamı oluşmuştur.[372] Zamanla farklı kültürlerin etkisine maruz kaldığı düşünülen tasavvuf, bir çok tartışmaların ve eleştirilerin odağı halini almıştır.

İslâmcıların tasavvuf konusunda homojen bir yapıya sahip olduklarını söylemek kolay değildir. Fakat onlardan birçoğunun tasavvuf adı altında ortaya konan kötü örnekleri yer yer eleştirdikleri ifade edilebilir. *Menâr* tefsirinde tasavvufa yönelik eleştiriler şunlardır: Tasavvufun, dinin kaynaklarına yaptığı ilavelerin oluşturduğu bilgi kargaşası, bu eleştirilerin en başında gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle İslâm dinindeki ana kaynaklar Kur'ân ve Hz. Peygamber'in sarih ve sahih sünneti olduğu halde tasavvuf, bu ana kaynaklar yanında "keşf", "zuhurat" ve "rüya"yı da dinin kaynağı olarak kabul etmekte ve bunlara da roller tanımaktadır. Bu durum kaynaklara ilave kaynakların ortaya çıkması sebebiyle heva ve heves sahiplerinin dine müdahalelerine ve istismara yol açmaktadır. Doğrusu Hz. Peygamber döneminde ve sonraki selef-i sahihin döneminde bilinen ve uyulan kaynaklar yalnızca ikidir. Tasavvufun yaygınlaştığı dönemlerde farklı kaynakların dine eklenmesi, "din içinde din" benzeri yapıların oluşmasına zemin hazırlamıştır.[373]

Tasavvufta uydurma (mevzu) ve zayıf rivayetlere dayanarak ortaya konan dini bilginin hurafeye yol açması da eleştiriler arasındadır. Bu uydurma ve zayıf hadisler iki gayeye matuf olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi: İbadete teşvik, diğeri ise hadis yoluyla tasavvufi kavramlara destek verme isteğidir. Uydurma

[372] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/58.
[373] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 11/373,377.

(mevzu) ya da çok zayıf hadislere itibar edilmesi ve bu hadislerin yaygınlaştırılması yüzünden saf dini yaşantıya müdahaleler artmış, bid'at ve hurafe uygulamaların yaygınlaşmasıyla birlikte gelişen kültür ise İslâm'ı bambaşka bir çehreye büründürmüştür.[374] Bir süre sonra mevzubahs kültür, Kur'ân ve sünnetin yerini almış, böylece hak ile batıl birbirinden ayrılmayacak duruma gelmiştir. Bunun sebep olduğu dini pratik ortamdaki kargaşa ve tartışmalar ise, ümmetin bölünmesine hizmet etmiştir.[375]

İslâm öncesi başka kültürlerden alındığından şüphe edilmeyen vahdet-i vücût, hulûl ve ittihat gibi düşüncelerin tasavvuf yoluyla ümmetin bünyesinde yaşatılması da bir diğer eleştiri noktasıdır.[376] Yeni Müslüman olan milletlerin eski kültürlerini aynen yaşatmak istemeleri ve eski kültürlerindeki felsefi ve inançsal boyutları İslâm bünyesine taşımaları sonucu ortaya çıkan vahdet-i vücût, hulûl vb. inançların, tasavvufi yapılar ve kurumlar içinde kendileri için bir yaşam alanı açmış oldukları ileri sürülmüştür.[377]

Tasavvuf bünyesinde Kur'ânî kavramlar olan tevhid, şirk, velâyet, zikir, nefs terbiyesi, kader, tevekkül, zühd, gibi kavramların Kur'ânî mecrasından kaydırılarak yeni ve selef-i salihin döneminde bilinmeyen şekillerde yorumlanması sonucu İslâmi bilgide kavram kargaşası meydana gelmiştir. Mutasavvıfların Kur'ân tefsir ederken veya hadisleri şerh ederken karşılaşılan bu durum da eleştirilerin odağındadır.[378]

Tasavvuftaki şeriat-tarikat-hakikat ayrımına karşı çıkılmış ve bunun doğru tevili üzerinde durulmuştur.[379] Geçmiş tasavvuf büyüklerinin kabirlerine yapılan aşırı tazimler eleştirilerden bir diğeridir. Halkın türbe ve kabirleri ziyaret etmekteki ısrarları ve buralarda icra ettikleri ritüeller hurafe ve bid'at davranışlar çerçevesinde değerlendirilmektedir.[380] Yaşayan ve şeyh olarak anılan mutasavvıflara gösterilen ilgi ve bağlılıktaki aşırılık da eleştirilmiştir. Şeyhlerin kainatı idare ettiklerine ve onda

[374] Daha geniş bilgi için bk.: Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları,* (Ankara: TDV Yayınları, 2000).
[375] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/72.
[376] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/144.
[377] Daha geniş bilgi için bk.: Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve ibâdihi'l-Murselîn,* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981) 3/86-315.
[378] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 11/351 vd.
[379] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59.
[380] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/61.

diledikleri gibi tasarruf ettiklerine dair inançlarla müritlerini daima gördükleri ve çağırdıklarında yardımlarına koştuklarına dair inançlar sapma olarak görülmüştür.[381]

İslâmcı akımının tasavvuf çevrelerine yaptıkları eleştirilerin bir kısmını *Menâr* tefsirinde bulmak mümkündür. Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'dan her biri gençlik dönemlerinde tasavvuf kültürünü içeriden tanımışlar ve şahit oldukları bir takım olumsuzlukları *Menâr* tefsiri bünyesinde dile getirmişlerdir.

Abduh, şirkin türlerinden biri olan "sevgide şirk" konusunun dile getirildiği Bakara suresi 165'nci ayetin tefsirinde tasavvuf konusunu genel olarak ele alma ihtiyacı duymuş ve tasavvufun doğuşunu, ortaya çıkış sebeplerini ve sonradan dönüştüğü durumu uzun bir biçimde açıklamıştır.[382] İlgili ayette: *"İnsanlardan bazıları Allah'tan başkasını Allah'a denk tanrılar edinir de onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a olan sevgileri ise (onlarınkinden) çok daha fazladır"*[383] buyurulmaktadır. Abduh'un bu ayetinin tefsirinde tasavvufu gündeme getirmesi, tasavvuf bünyesinde sevgide aşırı gidilmekle meydana gelen şirkle ilgili bir takım eleştirilerinin olduğunu göstermektedir.

İlgili ayet çerçevesinde tasavvufun ilk ortaya çıkışına değinen Abduh, bunun hızlı dünyevileşmeye karşı bir tepki olarak tezahür ettiği kanaatini taşımaktadır. İlk asırlarda toprak ve ülke kazanımlarına bağlı olarak Arap ülkesinde görülen büyük refah ve zenginlik, bazı kimselerde İslâm'ın özüne dönme isteğine matuf bir hissiyatla zühd hareketine dönüşmüştür. Böylece dünyevi zevklerden yüz çevirerek ibadete ağırlık verme ve Allah'a yakınlaşmak için gösterilen bir takım etkinlikler tasavvuf olarak bilinen yolun doğmasına sebep olmuştur. Abduh'a göre ilk günlerdeki tasavvuftan amaç, ahlakı terbiye etmek, dinin emir ve yasaklarının istekle ve severek yapılmasını sağlamaktır. Bu ise öncelikle kişiyi dine ısındırmak, ibadetin zorluğunu kolaylaştıracak telkinlerde bulunmak, nefis terbiyesi diye bilinen riyazet türü zor amelleri yapmak suretiyle gerçekleştirilmekteydi. Abduh, ilk dönemlerde ortaya çıkan mutasavvıfların taklitçiliğe düşmeden Kur'ân ve sünneti uyguladıklarını söylemektedir. Ona göre ilk mutasavvıflar, Hz. Peygamber'in hadislerini iyi araştırmışlar ve onlarda telkin edilen bilgiler doğrultusunda amel etmişlerdir.

[381] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/59,61,72.
[382] Çağdaş ve İslamcı müfessirlerden Elmalılı da aynı ayet çerçevesinde tasavvuf konusunu ele almış ve uzun sayılabilecek açıklamalarda bulunmuştur. Krş: Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili,* 1/471-479.
[383] el-Bakara 2/165.

Mutasavvıfların zühd ve takvayı aradıkları böylesi bir yola girmelerinde kötü bir amaçlarının olmadığını düşünen Abduh, onların iyilik peşinde olup Allah'ın rızasını kazanmak istediklerini söylemektedir. Abduh'a göre ilk mutasavvıflar, Kur'ân ve Sünnet'in dışına çıkmayan bir anlayışa sahiptiler.[384]

Buna göre Abduh'un ilk mutasavvıflarla ilgili kanaatin gayet olumlu olduğunu söylemek mümkündür. Fakat o, tasavvufun ortaya çıktığı ilk dönemden sonra çok geçmeden Hristiyanlıktaki ruhbanlığa benzer bir anlayışa kaydığını ve bundan sonra bir takım sapmaların peşpeşe geldiğine dikkat çekmektedir. Abduh'a göre sonraki mutasavvıflar, manastırlara kapanarak evlenmeyen, sürekli Allah'a ibadet ettiklerini ileri süren, et yemeyen, halkın arasına karışmayan, çalışmayan ve sürekli oruç tutan rahip ve keşişlerden etkilenerek onlara benzemeye ve onları örnek almaya başlamışlardır. Halbuki Hristiyan rahip ve keşişlerinin yaşantılarına benzer şekillerde bir hayata sahip olunarak bunun yüceltilmesi Kur'ân ve sünnet çerçevesinde olumlu görülmeyen işlerdendir. Zaman içerisinde kendi terimlerini, kendi ibadet şekillerini, kendilerine mahsus kıyafet ve davranışları oluşturmaya başlayan mutasavvıflar dinin sırlarını bilmek gibi bazı iddia ve düşünceleri de ileri sürmüşlerdir. Bundan dolayı da din alimlerinin tepkilerini çekmeye başlamışlar ve hakklarında bazı olumsuz kanaatlerin oluşmasına yol açmışlardır.[385]

Bu noktadan sonra Abduh'un tasavvufa eleştirilerinin koyulaşmaya ve sıklaşmaya başladığı görülmektedir. Ona göre şeyhlik makamının ihdasından sonra sûfî şeyhlerin müritleri üzerinde sorgulanamaz ölçüde otoriteleri oluşmuştur. Bu durum şeyhliğin ulema ile rakip hale gelmesine yol açmış ve İslâm ümmeti içinde ikilik oluşmasının önünü açmıştır.[386]

Tarih içindeki yürüyüşünde daima halkı etkilemesini başaran tasavvufun, ilk ortaya çıktığı gibi kalmasını temenni eden Abduh, hali hazırdaki durumuna önemli eleştiriler getirmiştir.[387] Abduh bu konudaki eleştirilerini şöyle ifade etmektedir:

> "Durum o vaziyete gelmiştir ki Kitap, sünnet ve fıkıh ilmini bilen bir âlimin kendisini Allah'a ulaştıracağı zannıyla okuma yazması olmayan cahil bir ümmiden tarikat dersi aldığına şahit olunmaktadır. Eğer Allah'ın kitabı, elçisinin sünneti, imamların fıkhı ve

[384] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/58.
[385] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/58.
[386] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/58-59.
[387] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59.

anlayışı ve fakihlerin onca çabaları Allah'ı bilme ve ona ulaştırmada bir faydası yoksa ve insanlara bu gibi cahillerin telkinleri kâfi gelip yetecek idiyse o zaman neden Allah Teala insanlara İslâm dinini kanunlaştırıp ona uymalarını emr etmiştir?! O zaman bu durumda kusur, Allah'ın Kitabında ve rasulünün onu beyanında veya bunca ulemanın dini açıklamalarında mıdır? Biz böyle olduğunu düşünmüyoruz. Allah'ın kendisi de ve onun kitabı da onun rasulü de bundan münezzehtir. Doğrusu, Allah'ı bilmek, tanımak ve onun rızasını kazanmak için onun indirdiği hidayet ve apaçık delillerden başka yolun olmadığıdır. Aslında işi bilen sûfîlerin de durumu Kitap ve sünneti iyice araştırmak, onların ahlak ve edep telkinleriyle hallerini düzeltmek, onların telkin ettikleri amellere sarılmaktır."[388]

Abduh, tasavvufun eleştirilen yönlerine değinirken, şeyhlerin sorgulanamayan otoritelerine işaret etmektedir. Ona göre bazı tasavvuf kitaplarında yer alan müridin şeyhine kayıtsız şartsız itaati yönündeki telkinler İslâmî bir bakışı yansıtmamaktadır. Bu kitaplarda müridin şeyhi yanında ölüyü yıkayan gassâl elindeki cenaze gibi olması, hiçbir şeye itiraz etmemesi gerektiği türünden bilgiler her ne kadar iyi niyetle yazılmış olsalar da son derece istismara açıktır. Bununla beraber tarikatlarda mutlak teslimiyet ve itaatin bir tabuya dönüştüğü görülmektedir. Abduh'a göre bu tutum, dinin delile dayalı yapısına zarar verdiği gibi kişileri aşırı yüceltmekten kaynaklanan sakıncaları da doğurmaktadır. [389]

Abduh'a göre şeyhlere yapılan tazim ve aşırı sevginin diğer bir görünümü de onlar öldükten sonra kabir ve türbelerine karşı gösterilen ilgi ve bir takım sakıncalı davranışlardır. Şeyhlerin vefatıyla onlara şaşalı kabirlerin ve türbelerin yapılması akabinde törensel mahiyetli birçok ibadet tür ve şekilleri ortaya atılmıştır. Halk, istek ve dileklerini iletmek için oralara akın etmiş ve bu durum İslâm'ın temellerini sarsacak boyutlara varmıştır. Ölümün hatırda bulundurulması gibi bir manevî eğitimi çağrıştıran meşru kabir ziyaretleri amacından sapmış, türbelerden medet ummak, onlara tazim etmek gibi birçok sakıncalı fiilin işlendiği bir hale dönüşmüştür. Halbuki bu tutumların tamamı Kur'ân ve Sünnet'in uyarılarına konu olmuş ve müminlerin dikkatlerinin çekildiği hususlar olarak öne çıkmıştır. [390]

Abduh'a göre sufiler, şeyhlerin kâinatı idare ettiklerini ve onda diledikleri gibi tasarrufta bulunduklarına ve şeyhlerin onlar nerede olurlarsa olsunlar kendilerine

[388] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59-60.
[389] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59,72.
[390] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59.

yardım edebileceklerine ve ihtiyaçlarını giderebileceklerine onları felaketlerden koruyabileceklerine inanmaktadırlar. Abduh, Allah'ın kitabına, Hz. Peygamber'in sünnetine, sahabe, tabiin ve müçtehit imamlardan oluşan salih selefin tutumlarına tamamen zıt olduğunu söylediği bu tür inançların Allah'a ortaklar koşmak olduğunu söylemektedir. [391]

Abduh tasavvuftaki hakikat şeriat ayrımının yanlışlığı üzerinde durur. Onan göre böyle bir ayrım sahih kaynaklara dayanmadığından temelsizdir. Bu ayrımı yapanların sanki iki farklı dinden bahsettiklerini ve zahir ve batın ayrı iki din varmış gibi gösterdiklerini söyleyen Abduh'a göre bu söylem dinin temelini tehdit etmektedir. Çünkü tarikat çevresinden bir şeyh ya da bir sufi günah olduğu bilinen bir yola girse müritler hakikat ehli olduğu için onun yaptığına itiraz edilmemesi gerektiğini bilakis itiraz eden kimselerin zahir ehli oldukları için sözlerinin muteber olmadığını ileri sürmektedirler. Sufiler, şeyhin hakikat ehlinden olduğu hüsnü zanlarına binaen onun sözlerine ve yaptıklarına itiraz edilmemesi gerektiğine inanmışlardır. Onlara göre bu itikada karşı çıkanlar ise şeriat ehlinden olduğu için sözlerine itibar edilmemesi gerekir. Abduh, böyle düşünenlerin Allah'ın insanlara Zahir (şeriat) ve Batın (hakikat) diye iki din indirdiğine inanmış olacaklarını ve bunun asla makbul olmadığını belirtmektedir.[392] Bununla beraber zahir-batın ayrımının doğru teviline de değinen Abduh'a göre bu ayrımdan anlaşılması gereken şeyin halkın anlayışıyla, ilim ve amelde derinleşen kişilerin anlayışı arasındaki farkın gösterilmesi ise bunda bir yanlışlık olmamalıdır. [393]

Abduh'a göre tasavvuf bünyesinde ortaya atılan inanç, davranış ve bir çoğu uydurulmuş menkıbeler, İslâm'ın gerçeğe dayalı ve nasla sabit inanç, davranış ve bakışını ters yüz etmiştir. İslâm'da tevhit inancı sırf Allah'a kulluğu bellettiği halde tasavvufla şeyhleri Allah'a ortak koşar ya da denk kılar görüntüler ortaya çıkmıştır. Allah'ı razı etmek düşüncesi yerini şeyhi razı etmek düşüncesine evrilmiştir. Kabirlere gitmek sırf ölümü hatırlamak ve ibret almak için meşru olduğu halde bu durum bir süre sonra kabirlerin medet beklenen, yardım istenen şifa umulan, rızık istenen yerlere dönüşmesi noktasına varmıştır.[394]

[391] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59,61.
[392] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59.
[393] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59.
[394] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/59.

İslâm'ın dünya hayatının dirlik ve düzenine dair koyduğu yasaların uydurulmuş menkıbeler yüzünden değersizleştiğini; bilgisizlik ve eğitimsizliğin sevilip övülen bir noktaya getirildiğini ifade eden Abduh, tasavvuf bünyesindeki bazı yanlış algı ve anlatıların şeriata bağlılığı zayıflattığını belirtmektedir. Ona göre geldikleri noktada Müslümanların güçsüz düşmeleri ve zaferden mahrum olmaları sünnetullahın bir gereğidir. Ve bunun sebebi Müslümanların din konusundaki kusurlarıdır. Onlar İslâm'ın kendilerine bahşettiği tüm güzellikleri kaybetmişlerdir.[395]

Dinde aşırılık ve aşırı davranışlar da tasavvuf eleştirisi çerçevesinde dile getirildiği görülmektedir. Bakara 200-202'nci ayetlerde*"İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur. Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! derler. İşte onlar için kazandıklarından bir nasip vardır. Allah'ın hesabı çok süratlidir."* [396] buyurulmaktadır. Abduh, bu ayetlerin ibadette aşırılığın insan fıtratına ve dinin prensiplerine uymadığına değindiğini düşünmektedir. Allah'ın Ehl-i kitaba dinde aşırı gitmeyi yasakladığı halde onların bu yasağa riayet etmedikleri için kınanmalarından ibret almak gerekir. Ona göre Hz. Peygamber, ruhbanlık benzeri aşırılıklara asla cevaz vermemiştir. [397]

Abduh'a göre tasavvufta İslâm'ı en güzel şekliyle yaşamak gayesiyle oluşturulan ve kurumsallaşan tarikat tekkeleri geçmişteki büyük ve önemli işlevlerini artık yerine getirememektedir. Bunun en büyük sebebi buraların başkalarının sırtından geçinmek isteyen bazı kişilerin istismarına uğramasıdır. Tekkelerin insanları terbiye etme işlevi bu istismarların sonucunda ortadan kalkmış ve oralar dilenciliği iş edinmiş kimselerin barınağına dönüşmüştür. Abduh, tekkelerde hiçbir iş yapmadan yaşayan ve milletin sadakalarıyla geçinenlerin ne ilimle ne cihadla ya da millete faydası dokunacak bir başka faaliyetle meşgul olmayıp milletin sırtına yük olduklarından yakınmıştır. Ona göre tekkelerde bu şekilde tufeyli hayat sürenlerin ashab-ı suffe'yle hiçbir benzerlikleri bulunmamaktadır. Ashab-ı suffe, her ne kadar mescid-i nebevi'de belli bir müddet çalışmadan kalmışlarsa da bu onların eğitilmeleri ve mutlaka bir bölgeye görevli olarak gitmelerini sağlamak içindi. Onlar, bu eğitimlerinin ardından ya eğitimci, ya hakim veya cihad eden biri olarak bir kabile veya bir bölgeye

[395] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/61; 9/506.
[396] el-Bakara 2/200-202
[397] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/194.

gönderilirlerdi. Ashab-ı suffenin hayatlarının çok cüzi bir kısmında mescid-i nebevideki iş güç ve meslekten uzak yaşamları daha önemli iş ve görevler için hazırlanma olarak görülmelidir. [398]

3.1.7.1. İLM-İ LEDÜNE BAKIŞ

Ledün kelimesi Kur'ân'daki bir ayete atfen kullanılmıştır. Bu ayette *"Musa ve yardımcısı bizim kendisine kendimizden rahmet ve ilim verdiğimiz bir kul ile karşılaştılar."* [399] buyurulmakta olup "kendimizden ilim verdiğimiz" (min ledünnâ ilmen) kısmı üzerinden tasavvuf çevrelerinde *ledün ilmi* tabiri yaygınlaşmıştır. *ledün* çoğunlukla "tarafında, yanında" anlamında zarf-ı mekan bazen de zarf-ı zaman olarak kullanılmaktadır. Kur'ân'da geçen *ledün* kelimesi incelendiğinde Allah'ın katından kullarına rahmet, ilim, zikir (Kur'ân), şefkat (hanân), genişlik, mükâfat, büyük ecir, temiz nesil, yardımcı, sahip çıkan (velî), güç ve kudret sahibi (sultan) verildiği anlaşılmaktadır.[400]

Mutasavvıflar *ledün ilmi*'nin gizli hakikatleri konu alan bir ilim olduğu kanaatindedirler.[401] Abduh, *"Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor"* [402] ayetini tefsir ederken bazı mutasavvıfların bu ayetten hareketle bir kişinin tahsil yapmadan sadece takva sahibi olmakla ilâhi bir ilim elde edilebileceğine inandıklarını söylemektedir. Buna göre onlar, bir kişi medreselerde eğitim almasa da sırf tarikatlara girmek, evrat ve kasideler okumak, uzun virtler ve zikirler yapmak ve et vb. gıdalar tüketmemek suretiyle *ledün ilmi* sahibi olacaktır. Abduh, ilgili ayetin doğru tefsirinin sûfilerin anladıkları gibi olmadığını ve bu ayetle istidlal ederek ilim tahsilini gözardı etmelerinin hatalı bir düşünce olduğu kanaatini taşımaktadır. Ona göre ayetin doğru tefsiri, "Yukarıdan beri verilen emirleri yerine getirmek hususunda Allah'ın takibinden ve cezalandırmasından korkun! Size verilen talimatı uygulayın! Bunları size öğreten Allah'tır. Allah size öğretme ve açıklama konusunda kusur etmemektedir" şeklinde olmalıdır.

Abduh'a göre dinde kavrayış sahibi olabilmek ve Allah'a daha yakınlaşabilmek için dini ilimlerin tahsil edilmesi bir zorunluluktur. Bunun yanında Kur'ân'ı, hadisi öğrenmek, şeriatın maksatlarını anlamak için çaba göstermek kişiyi

[398] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/61.
[399] el-Kehf 18/65.
[400] Âl-i İmrân 3/8, 38; en-Nisâ 4/40, 75; Tâhâ 20/99.
[401] Süleyman Uludağ, "Bâtın İlmi" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 01 Kasım 2025)
[402] el-Bakara 2/282.

Allah'tan uzaklaştırmaz; bilakis O'na yakınlaştırır. İlim öğrenmek, kişinin konuştuğu ve yaptığı herşeyi bir bilinç temelinde yapmasını sağlar.

Abduh'un *ledün ilmi* tabirini tamamen reddettiği söylenemez. Ona göre bir kişi Allah'ı daha iyi tanımak, dinin inceliklerini öğrenmek ve içtenlikle amel etmek sayesinde birtakım manevî lezzetler alması ve bu durumda olmayanların ulaşamadığı birtakım ilahi hikmetlere vakıf olması akla uzak değildir. Bu mertebede kendisine açılan ilâhi ilim ve hikmetlere *ledün ilmi* denilmesinde bir sakınca bulunmadığını belirten Abduh'a göre bu noktada en başta alınması gereken ölçü, dini ve şer'i ilimlere uyumluluktur. Abduh, böyle birinin tevhid inancına aykırı hiçbir söz ve fiilin olmaması gerektiğini de eklemektedir. Abduh'a göre bir kişiyi takvadan uzaklaştıran sebeplerin başında bilgisizlik gelmektedir. Ona göre cehalet takvanın değil bilakis günahın zeminidir; bilgisizlik ve cehalet, insanı ma'siyete ve günaha sürükler. Bu durumda Allah'ın ilminden çok cezalandırması söz konusu olacaktır. Abduh bu noktada sözlerini daha net bir noktaya taşıyarak *ledün ilmi* diye bir şeyin varlığı teslim edilse de bunun şeriata muhalif hareket edenlere ve tevhid inancına uygun davranmayanlara ait olamayacağının altını çizmektedir.

Abduh'a göre mutasavvıfların *ledün ilmi'*ne delil getirdikleri Enfâl suresi 29. ayetin durumunun da benzeri yanlış tefsirlere maruz bırakıldığını belirtmektedir. *"Ey iman edenler! Eğer Allah'tan korkarsanız, O size bir furkan verir ve kötülüklerinizi örter"* [403] ayetindeki *furkân*, sûfilerin alanındaki *ledün ilmi*'ni anlatmakta değildir. Sözlükte *furkan*; geceyle gündüzü ayıran aydınlık anlamına gelmektedir. Kur'ân'ın bir adı da bu mülahazaya dayanarak *furkan'*dır. Çünkü o da, sabah gibi aydınlıktır ve hak ile batılı ayırmaktadır. Buna göre ayetteki *furkan'*dan maksat, hakla batılı birbirinden ayırt etmeyi sağlayan bir ilim, ferâset ve kavrayış olmalıdır. Bunun şartının takva olması kişinin dinine sımsıkı sarıldığı takdirde hata düzeyini asgariye indireceği anlamına gelir. Abduh'a göre her işte Allah'tan korkmak, kişiye öyle bir anlayış ve ayırt etme bilinci verir ki, o bunun sayesinde pek çoklarının bilemediği hassas şüpheleri ayırt edebilir. Abduh'a göre *furkân* ayeti *"Her kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu gösterir."* [404] ayetinin anlamıyla benzerlik taşımaktadır. Dolayısıyla ayetin ayetle tefsiri olması bakımından *furkân*'ı, "çıkış yolu" olarak tefsir etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Buna göre Abduh, amel edilen hak dinin,

[403] el-Enfâl 8/29.
[404] et-Talâk 65/2.

bağlılarının karar verme konusunda daha istikrarlı hareket etmelerini sağlayacağını ve onları selamete çıkaracağını ifade etmektedir.[405]

3.1.7.2. VAHDET-İ VÜCÛD DEĞERLENDİRMESİ

Vahdet-i vücûd, genel itibarıyla varlığın yaratıcıyla birliği anlamında kullanılan bir ifadedir. Bu noktada varlığın birliği (vahdet-i vücûd) ile neyin kastediği de önem arzetmektedir. Bundan maksat, varlığın bir sonu (eceli) olup yok olacağı (fâni olduğu) mülahazasıyla gerçek kalıcı bir varlığından söz edilemeyeceği ve gerçek kalıcı olan (bâki) Allah'ın varlığı yanında hiçleştiği şeklinde bir anlayış ise bunda bir sorun olduğunu söylemek kolay değildir. Kişi böylelikle Allah'ın varlığını her an hatırlamak hususunda ve ölmeden önce kulluk gerçeğiyle yüzleşmekte daha başarılılı olabilir. Bu düşüncenin kendisinde oluşturacağı bilinç sayesinde ibadetlerdeki ağırlığın kalkması, Allah ve rasulüne tabi olmakta kolaylığın meydana gelmesi muhtemel olumlu sonuçlar olarak değerlendirilebilir. Ancak vahdet-i vücûdla kastedilen şey, ontolojik anlamda bir yokluk (fenâ) ve sırf tanrının varlığını ikrar ise bu anlayışın İslâm inancıyla bağdaşmadığını söylemek gerekir. Vahdet-i vücûd konusunda tek bir anlayıştan söz etmek mümkün değildir. Bu anlayışın bazı yorumları panteizme yakın dururken bazıları birlik ya da bütünleşmeyi tanrının bizzat varlığından çok sıfatları ya da nuru gibi kavramlarla açıklamaktadır.[406]

Reşîd Rızâ, *Menâr* tefsirinde ilk dönemlerden sonra ortaya çıkan bazı sufilerin vahdet-i vücûd anlayışına kapıldıklarını ve o bilinçle yaşamayı kulluk mertebelerinin en üstünü kabul ettiklerini belirtmektedir.[407] Ona göre vahdet-i vücûd görüşündeki mutasavvıfların tevhid olarak ifade ettikleri şey, *Allah'tan başka ilah yoktur* değil, *Allah'tan başka mevcut yoktur* anlayışıdır.[408] Bunun kelime-i tevhidin anlamıyla aynı şey olmadığı açıktır. Rızâ'ya göre vahdet görüşündeki mutasavvıflar, kainatta yalnız Allah'ın var (mevcut) olduğunu ve diğer tüm varlıkların, hayal ve vehimden ibaret olduğunu kastediyorlar ise bunun İslâm diniyle bağdaşmayacağı bellidir.[409] Vahdet-i vücûdun bu şekilde tanımlanması İslâm dinine değil bilakis geçmişteki Yunan, Hint ve Çin felsefelerinde bulunan ve sonraları Avrupa'da panteizm olarak ortaya çıkan felsefi düşüncelerle örtüşmektedir. Bu düşüncelerin temelinde âlemin gerçek

[405] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 3/109.
[406] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/145.
[407] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/194.
[408] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/144.
[409] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/144.

olmadığı, vehim ve hayalden ibaret olduğu ve âlemin tanrının kendisi olduğunu ileri sürülmektedir. İslâm tarihinde Hallâc-ı Mansûr (ö. 922) tarafından ortaya atıldığı kabul edilen bu düşüncenin İbn-i Arabî (ö. 1240) tarafından sistemleştirildiği ve öğrencisi Sadreddin Konevî (ö. 1274) tarafından adının konulduğu kabul edilmektedir.[410]

Tanrının âlemle bütünleştiği fikrine yakın olan sûfilerin âlemi tanrının bir aynası/yansıması ya da gölgesi olduğu fikrini dile getirdikleri belirten Rızâ, bu fikirlerin her birinde bir çok çelişkilerin ve sorunların ortaya çıktığını söylemektedir.[411]

Bunlardan birincisi varlığın tanrının aynı olması düşüncesidir ki bu düşünceye göre kainatın tamamı tanrının kendisidir. Halbuki varlığın akıllı ve iradeli olmadığı açıktır. Bunun yanında bu düşünce İslâm'daki tanrı ve varlık anlatısıyla tamamen zıttır. İslâm'daki anlatıda tanrı kainatla içiçe olmaktan tamamen münezzeh olan zat olduğu şeklindedir.[412]

Varlığın hayal ve vehim olması düşüncesi ise Kur'ân'daki emir ve yasakları boşa çıkartacak bir algıyı meydana getirmektedir. Her şey vehim olduğu için özel mülkiyetin, özel hayatın sınırı, helal haramın anlamı kalmamış olacaktır. Rızâ, vahdet-i vücûd mezhebine sahip onlardan bazılarının ibâhiyeye meyletmiş olmalarını bu görüşte olmalarına bağlamaktadır. [413]

İbni Arabî'de, varlığın tanrının aynası ya da bir gölgesi olduğu şeklindeki anlayışın öne çıktığı görülmektedir. Buna göre tanrı kendisini ve isim (esmâ), sıfatlarını görmek istemiş ve varlığı kendisine ayna edinmiştir. Böylece kâinattaki her şey onu göstermekte ve onun aynası olmaktadır. İslâm'da Allah'ın kendisine baktığı ve kendisini görmek istediğine dair sarih ve sahih bir bilgi yoktur.[414] Bu konuda hadis olarak tezahür eden bilgilerin bu fikri farklı kültürlerden getirenlerin uydurmaları olduğu açıktır.[415] Bunun yanında, kâinatın sayısız kötülük ve kötülerle sınandığı herkesin malumudur. Eğer kâinat yaratıcıya ayna ise o zaman bu çirkinlik ve

[410] Ekrem Demirli, "Vahdet-i vücûd" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Erişim 30 Ekim 2025)
[411] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/146.
[412] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/146.
[413] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/61.
[414] Yıldırım, *Tasavvufun Hadislerdeki Dayanakları,* 109.
[415] Yıldırım, *Tasavvufun Hadislerdeki Dayanakları,* 67,109.

kötülüklerin bir bakıma tanrının kendisinden kaynaklandığını düşünmek gerekir ki bu kusurlu olanın bizzat tanrının kendisi olduğu anlamına gelir. Bunun ötesinde yukarıdaki önermelerden bir sonuç daha çıkar ki bu da diğeri kadar önemlidir; madem varlık aynadır, tanrının aksettiği mazharı olmak neden suç ve günah olsun? Buna göre kâinatta hiçbir kötünün ya da kötülüğün sorumlu tutulmaması da yukarıdaki önermelerin akabinde ortaya çıkması kaçınılmaz bir sonuçtur. Tanrının varlığı ayna kılması ve kendini oraya yansıtması olarak anlaşılan vahdet-i vücûdun bu yorumu varlık yaratılmadan önce tanrıda bir eksiklik olduğu şeklindeki eleştiriye de muhatap olması ihtimal dışı değildir. Yine bu düşüncenin ortaya çıkardığı sorunlardan bir diğeri de dinlerin hak ve batıl olanlarının arasında hiçbir farkın kalmamasıdır. Herşeyin ve dinlerin fikirlerin ve görüşlerin tanrının yansıması olarak algılanması durumunda herkim tanrıya nasıl, nerede ve ne şekilde ibadet ederse etsin isabet edeceği anlayışıana götürmektedir. Buna göre İslâm dininin ve onu uygulamanın bir anlamı da kalmayacaktır.

Rızâ, İslâm'da Allah'a vasıl olmak, ona kavuşmak, onda fâni olmak gibi her hangi bir mükellefiyetin olmadığını insanın kulluk için yaratıldığını ve bundan mesul olduğunu belirtmektedir.[416]

Bazı mutasavvıflar bu düşünceyi İslâm dini bünyesinde yaşatabilmek için ayet ve hadislerden deliller edinmek yoluna başvurmuşlardır. [417] Rızâ, vahdet-i vücûda delil getirilen bazı ayetlerin tefsirlerine değinerek şu açıklamayı yapmaktadır:

> "Mutasavvıflar,*"Rablerinin vechini (rızasını) isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma"* [418] gibi bazı ayetleri vahdet-i vücûd görüşüne delil getirmek istemişlerdir. Halbuki "Allah'ın vechini istemek" demek, din ve dünya maslahatından her meşru işte sadece Allah'a içtenlikle bağlanmak ve O'na yönelmek ve yapılan amelde O'nun dininin hidayetini araştırmak demektir. Yoksa vahdet-i vücûdçuların düşündükleri gibi kendini dünya ve ahiretin bütün nimetlerinden soyutlayarak O'nun zatına ulaşmak değildir. Çünkü akılların kavrayamayacağı, künhüne fikirlerin ve vehimlerin yaklaşamayacağı o yüce zat ile birleşmek hiçbir mükellefiyete konu değildir; hiçbir şeriat da bunu emretmemiştir. Dahası; sonradan yaratılmış kimselerin Yüce Allah'ın künhünü idrak etmeleri güçlerinin çok üzerinde bir istektir. Dünyada Allah'ı tanıyıp bilme (ma'rifet) mertebelerinin en yücesi,

[416] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/194.
[417] İsmail Fenni Ertuğrul, Vahdet-i vücûd ve İbn-i Arabî, haz. İsmail Kara (İstanbul: y.y. 1991)
[418] Âl-i İmrân 3/152.

herşeyi O'nun sayesinde öğrenip bildiğinin farkında olmak; herşeyde ve her fırsatta O'nun hikmet ve iradesini anlamaya çalışmak; isimlerinden ihtiyacına uygun olanları bilerek ona yalvarmaktır. Ehl-i Sünnet alimlerinin çoğunluğu, insanların hayırlılarının, meleklere bu sayede üstün olduklarını söylemişlerdir. Kâmil mü'min, Rabbinin kulları üzerindeki hakkını ve onların birbiri üzerindeki haklarını itiraf eden kimsedir. Bütün bunlar, O'nu zikretmekle, O'na şükretmekle, O'nu sevmekle, O'na tevekkül etmekle ve O'na içtenlikle bağlı olmakla gerçekleşir. Ahirette Allah'ı marifet mertebelerinin en üstünü ise Adn cennetlerinde en yüce tecellisiyle O'nu görme (rü'yet) makamıdır." [419]

Abduh'da benzer şekilde vahdet-i vücut eleştirilerine tesadüf etmek mümkündür. Abduh'a göre bazı tasavvuf kitaplarında geçen zahirine bakılınca güzel ve anlaşılır göründüğü halde neyin kastedildiğine yoğunlaşılınca birçok sorunu barındırdığı belli olan bazı hususlar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Tasavvuftaki "Allah'a kavuşma" ya da "O'na ulaşma" olarak bilinen vahdet-i vücut hususudur. Abduh, bir sûfînin işittiği *"Sizden dünyayı isteyeniniz de vardı, ahireti isteyeniniz de"* [420] ayetine tepki olarak: *Eyvah! Ya Allah'ı dileyen nerede?* demesini ve bunun tasavvuf kitaplarında yer bulmasını eleştirmektedir. Bu sözün dışarıdan bakıldığında güzel ve anlamlı göründüğü halde içerdiği anlam bakımından oldukça proplemli olduğunu düşünen Abduh, sûfînin sözüyle bizzat Allah'ın zatına yönelik yolculuğun kastedildiğini bunun ise vahdet-i vücut felsefesini çağrıştırdığını belirtmektedir. Halbuki ilgili ayette kastedilen şey, sûfînin kastından çok daha farklı ve daha önemlidir. Ayette Hz. Peygamber'in yanında savaşa çıkan mü'minlerden kiminin savaş ganimeti arzuladığını kimin ise şehadeti arzuladığını bunlardan her ikisinin de makbul tamahlar olduğunu söylemektedir.[421]

Abduh'a göre akılların kavrayamayacağı, fikirlerin ve vehimlerin künhüne yaklaşamayacağı "Allah'ın zatıyla birleşme" hiçbir şekilde mükellefiyet için söz konusu olmadığı gibi, hiçbir şeriat da böyle bir kulluk istememiştir. Kullarının, Allah'ın varlığını idrak etmeleri onların akıl, düşünce ve zekâ takatlerinin çok üzerindedir. Dünyada Allah'ı bilme mertebelerinin en üstünü; isimlerini ve sıfatlarını

[419] Muhammed Abduh – Muhammed Reşîd Rızâ, *Menâr Tefsiri Türkçe Tercümesi*, çev. Ali Rıza Temel v.dğr. (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011-2014.) 2/337 (Kısmen bazı tasarruflarla alıntılanmıştır.)
[420] el-Bakara 2/152.
[421] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/194. Ayetin tamamını ve konu bütünlüğünü ele aldığımızda "dünyayı isteyenlerin" övülmedikleri bilakis kınandıkları anlaşılmaktadır. Bu noktada ayetin dünya ve ahiret dengesinden bahsetmediğini ve Abduh'un yaptığı tefsirin isabetli olmadığını söyleyebiliriz.

tanımak yoluyla hakkında bilgi sahibi olmaktır. Sadece Allah'a ibadet edip mutlak itaati yalnız ona yapmakla, Allah'ı zikretmekle, O'na şükretmekle, O'nu sevmekle, -işini sağlama aldıktan sonra- O'na tevekkül etmekle marifetullah güçlenir ve marifet mertebesi yükselir. Yine ancak bu gibi ibadetler sayesinde Müminler ahiret hayatlarında kendilerine mükâfat olarak verilecek cennette Allah'ı görüp izleyecekler (ru'yetu'llah) ve böylece marifet mertebelerinin en üstününe en yüce tecellilerle şahitlik edeceklerdir. Abduh'a göre amelleri küçük görüp itaat ve kulluğun gereklerinden yüz çevirerek bu mertebeye erişilemez.[422]

3.2. TOPLUM

İslâmcı akımın toplumsal konulara yönelik yoğun düşünsel faaliyetleri bulunmaktadır. Kur'ân'ı bir sosyolog gözüyle okuyarak ondan bir takım toplumsal kuramlar çıkarmaya dönük çabaları İslâmcılık akımının önde gelen özelliklerindendir. Toplumsal proplemlere Kur'ân tefsiri bünyesinde işaret etme ve bunların halline dönük çareler üretme şeklinde görülen içtimaî tefsir çalışmaları bu bakımdan önem kazanmaktadır. *Menâr* tefsirinde sosyolojik çıkarım olarak kabul edilecek bir çok husus bulunmaktadır. bunların başında taklitçilik olgusu gelmektedir. Taklit etme tamamen insanî bir tutum olmasına rağmen, toplumsal bir soruna dönüşebilmektedir. Çalışmamızda toplumsal sorunların önünde gelen taklitçilik Müslümanların gerileme sebepleri arasında özel bir yeri olduğu için kendisine mahsus bir başlık altında incelenmiştir. Müslümanların gerileme sebepleri de toplumsal sorunlar ve çarelerini barındıran önemli bir husus olarak toplum başlığı altında incelenmiştir. Kadın ve aileye dair konular içeriğinde toplumun en küçük ancak en hassas hücresi aile etrafında İslâm'ın direktifleri ve İslâmcıların bakış açılarını gözler önüne getirilmektedir.

3.2.1. Taklitçilik Olgusuna Yaklaşım

Taklit, insan hayatının en başından itibaren onu etkisi altına alan önemli bir özelliktir. Taklit insanın başkasından ibret almasını ve iyi olan bir şeyi kendi hayatına uygulamasını sağlayan ilâhi bir bağış olarak görülmelidir. Taklit sayesinde insan dil öğrenir ve bir çok ihtiyaçlarını kısa yoldan karşılama yeteneğini elde eder. İnsan önce anne ve babasını sonra da çevresindekileri taklit eder. İyi ve kıymetli her özellik gibi taklidin de durması gereken bir noktası olmalıdır. Taklit her zaman olumlu sonuçlar

[422] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/194.

getirmemektedir. İnsan sürekli anne babasını ve çevresindekileri taklit ederek yaşayamaz. Böyle bir durum insan hayatını olumsuz etkileyecektir. İnsan, aklını tecrübesini ve ilim ve bilgiyi kullanarak hayatını iyileştirmek ve daha iyi olana doğru yürümek durumundadır. Akıl ve ilim gibi yetenekler insana özgünlük kazandırır ve değişen gelişen olaylar karşısında nasıl tavır alması gerektiğini öğretir. Akıl ve ilmin faydalı öngörülerine kulak veren insan taklitten uzaklaşacak ve kendi için daha iyi olanı aramayı sürdürecektir. Dinde taklit, başlangıç için müsamaha ile bakılan bir olgu olsa da kişinin dini hayatının bilinç ve araştırmaya dayanması çok önemli kabul edilmektedir. İman taklitten tahkike geçmeli, kişi neye niçin iman ettiğini bilmeli, kendi irade ve tercihiyle iman etmelidir. Taklit daha çok ameli konularda söz konu olur. Bu tür taklitler naslara hiç bakmamak, uyarıldığında nasları önemsememek, sadece bulunduğu çevrenin bilgi ve becerisine itimat ederek dinî hayatını inşa edip sürdürmek anlamında olursa kesinlikle makbul bir durum sayılmaz. *Menâr* tefsiri bir çok yerinde taklitçilik türlerine eleştiriler getirmiştir.

Reşîd Rızâ'ya göre günümüz Müslümanının en önemli sorunlarından biri de taklitçiliktir. Taklitçi toplumların kendilerini iyileştirebilmesi, toplumsal yaşamlarını düzene koyabilmeleri imkânsızdır. Bu taklitsel bağlılıklar yüzünden dinin aslından olmayan, hak din ile çelişen birçok düşünce ve fiiller dinin aslındanmış gibi saygı görmekte ve uygulanmaktadır.[423] Rızâ'ya göre halk arasında yaygın örf, adet ve geleneklerin, birtakım anlayışların dinden sanılması taklitçiliğin yol açtığı bir sorundur. İnsanlar, anane, örf ve geleneklerinde yer eden şeyleri din zannettiklerinde ya da ilk karşılaştıkları görüşleri araştırmadan alıp kabul ettiklerinde taklitçilik önemli bir bir sorun olarak tezahür etmektedir.[424]

Rızâ'ya göre taklitçiliğin en önemli sebebine Hz. Ömer'in, *Cahiliye dönemini bilmeyen nesiller yetişip gelmeye başladıklarında İslâm'ın kulplarından her biri teker teker yerinden kopacaktır.* [425] sözünde işaret edilmektedir. Rızâ'ya göre bu sözün anlamı İslâm'ın insan hayatında ne denli büyük bir inkılap yaptığını bilmeyen ve İslâm'ı atadan babadan görüp öğrenip onu elde etmek için sıkıntı çekmeyen nesillerin, İslâm'ı hakkıyla takdir edemeyecekleridir. Böylelerinin taklide dayalı anlayışları İslâm'dan bir şeylerin kopmasına yol açtığı kadar dinden olmayan yeniliklerin de

[423] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103; 2/92.
[424] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103.
[425] Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,2001) 4/232, 5/251.

dinde yer bulmasını sağlayarak dini bambaşka bir noktaya sürükleyecektir. [426] Rızâ'ya göre cahiliye dönemini bilmeyen ve İslâm'ın o dönemde neleri sildiğini ve yenilediğini öğrenmeyen nesiller doğup büyüdükleri ortamlarda tanık oldukları din anlayışını ve dine dair yanlış yaklaşımları dinin gerçek emirleri olduğunu düşünmeleri mümkündür. Gerçekte bunların büyük kısmı dinde olmayan türden asılsız işler olsalar da yeni nesillerde oluşan bilinç tam aksi istikamette olacak ve bunları İslam'ın kendisi olarak tanıyacaktır. [427]

Reşîd Rızâ'ya göre Bakara suresinin 166 vd. ayetler taklitçiliğe değinmekte ve kıyasıya eleştirmektedir: *"İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda her iki taraf da) azabı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır. (Kötülere) uyanlar şöyle derler: Ah, keşke bir daha dünyaya geri gitmemiz mümkün olsaydı da, şimdi onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık! Böylece Allah onlara, işlerini, pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak gösterir ve onlar artık ateşten çıkamazlar."* [428] *"Onlara: Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, «Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız» dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?"* [429]

Rızâ, bu ayetlerin açık bir şekilde ataları, babaları, şeyhleri, hocaları ve hangi kategoride olursa olsun liderleri akıl fikir ve şuurdan bağımsız bir şekilde taklit etmeyi yasakladığını belirtmektedir. Ona göre bu taklit biçimi, cahiliyenin görünümünden başka bir şey değildir. Ayetler ise böylesi bir taklidin açıkça haram kılındığı ve Allah Teala'nın taklide dayalı amelleri kabul etmeyeceğini, ahirette taklitçiyi mazur saymayacağını bildirilmektedir. Ona göre bu ayetler dindeki bilginin kanıta dayalı olması gerektiğini de ifade etmektedir.[430]

3.2.1.1. TAKLİTÇİLİK YABANCILARDAN KANUNLAR ALINMASINA YOL AÇMIŞTIR.

Rızâ'ya göre belli başlı mezheplerin uzun çağlar boyunca hiçbir şekilde sorgulanamayacağı ve bazı görüşlerinin değiştirilemeyeceği yönündeki mezhepçilik

[426] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/25.
[427] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/27.
[428] el-Bakara 2/166-167.
[429] el-Bakara 2/170.
[430] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/99.

taassubuna dönüşen katı düşünceler sebebiyle Müslümanlar büyük sıkıntılara düşmüşlerdir. Hatta bu durum İslâm'dan kopmak isteyen yöneticilerin de bir nevi bahanesi olmuştur. Rızâ, En'âm suresi 159. ayet: *"Dinlerini bölüp gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir alâkan yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir"* tefsirinde yöneticilerin yabancıları taklide yönelmelerinin fıkhın güncel olaylar karşısında gösterdiği donukluktan kaynaklandığı belirtmektedir.[431] Ona göre Müslüman ülkelerin yöneticileri, İslâm dinini tek bir mezhebin bakışına ve görüşlerine hapsetmek suretiyle daraltan din adamlarını küçümsemişler ve yeni düzende onlarla yürünemeyeceğini düşünmüşlerdir. Rızâ'ya göre buna sebep olanlar bizzat din adamlarının ve fıkıhçıların kendileridir. Yöneticilerin ve bürokratların din adamı olmaları veya dinin her alanına hakim olmaları her zaman beklenebilecek özellikler değildir. Hukukî ve fıkhî konularda onlara rehberlik etmesi gerekenler, ulemadır. Ulema bu konuda üstüne düşeni yapmadığından yöneticiler de batılılaşma bahanesi ile hukuku ve sosyal hayatı dinden bağımsız bir şekilde düzenlemek için harekete geçmişlerdir. Halbuki bu yaptıkları da ne halka ne devlete fayda vermiştir; aksine durumu daha da kötüleştirmiştir. [432]

Rızâ'ya göre fıkıhtan yüz çevirerek yabancılardan kopya edilen kanunlar Müslümanların adetlerine, âdâbına, inançlarına ve uygulamalarına uygun düşmediğinden birçok sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Yöneticiler, yönetimde İslâm fıkhı ve hukukunu gözardı ederlerken Avrupa ülkeleri gibi güçlü ve zengin ülkeler seviyesine ulaşacaklarını sanmışlardır. Ancak bu yanlış yola girmenin sonucu olarak ne güçlü ve izzetli bir ülkelere sahip olabilmişler; ne de yönettikleri toplumları zelil ve perişan hale düşmekten koruyabilmişlerdir. Tam aksine Avrupalı toplumların içinde yaşayan tüm hastalıklar İslâm toplumlarını da aynen sarmıştır. Maddecilik, hedonizm, bencillik, faydacılık ve yalnızlaşma gibi nice toplumsal hastalık toplumsal bünyeyi sardıkça yönetimler artan suçlarla baş etmek zorunda kalmışlardır. Milyonlara ulaşan eğitim ve din adamı kadrolarıyla ıslah edilemeyen

[431] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/198.

[432] Mısır Temyiz Mahkemesi eski başkanı Abdulkadir Avde diyor ki Ezher alimleri, Hidiv İsmail Paşa'dan şeriatı uygulamasını isteyerek Allah'ın kanunlarını uygulamayanın kafir, fasık ve zalim olacağından bahsettiler. O da onlara, Bana mezhep ihtilafından bahsetmeyen kanun maddeleri haline konulmuş şekilde şeriatı getirin uygulayayım dedi. Bunu yaparken farklı mezheplerden faydalanmalarını da istedi. Bir süre sonra alimlerden bu talebini yapıp yapmadıklarını sorunca mezhep ihtilafından dolayı anlaşamadıklarını ve ortak bir sonuca varamadıklarını öğrendi. Bunun üzerine kanunları Avrupa'dan almaya karar verdi ve vebalini de alimlerin boynuna verdiğini söyledi. Ali Akın, *Hurafeler ve Gerçekler,* (İstanbul:Bayrak Yayınları, t.s.) 333. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/198.

insanlar, yine sayıları milyonlara ulaşan güvenlik kurumlarıyla, adalet saraylarındaki milyonlarca dava dosyasıyla, birkaç yüzbinlere varan hukuk adamlarının müdahaleleriyle yine de ıslah edilemez ve iyileşmez hale gelmiştir. [433]

Tefsir ilmi bakımından Bakara suresi 67. vd. ayetlere Rızâ'nın yaptığı yorumların yer yer maksadı aştığı söylenebilir. Ayetlerin siyak ve sibakından da anlaşılacağı üzere müşriklerin kastedildiği açıktır. Müminlerin ayetin anlam içeriğine dahil olabilmesi için taklit edilenlerin günaha, şirk ve küfre çağırmaları ve onlara bu bakımlardan icabet edilmiş olmaları gerekir. Atalar, babalar, şeyhler, hocalar da aynı şekilde insanları yoldan çıkarmışlar ve dinden uzaklaştırmışlar ise onların da bu ayet kapsamına alınmaları doğru olur. Ancak durumun bu şekilde olmadığı akla daha yatkın durmaktadır. Rızâ'nın ifade ettiği, *Bu ayetlerde taklidin açıkça haram kılındığı bildirilmektedir. Allah Teala'nın taklitçiliği kabul etmeyeceğinin ve ahirette taklitçiyi mazur saymayacağını bu ayetler göstermektedir.* ifadeleri de ancak taklidin haram, şirk, küfür vb. yerlerde olması durumunda anlamlı olacaktır. Rızâ, bu çekinceleri görerek yorumunda bazı değinilerde bulunmuş ve *"Kendilerine uyulup arkalarından gidilenler"* sözünün genel bir anlamı olduğunu dolayısıyla mümin-kâfir herkesi içine alan bir ifade olduğunu söyleyerek yaptığı tefsirinin doğruluğunu savunmuştur. Rızâ'nın bu ayetleri tefsir ederken bağlamlarından bağımsız bir şekilde ele aldığı ve 19. Yüzyıldaki müslümanlarında toplumsal bir sorun haline gelen taklidi eleştirmek için dayanak olarak kullandığı görülmektedir.

3.2.1.2. AKÂİTTE TAKLİTÇİLİK

Reşîd Rızâ, *Menâr* tefsirinde dededen babadan tevarüs edilmek yoluyla elde edilen taklidî imanın sorunlarına dikkat çekmektedir. Ona göre bir imanın makbul olması için inceleme araştırma anlamındaki "tahkik" ile olması gerekir. [434] İman olgusu, taklide bağlı olduğunda bu durum o imana sahip olan kişiyi eğitici ve davranışlarını düzenleyici olmayacaktır. Sadece lafızdan ibaret ve bazı sözlerin ezberlenmesi ve tekrarlanmasıyla Müslüman olmaktan istenen fayda elde edilmiş olmaz. Dolayısıyla kelime-i şehâdeti sadece söylemekle kişi, ancak bir mensubiyet bakımından İslâm toplumu dairesine girer. Ancak o kişi, sırf o daireye girmekle kalır ve üzerine düşen vazifeleri bilmez, tanımaz, anlamaz ve yaşamazsa, bilip, anlayıp,

[433] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/198.
[434] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/110.

yaşayanlarla aynı mükafatı talep etmesi beklenmemelidir. Yine iman dairesine girmek demek, bu daireden hiç çıkılmayacağı anlamına gelmez. Müminin kendisini o dairede barındırmak için çaba göstermesi, amel etmesi, emir ve yasaklara riâyet etmesi gerekir. Böylelikle kendisini o dairede tutacak manevî güç ve dayanaktan mahrum kalmamış olur. Rızâ'ya göre iman etmekten ve İslâm dairesine girmekten maksat, kötüyü iyi ile değişmek ve kötü hallerine son vermektir. İmanı özümsemek, benliğinde yer etmesini sağlamak ise ancak tahkiki imanla olur. Temennilerin, istenen ve arzulanan güzel davranışların, konuşulup yüceltilen amellerin ortaya çıkması tahkiki imanın eseridir. Taklidi bir imanla iyi ve yüce davranışlardan hiçbirini elde etmek mümkün değildir. Rızâ'ya göre taklidi bir imandan çıkıp tahkiki bir imana ulaşmanın yolu, Allah ve Rasulü'nün koyduğu ölçülerle yaşamaktan geçmektedir. Bir diğer ifadeyle tahkiki iman kişinin inandığı değerler uğrunda sevdiklerinden vazgeçebilmesi ve nefsine zor gelen şeyleri sırf imanı gerektirdiği için yapabilmesidir. Bunun için de ilim öğrenmek, ne dediğini bilmek, imana dair terennüm edilen sözlerin manalarına vakıf olmak gerekmektedir. Tahkiki iman için ilim öğrenmek, söz ve bilgilerin üzerinde durarak düşünmek, bilginin kalbe inmesi için daima hatırda bulundurmak ve en önemlisi yardım etmesi için Allah'a dua etmek gerekir. [435]

Reşîd Rızâ, Kelam ilmindeki taklidin de sorgulanması ve düzeltilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre Enfal suresi 2. Ayette geçen *"Allah'ın ayetleri okunduğunda imanları artar"* ifadesi açık beyanına rağmen bazı itikat mezhepleri ilk imamlarının söylediği "iman artmaz, eksilmez" sözünü tekrarlamaya devam etmişlerdir. Ona göre bu durum da bir taklitçilik tezahüründen başkası değildir. [436]

3.2.1.3. FIKIHTA TAKLİTÇİLİK

Menâr tefsirinde Abduh ve Reşîd Rızâ'nın ümmetin gerilemesi, cehaleti, başarısızlıkları gibi tüm olumsuzlukları taklitçiliğe bağladıklarını söylemek abartı olmayacaktır. Taklidin en çok görüldüğü yer olması hasebiyle fıkıhta taklitçilik, önem arz etmektedir. *Menâr* yazarlarının dinde esas kabul ettikleri tutum, akıl fikir ve delil üzere olmak ve delile dayanarak yaşamaktır. Esas olarak İslâm fıkıh geleneğinde taklit her bir Müslümanın dinin tüm emir ve yasaklarını araştırması ya da ibadetlerdeki ince ayrıntıları delillerine inerek anlaması imkânsız olduğu düşünüldüğünden bir sorun

[435] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,*1/110.
[436] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/495.

olarak görülmemiştir. Fıkhî konularda taklit meşru olduğuna göre *Menâr* yazarlarının uzun uzadıya karşı çıktıkları ve şiddetle eleştirdikleri taklidin ne olduğunu tespit etmek önemlidir. Abduh ve Rızâ'nın karşı çıktıkları olgunun taklit değil taklitçilik olduğu akla daha yatkın durmaktadır. Bu nevi teklitçilikte Müslümanların öğrenmeden, anlamadan, hikmetini sorgulamadan, delilin doğruluğunu araştırmadan ve başka görüşleri dikkate alıp karşılaştırma yapmadan dini olan tutumlara taassupla bağlılıkları eleştirilmektedir. Buna göre *Menâr* yazarlarının karşı durdukları taklitçiliğin hakkı duyup dinlediği zaman tabi olmamak, delilin ve kaynağın önemini gözardı etmek şeklinde ortaya çıkan taklitçilik olduğu söylemek mümkündür. Onlara göre bu tür kör taklitçiliğin Müslümanın hayatını iyileştirmesi ve dinden umulan yararı sağlaması mümkün değildir.[437]

Abduh, fıkhın donuk bir yapıya dönüşmesini ve zamanla paralel yürümeyerek gerilemesini eleştirmektedir. Ona göre fıkhın belli bir bölgeye (Hicaz) ve belli bir zaman dilimine (risalet asrı) ait olduğu düşüncesi hatalıdır. İlk fakihler ise bu hususta iyi örnekler vermişler fetva verirlerken toplumsal her dengeyi ve değişkeni hesaba katmakta ustaca davranmışlardır. Abduh'a göre ilk fakihlerden kısa bir süre sonra onların görüşlerini değişmez naslar haline getiren takipçileri gerçekte onları takip etmiş değillerdir. Gerçekte onları takip edebilselerdi onların naslardan hüküm çıkarma metoduna vakıf olmaya çalışırlar ve mezhep taassubuna düşmezler ve bu taassubu nesilden nesile Müslümanlara miras bırakmazlardı. Abduh'a göre sonraları ortaya çıkan fıkıh çalışmaları, öncekilerin görüşleri tekrarlamak ve onları temize çıkarmak için gösterilen çabalara dönüşmüştür. Her mezhep taraftarı ihtilaflı konularda kendi mezheplerinden nakledilen görüşe taassupla bağlanmış ve kendi mezheplerinden olmayanlara hoş görüyle yaklaşmamışlardır. Bunun sonucunda artık dinde hâkim olan şey hakikati arayıp bulmak değil kendi mezhebini terviç edip yüceltmek ve taraftarlık yapmak halini aldığından Müslümanlar fırkalara bölünmüştür. Halbuki İslâm, bu durumu onaylamamaktadır. [438]

Rızâ'ya göre Müslümanlar herhangi bir meselede önce delilin var olup olmadığını ve eğer delil varsa, o delilin zayıflığı ya da sağlamlığını sorgulama hassasiyeti kazanabilselerdi mezhepsel ihtilaflara dair birçok problem kendiliğinden çözülecektir. Aynı zamanda böyle bir tutumun farklı görüş sahiplerini birbirlerine daha

[437] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103; 2/92.
[438] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 4/20,21.

yakınlaştıracağında kuşku yoktur. Delilin varlığını öncelemek ve delil olan yerde delilin sağlamlığını ölçü alabilmek, bütüncü bir yaklaşımla isabetli olan ile olmayan hakkında düşünmek bilinçlenmeyi sağlayacak ve taklitçilikten kaynaklanan birçok sorunun çözülmesine yardımcı olacaktır. Taklitçiliğe kapılarak mezhep taassubuna düşenler ise tüm değeri delile değil ilk inandırıldıkları şeye veriyor ve bir başka görüş ve düşüncenin haklı ve doğru olabileceğine dair hiçbir kuşku ve endişe taşımamaktadırlar. Bu tutum onları delile tabi olma bilincinden uzaklaştırdığı gibi müslümanların da birbirlerine güvenini sarsmakta ve onları birbirlerinden uzaklaştırmaktadır.[439]

Reşîd Rızâ'ya göre fıkıhta taklitçilik, âlimleri ümmete gereken maslahatlar ve kaçınmaları gereken mefsedetler üzerinde durmaktan ve düşünmekten alıkoymuştur. Hazır fıkhi kurallar, verilmiş fetvalar, yapılmış ictihadlar sadece ezberlenerek halka sunulduğunda bu bir nevi kolaylık olarak addedilse de çalışkanlığın ve fikir üretmenin önüne geçmiş ve bu durum sorunları daha da büyütmüştür. Taklitçi fıkıh anlayışı kazâda (yargı), idarede ve siyasette ümmetin karşısında çıkan yeni sorunların çözümünde fayda vermeyip ümmeti yer yer çıkmaza sürüklemiştir. Rızâ'ya göre aklın ve fikrin ışığında ictihad etme yeteneğinden mahrum donuk bir fıkıh anlayışı, ümmetin idarecilerinde, İslâm dininin hiçbir hususta kendilerine yetmeyeceği kanaatini güçlendirmiştir. [440]

3.2.1.4. MEZHEP İMAMLARININ TAKLİT HUSUSUNDAKİ TUTUMLARI

Mezhep imamları olarak genellikle Ehli Sünnet içindeki fıkıh mezhepleri anlaşılmaktadır. Bu dört mezhebin adları ve imamları sırasıyla; Ebu Hanîfe (ö.150) Hanefî mezhebinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Malik b. Enes (ö. 179) Malikî mezhebinin, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204) Şafiî mezhebinin, Ahmed b. Hanbel (ö. 241) Hanbelî mezhebinin kurucuları olarak bilinmekte ve kabul edilmektedirler. Mezheplerin bu dört taneden ibaret olmadığı ve bir çok mezhep imamının olduğu bilinmektedir. Ancak diğer müçtehit imamların tabileri azaldığından ya da tamamen yok olduğundan görüşleri ancak kitaplardan öğrenilebilmekte yaşayan mezhep tabisi bir kitleden söz edilememektedir.[441]

[439] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,*1/103; 2/92.
[440] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/199.
[441] Ferhat Koca, "Mezhep" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Temmuz 2025)

Rızâ'ya göre ilk mezhep imamları taklitçiliğe ve mezhep taassubuna en uzak kimselerdir. Onlar birbirlerine öğrencilik ve arkadaşlık yapmışlar birbirlerine saygılı sözler söylemişlerdir. Sonradan onların tabileri arasında ortaya çıkan ve yaygınlaşan mezhepçilik taassubu onlarda görülmemiştir. Bunun sebebi de bir delile bağlı olmanın önemini bilenlerin muhataplarını anlamakta daha rahat ve hoşgörülü olabilmesidir. [442]

Abduh ve Rızâ, bütün ömürlerini teşrii konularını öğrenip, ahkâmın delillerini inceleyerek ve vardıkları sonuçları halka açıklayarak geçiren müçtehitlerin faaliyetlerini şükran ve minnetle anlamaktadırlar. Onlara göre müçtehid imamların faaliyetleri her ne kadar çok değerli olsa da bu faaliyet her dönemde aynen devam etmesi gerekirdi. Bunun müçtehit imamlara karşı saygısızlık olduğunu düşünmek doğru değildir. Onlar kendilerine düşeni yaptıkları ve övgüye mazhar oldukları gibi sonradan gelenler de onlar gibi çalışmalı ve üzerlerine düşeni yapmalıydılar. [443]

Abduh'a göre mezhep imamlarından her biri, hakkın ortaya çıkması konusunda samimiyetle çalışmışlar ve zihinsel bütün güçlerini ortaya koymuşlardır. Onlar bunu yaparken sadece Allah'a itaat ve yakınlaşma için yapmışlardır. Mezhep imamları birbirlerinden gelen farklı ictihadları anlamaya çalışmışlar ve farklı fetvaları hüsnü zanla kabullenmişlerdir.[444] Abduh'a göre mezhep imamlarının aralarındaki görüş ayrılıkları anlamsız ve gelişi güzel ayrılıklar da değildir. Ebu Yusuf'un, hocası Ebu Hanife'ye muhalefet etmiş olduğu konular dikkatle incelendiğinde Ebu Yusuf'un yaşadığı dönem itibariyle değişen ve gelişen toplumdaki maslahat-mefsedet ilkelerini ölçüt aldığı, örfleri, anlayışları, bakış açılarını hesaba kattığı görülecektir. Bu konuda İmam Şafii de iyi bir örnektir. Çünkü O da, Irak ve Hicaz bölgelerinde uzun zaman yaşadıktan ve kendine ait görüşleriyle bir mezhep oluşturduktan sonra Mısır'a gelmiş ve oradaki toplumsal gerçekliklere (sosyoloji) muttali olduktan sonra eski fetvaları yerine yeni fetvalar vermiştir.[445]

Rızâ, her bireyin tüm şer'i konularda mutlak müçtehit olması beklenemiyeceğini kabul etse de dört mezhepten birini kabul edip onu taklit etmesi gerektiği söylemini ilmî temelden yoksun görmektedir. Ona göre mezhep taklidini zorunlu görenler, ilk dönemlerin mutlak müçtehitleri değil ortaçağın son kuşak

[442] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103; 2/66, 92.
[443] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103; 4/20, 21.
[444] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/20, 21.
[445] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/34.

âlimleridir. Mezhep imamlarından hiçbirisi bir hükümde aldığı delil bilinmeden kendisine tabi olunmasını kabul etmemiştir. Tabi olunması gereken esas delildir. Müçtehit imamlar bu esası hiçbir zaman terk etmemişler ve bu konuda son derce hassas olmuşlardır. [446]

Rızâ'ya göre İmam Malik (ö. 179/795), dönemindeki bazı yöneticilerin onun *el-Muvatta* adlı eserini yasa olarak kabul etme girişimlerini bizzat kendisinin istememesi ve buna mani olması mutlak müçtehitleri taklit etme zorunluluğu olmadığına en açık dayanaktır. İmam Malik'in adı geçen eserinin kanunlaştırılmasını istememesi kitabının değersizliğinden değildir. Aksine onun bu eseri, bizzat Allah'ın rasulüne nispet edilen merfu haberlerden ve sahabe sözlerinden oluşmuş çok kıymetli bir eserdir. İmam Malik, kendi eseri hakkında böyle bir tutum takındığı halde sonra gelen aynı mezhep tâbilerinin bu hassasiyeti göstermeyerek taklitçi bir yaklaşıma sahip olmaları doğru değildir.[447]

Bundan dolayı Rızâ içtihadi hükümlerin farzlar gibi kabul edilmesini anlamlı bulmamış ve bunu doğru görmemiştir. O, bu konuda şöyle demiştir:

Hem rivayet edilme şekli hem de dirayet bakımından sarih ve kesin delille (nasla) sabit olmayan ictihadi hükümler, uyulması zorunlu genel yasalar olarak kabul edilemezler. [448]

3.2.1.5. İÇTİHAD KAPISININ KAPANDIĞI İDDİASI

Rızâ'ya göre ictihadın kapısının kapandığı ve bundan sonra Kur'ân ve Sünnet naslarından hüküm çıkarılamayacağını söylemek, aklın faaliyetini durdurmak ve insan fıtratını bozmakla aynı şeydir. Rızâ'ya göre İslâm'ın temeli Kur'an, Sünnet ve akıla dayandığından mevzubahs tutum, İslâm'ın temeline darbe vurmak olur. İçtihadın yasaklanması ile Müslümanları sadece mezhep müçtehitlerinin fetva ve görüşlerine sıkıştırmak, İslâm'ın tarihi yürüyüşünde anlamın, bilincin ve gerçeğinin sadece imamların yaşadıkları zaman aralıklarına hapsedilmesi demek olur ki bu görüş doğru olamaz.[449]

[446] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103. 2/61,66,67.
[447] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/103.
[448] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103.
[449] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*,1/103. 2/61,66,67.

Rızâ'ya göre herhangi bir konuda hükme varmak ya da ortaya bir hüküm koymak için mutlak müçtehit olma şartının koşulması da gerçekçi değildir. İnsanların sadece mezhep müçtehitlerinin yaşadıkları değil, her dönemde düşünmeye, kendileri için en doğrusunu bulmaya ve seçmeye hakları vardır. Ona göre Bir yandan mezhep kitaplarını Kur'ân'ın yerine geçirmek ve Kur'ân'a iltifat etmemek Kur'ân'ı neshetmek anlamına da gelir. Esas olan şey delilin varlığı ve delilin sağlamlığı olduğu halde delile bakmayı ve delil üzere hareketi yasaklayan bir düşünce, Müslümanları ancak cehalete ve yoksunluğa düşürecektir. Bu düşüncenin Müslümanları vardıracağı yerin günümüzdeki cehalet ve ilimden mahrumiyet olmasına şaşılmamalıdır. Rızâ'ya göre, dinde birçok hurafenin yaygınlaşıp İslâm'a mal edilmelerinin arkasında yatan gerçek sebep ictihada ket vuran bu temelsiz görüşün ümmete dikte edilmesidir. Böylelikle dinin hidayeti perdelenmiş ve yerini bid'atler almıştır.[450]

Rızâ, *"Derken onların ardından hayırsız bir nesil türedi ve Tevrat onların eline geçti. Ama onlar bu kitabın âyetlerini şu dünyanın geçici ve değersiz geçimliğine değişir, tam bir aldanmışlık içinde "Allah'ın sevgili kulları olarak nasıl olsa bağışlanacağız!" derler. Aynı şekilde yine meşrû olmayan bir kazanç zuhur etse onu da almaktan çekinmezler. Peki onlardan, Allah hakkında doğru olandan başka bir şey söylemeyeceklerine dair o kitap gereğince sağlam bir söz alınmamış mıydı? Evet, alınmıştı. Üstelik kendileri de kitapta olanları okuyup öğrenmişlerdi. Şunu bilin ki, âhiret yurdu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"* [451] ayetinin taklitçi alimleri konu edindiğini belirtmektedir. Rızâ'ya göre hakkı söylemediği halde öncekilerin sözlerini aynen tekrar edenler taklitçi âlimlerdir. [452]

Tefsir ilmine göre Bu ayetin tefsirlerinde Yahudi âlimlerinden bazılarının durumları ve tutumları açıklanmakta ve daha çok Allah'ın ayetlerini açıklamadıkları ve doğrusunu söylemedikleri için eleştirildikleri anlaşılmaktadır. Burada onların geçmişi taklit ettiklerine dair hiçbir beyan yoktur. Buna rağmen Rızâ'nın ayetten taklitçiliğin zemmini çıkarmış olmasının isabetli olmadığı söylenebilir. Genel olarak *Menâr* tefsirinde ele alınan mezhep taklitçiliği konusunda *Menâr* yazarların ayetlerin

[450] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/99-100; 2/61, 470.
[451] el-A'râf, 7/169.
[452] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,*1/145,146.

bağlamında olup olmadığından daha çok ayette "tefrika" ya da "ihtilaf" gibi kelimelerin geçmesini yeterli gördükleri anlaşılmaktadır. [453]

3.2.1.6. TAKLİTÇİLİĞİN ZARARLARI

Reşîd Rızâ Fâtiha suresi 7.inci ayette geçen "gazaba uğrayanlar"dan maksadın hak dine girdikleri ve onu bilip anladıkları halde onu terk eden ve atalarının istikametine yönelen ve böylelikle indirilene ehemmiyet vermeyip ananeyle gelene ehemmiyet veren taklitçi bir zümre olduklarını söylemektedir. Bu kişilerin özelliklerinden bahseden Rızâ'ya göre böyleleri, atalarından tevarüs ettikleri inanç, tutum ve davranışları hiçbir delile dayanmasalar da sorgulamaksızın kabul ederler. Buna karşın delile dayalı, aklın ve şeriatın beraber onayladığı inanç ve fiilleri onaylamaz, hevalarının peşinden yürürler.[454]

Namazın Müslümanlarda olması gereken etkiyi gösterememesinin arkasındaki asıl sebebin taklit olduğunu dile getiren Rızâ'ya göre namaz, etkisini ancak tahkik yoluyla hayatlara sunabilir. Namazı tahkikle eda etmek demek namazın ne anlama geldiği, niçin eda edildiği, kılınan namazın kişiyi Allah'a yaklaşılıp yaklaştırmadığının ve onu kötülüklerden alıkoyup koymadığının sorulduğu bir namazdır. Yine bu namazda Hz. Peygamber'in namazı nasıl eda ettiği, hangi duaları okuduğu bu dualarda ne söylediği gibi hususların bilinmesi de kişiyi tahkike ulaşmada yardımcı olur. Tahkikle kılınan bir namaz, kalbin yalnızca Allah'a yönelmesini temin etmekle birlikte Allah korkusunu hissettirir. Rızâ'ya göre taklitle kılınan bir namaz ise insanda bu duyguları yaşatması zordur. Kişiye eğilip kalkmak olarak gelen birtakım filler olmaktan başka hiçbir anlam ve his vermeyen namaz, taklitle kılınan namazdır. Kötülüklerden uzaklaştırıp uzaklaştırmadığı sorgulanmayan ve anlam ve hikmetleri üzerinde hiç düşünülmeden kılınan namazlar kişi için alışkanlık olmuş taklitçi bir davranıştır. Rızâ, taklitçiliğin kişiye ibadetle kazandırılmak istenen hedefleri meydana getirmeyeceği kanaatindedir.[455]

Abduh, *"Ey Ehli Kitap! Aramızda ortak olan bir sözde gelin bileşelim. O da Allah'tan başkasına tapmamamız; ona hiçbir şeyi ortak koşmamamız ve Allah'ı bırakıp birbirimizi ilah tutmamamızdır"* [456] ayetini tefsir ederken fakihlerin Allah'ın

[453] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/199.
[454] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,*1/60,61.
[455] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,*1/52.
[456] Âl-i İmrân 3/64.

kitabında hiçbir nas olmadığı ve rasulünün sünnetinde hiçbir yeri olmadığı halde helal ya da haram kılmalarının hatalı olduğunu söylemektedir. Ona göre helal ve haram kılanlara uymak ve onlara itaat etmek de ayetin anlamına dâhil olup gayet tehlikeli bir durum olarak kabul edilmelidir. Abduh'a göre bu durum ayette ifade edildiği gibi onları ilahlaştırmaktan farksızdır.[457] O bu görüşünü şöyle dile getiriyor:

> "Bu ayet, dini olan meselelerde, özellikle de ibadetler ile helal ve haram konularında, ayet ve sahih hadis olarak bir delile dayandıramadığı halde ortaya atılan bir görüşün benimsememesi gerektiğini gösterir. Müslüman mezhep takipçilerinin ibadetler ile helal-haram konularında nassa dayanmayan fakihlerin görüşlerini benimsemesi şeklindeki uygulama, Ehl-i Kitap hakkında kötü kabul edilerek tenkit edildiğinden dolayısıyla İslâm'a da aykırı bir tutumdur. Buna karşın naslarda yer almayan hukuk, siyaset gibi dünyevi meseleler, bilginlere, yönetenlere ve yetkililere (ulu'l-emr) havale edilmelidir. İşlerini danışarak (şura) yapanlar tarafından verilen kararların Müslüman yöneticiler ve halk tarafından kabul edilip uygulanması icap etmektedir." [458]

Reşîd Rızâ mezhep meselesini değerlendirirken, Müslümanların tefrikaya düşülmemesi ile ilgili naslara gereken önemi göstermediklerinden yakınmaktadır. Ona göre Müslümanlar, yüzyıllar içinde bu naslara aykırı hareket ederek birçok fırkalara ayrılmışlardır. Tefrikaların en kötüsü ise din görüntüsü altında gerçekleşen hizipleşmelerdir. O, bunun en önemli sebebi olarak bir mezhebe tabi olmayı değil mezhepçilik kavgasına düşülmesini göstermektedir. Müslüman ümmet, birçok meşrep ve mezhebi benimsemek suretiyle önce ayrışmışlar sonra da her bir zümre diğer mezhep tâbilerini sapkın, yoldan çıkmış olduğuna inanarak tefrikayı yaygınlaştırmıştır. [459]

Reşîd Rızâ, *Menâr*'da Müslümanların itikadi ve fıkhi mezhepler üzerinden ayrıştıklarını, hâlbuki bunun Allah'ın tefrikaya düşülmemesiyle ilgili tüm emir ve yasaklarına aykırı düştüğünü dile getirir. Ona göre *"Hep birlikte Allah'ın ipine (İslâm'a) sımsıkı yapışın, parçalanmayın."*[460]*, "Birbirinizle çekişmeyin, Allah'a karşı görevlerinizde gevşer ve başarısız olursunuz. Enerjinizi kaybeder kuvvetinizi yitirirsiniz*" [461] ayetlerinden siyasal olduğu kadar mezhepsel bölünmeler için de

[457] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 3/270.
[458] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/270.
[459] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/209.
[460] Âl-i İmrân 3/103.
[461] el-Enfâl 8/46.

alınması gereken dersler vardır. Rızâ'nın yaşadığı dönemde Ehl-i Sünnet içi fıkhi mezhepler arasında bugün pek rastlanılmayan birtakım ayrımların olduğu bilinmektedir. Örneğin bütün Müslümanların hep bir araya gelip kaynaşmaları için belirlenen Mekke'de Mescid-i Haram'da Müslümanlar dört mezhebe mahsus dört mihrabın arkasında herkes kendi mezhebinin imamına uyarak ve diğer mezheplerle ayrışarak namazlarını eda ediyordu.[462] Namazda bile birbirlerine omuz veremeyen Müslüman topluluğun namaz dışında birbirleriyle dayanışma içinde olmalarını beklemek haliyle kolay olmayacaktır. Rızâ, bu ayetlerin muhatapları olan Müslümanların içine düştükleri ihtilaf ortamını şöyle dile getirmektedir:

"Şimdi Müslümanlar arasındaki şu manzaraya bakalım. Sünni'si, Şii'si ile çarpışıyor, Şii, İbâzi ile karşı karşıya geliyor. Şâfii'si, Tatar'ların Hanefiliklerini ileri sürerek kışkırtıyor. Hanefi Müslüman, Şafii Müslümanı kabullenmiyor ve onu zimmilerle mukayese ediyor. Diğer bir kesim itikatta Halefi olduğu (Eş'ari /Maturidi) için Selef mezhebini benimseyenleri düşmanlaştırıyor." [463]

Abduh'a göre ihtilaf yollarına girmek, özellikle de dinde tefrikaya düşmek, yasaklanan ve sakındırılan meselelerin başında gelmektedir. Ona göre yüzyıllar içinde Müslümanlar, Ehl-i Kitabı adım adım izlemişler ve zaman içerisinde Ehl-i Kitap nelerle karşılaştılar ve başlarına neler geldiyse aynı şeyler onların da başlarına aynen gelmiştir. Bu benzerliklerden biri de Müslümanların Ehl-i Kitap gibi tefrika belasına sürüklenmiş olmalarıdır. Abduh'a göre Yahudiler, bir tek kitap üzerine birleşmiş tek bir ümmetten ibaret ve Allah'ın yolunda yürüyen bir kavimdiler. Zaman içinde aslında onda olmayan şeyleri Tevrat'a ilave ettiler. Ondakileri kolay görüp, zorlaştırdılar ve bazılarını zor görüp kolaylaştırdılar. Böylelikle Allah'ın kelamından kimini çoğaltıp kimini eksilterek Tevrat'ı tahrif edip bozdular. Bu hal onların arasında ihtilaflara yol açtı ve tefrikaya düştüler. Aralarında çeşitli mezhepler ve yollar meydana getirdiler ve büsbütün parçalandılar. Bir yandan dinlerini oyun ve eğlence haline soktular. *"Kulları arasında aynı kanunları uygulamaktan geri durmayan"* [464] Allah, onların vahdetini ve birliğini kaldırdı. Birbirlerine olan güvenlerini kaybettiler ve kardeşlik ve merhamet hislerinin yerini düşmanlık ve kin aldı. Sonuçta zayıf düştüler. Allah başlarına düşmanlarını musallat etti. Dindeki parçalanmaları onları önce siyasi parçalanmaya

[462] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn Harameyn Tarihi,* (İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu, 2018), 2/1117, 1118.
[463] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/209, 210.
[464] el-Mü'min 85.

sonra hâkimiyetlerini kaybetmeye ve ardından da düşmanlarının istilasına götürdü. Helak ve felaketler başlarına sağanak gibi yağdı. Çoklukları ve zenginlikleri kendilerine hiçbir fayda sağlamadı.[465]

Abduh, Bakara suresi 208. Ayet *"Ey Mü'minler! İslâm'a (silm=barış) toptan giriniz! Şeytanın adımlarını izlemeyiniz!"*[466] ayetini tefsir ederken Allah'ın yolunun birlik (vahdet) ve barış (silm) olduğunu belirtir. Şeytanın yolu ise, husumet doğuracak ve tefrika çıkaracak şeylerdir. Şeytan insanlara menfaat ve çıkarlarının ihtilaf ve tefrikada olduğunu düşündürerek insanları kışkırtmakta ve kendi yolunu çeşitli şekillerde süslemektedir. Rızâ ilgili ayetin tefsirinde, mezhep temelindeki karşılıklı çekişme ve düşmanlıkların, sırat-ı müstakim'den sapma olduğunu belirtmektedir. Ona göre tefrika çıkaranlar ve çekişenler, bu konudaki yasaklayıcı naslara ve nasların sahibi Allah'a açık bir muhalefet etmiş olurlar. Bununla birlikte bu tefrika sebebiyle şeytanın adımlarını izlemiş olurlar.[467]

Reşîd Rızâ ayete anlam verirken bu inceliğin göz ardı edilmemesi gerektiğini şöyle açıklamaktadır:

> "Ayet-i kerimenin manası; şeytanın yürüyüşüne paralel yürümeyin, dinde tefrika çıkarmada veya ihtilaf içinde olmada ve mutlak olarak birbirinize çekişme noktasında şeytanın adımlarına uymayın. Şeytanın yolları ve adımları, hakkın, hayrın ve maslahatın tersi olan her türlü iştir. *"Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur, buna uyun! Başka yollara uymayın, zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır"*[468] ayet-i kerimesinde hakkın, hayrın ve maslahatın zıttı olan işler "sübül", "yollar" kelimesiyle ifade edilmektedir. Yüce Allah kendisinin "sırat-ı müstakim" adını verdiği bir tek yolunun olduğunu bildirmektedir. Bu yol sırat-ı müstakim ismini almıştır. Çünkü hakka, hayra ve esenliğe götüren en kısa yoldur. Bunun dışında birçok yollar vardır. Bu yollara düşen kimseler sırat-ı müstakimden ayrılmış olurlar ve bunlar şeytanın yollarıdır." [469]

İhtilaflar içinde bütün görüşlerin batıl olacağı yaklaşımına katılmayan Abduh, hak görüş etrafında bulunanların sırf ihtilafa düşmemek için kendi görüşlerini terk

[465] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/210.
[466] el-Bakara 2/208.
[467] el-Bakara 2/208.
[468] el-En'âm 6/153
[469] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/210.

etmelerinin doğru olmadığı kanaatindedir. Abduh bu hususta ince bir çizgi olduğunu işaret etmektedir:

> "Bu ayetler, "Hak birdir, birden çok olmaz." görüşünde olan usul âlimlerini destekleyen ayetlerdir. Keşke bu temel ilkeyi benimseyen âlimler karşılarına çıkan her türlü ihtilaf için bir araya gelme ve o konuda hiçbir taassup ve kibir göstermeksizin hakkın hangi yönde olduğunu araştırma gibi bir ilkeri olsaydı! Ve toplantı sonunda hakkın hangi yönde olduğuna karar verdiklerinde bunun üzerinde görüş birliği sağlasalardı! Eğer bazıları için hak hala ortaya çıkmadıysa onlar da kendi görüşlerini terk etmeden fakat bunu ümmet arasında bir ayrılığa ve tefrikaya vesile olacak bir hale getirmeden kendi görüşlerinde kalmaları elbette mümkündü." [470]

Reşîd Rızâ, *"Dinlerini parça parça edip, gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur"* [471] ayetini tefsir ederken bazı durumlarda ihtilafın kaçınılmaz olacağından bahisle özellikle de bazı Gulât Şiilerle veya Bâtınilerle yaşanan ihtilafların, Müslümanların sorumlu oldukları türden bir ihtilaf olmadığını belirtmektedir. Ona göre naslara sadakatle uyarak ana cadde (sırât) üzerinde yürüyenler, o caddeden ayrışan yollara sapmadıkları için tefrikaya düşmüş sayılmazlar. Ayetin hedeflediği ve Hz. Peygamberle hiçbir ilişkililerinin olmadığı söylenenler ana caddeyi terk eden ve başka ayetlerde "sübül" olarak ifadesini bulan yollara sapanlardır. Ana caddede yürüyen Hz. Peygamber ve ona tabi olanların bu sapmalardan mesul olmadıkları ve onlarla hiçbir velâyetlerinin kalmadığı açıkça ifade edilmektedir. [472]

Reşîd Rızâ, dini konularda ihtilaftan kurtulmanın çareleri üzerinde durmuştur. Ona göre naslara bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmak bunlardan biridir. O, Kur'ân ayetleri birbirini tefsir ettiğinden hareketle hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih gibi ifadelerle tabir edilen kapalı ve anlaşılması güç ayetlerin başka ayetlerin yardımıyla anlaşılacakları kanaatindedir. Rızâ, Müslümanların bir anlaşmazlık ve ihtilaf durumunda o konunun Allah'a ve Rasülü'ne havale edilmesi ve Kitap ve Sünnet'in hakemliğine başvurulması gerektiğini belirtmektedir.[473] Ona göre bazen Müslümanlar aralarında ihtilafa ve çekişmeye yol açacak bir meseleyle karşı karşıya gelebilirler. Çoğunlukla kişisel kaygıların, bireysel menfaatlerin rol oynadığı yahut grupçuluk ve

[470] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/210.
[471] el-En'âm 6/159
[472] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/210.
[473] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/9.

tarafgirlik gibi toplumsal hastalıklar sebebiyle ihtilafın kaçınılmaz olduğunu anladıkları zaman bunu defetmek için tek bir yol vardır. O da işleri samimiyetle Allah ve Rasulüne çevirmek ve naslara bütüncül yaklaşarak mezhep taassubundan uzak bir biçimde nasların gerçekten ne dediğini anlamaya çalışmaktır. [474]

Reşîd Rızâ, taklitçilik taassubunun *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve Rasulüne götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir"* [475] ayetinin anlamını ortadan kaldırdığını ve ayete uyulmasına engel olduğunu söylemektedir. Aralarındaki anlaşmazlıkları Kitaba ve Sünnete döndürmesi gerekenler, taklit yüzünden bunu yapamazlar ve aralarındaki anlaşmazlıkları düzeltemezler. Rızâ, taklitte ısrar etmenin Müslümanlar için çok ağır bedellere yol açtığı kanaatini taşımaktadır. Ona göre çeşitli sebeplerle meydana gelen tefrikanın dağıttığı İslâm birliği, toparlanması imkânsız bir hale gelmiştir. [476] İlgili ayetin tefsiri çerçevesinde Rızâ şunları söylemek gereği duymuştur:

> "İşte bu ayet, taklidin iptal ettiği Allah'ın hükmüdür. Taklit, Allah'ın bu hükmünü birçok bahanelerle iptal ederek hükümsüz hale getirmiştir. Bunun sonucunda Müslümanlar din işinde; kimisi Harici, kimisi Şii, kimisi Sünni diye birçok gruplara bölündüler. Dünya işinde de kimi bir sultana tabi oluyor ve onun heva ve hevesi için Müslüman cemaatle savaşıyor; kimi de bir başka sultana tabi oluyor, ona itaat ederek İslâm'ın naslarına isyan ediyor." [477]

Reşîd Rızâ'ya göre mezhep taklitçileri Hz. Peygamber'in bir konudaki davranışı sahih yollarla ispat edilse dahi onların mezheplerinin görüşünden vazgeçmediklerini dile getirmektedir. Ona göre bu durum taklitçiliğin Hz. Peygamber'in sünnetinden ve yolundan ayrılmaya yol açtığının en önemli delilidir. Sırf müçtehit imamlara uydukları için sünnete tabi olmalarına gerek olmadığını sanmaları mukallitleri haklı hale getirmemektedir. Rızâ'ya göre bir Müslüman hangi mezhep ve meşrep üzerinde olursa olsun kendisini Allah'ın Kitabından ve Rasulünün sünnetinden müstağni görmesi kabul edilebilir değildir. Rızâ, *"Andolsun ki, Rasülullah da sizden Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok*

[474] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/210.
[475] en-Nisâ 4/59
[476] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/9.
[477] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/9.

zikredenler için güzel bir örnek vardır" [478] ayetinin de taklit konusundaki sözlerini desteklediği kanaatindedir. Rızâ, bu noktada önemli bir yoruma da yer vermektedir. Ona göre Allah rasulünün açık ve sahih bir sünneti sabit olduktan sonra kendi mezhebini taklit etmekte ısrar eden bir kimse Allah'ın rasulünü örnek almayan ve kendini bundan müstağni gören biridir. Böyle biri aslında kendinin Allah'a ve ahiret gününe iman etmekten de müstağni olduğunu iddia etmiş olmaktadır. Çünkü peygamber örnek tutulmadan iman da dosdoğru bir iman olmaz. Ayette yer alan, *"Allah'a ve ahiret gününe iman edenler için Rasulüllah'ta güzel bir örnek vardır"* ifadesinin mefhumu muhalifinden rahatlıkla bu mana elde edilebilir. Buna göre Hz. Peygamber'i örnek almak istemeyenlerin Allah'a ve ahiret gününe imanlarında sorun olduğunun ima edildiği çok açıktır. Ayet, gerçek bir imanın ancak Hz. Peygamberi örnek tutup, uymakla elde edilebileceğini açıkça söylemektedir. [479]

Resulululllah'ta güzel örnek olduğunda kuşku yoktur. Fakat mezhep imamları bazen kendilerine sahih sünnet ulaştığı halde bu ahat ve zanni haberler karşısında konumlanan başka delillere dayanarak sahih kabul edilen rivayetlerle fetva ya da hüküm vermemiş olduklar ı bilinmektedir. Bu durumun onların ya da onlara uyanların Rasulullah'ı örnek almadıkları, ya da Sünneti terk ettikleri anlamına gelmeyeceği açıktır. Onlar, bazı çekincelerine binaen bazı rivayetleri almayıp hükümlerinde hata yapmış olsalar da Rızâ'nın yukarıda serdettiği kanaatin yerinde olduğunu söylemek mümkün değildir.

3.2.1.7. TAKLİTÇİLİĞİN GRUPLAŞMADAKİ ROLÜ

Reşîd Rızâ kelamcıların naslardaki "gruplara ayrılma" yasaklığıyla ilgili olarak bunu kelamî gruplaşmalara yorduklarını ve fıkıhtaki mezhepleşmeyi ayetin kapsamına almadıklarını belittikten sonra bu görüşe katılmadığını belirtmektedir. Ona göre dinde parçalanıp bölünme yasaklığına ameli mezheplerin dâhil edilmemesi için hiç bir neden yoktur. Ona göre doğrusu, yasaklığın genel olmasıdır. Çünkü fıkıhta gruplara ayrılanlar için de *"Dinlerini parça parça ettiler, gruplara ayrıldılar ve her bir grup, kendi nezdinde bulunanla sevinip böbürlenmektedir"* [480] demek mümkündür. Rızâ'ya göre doğrusunu aramak ve en doğrusuna tabi olmak yerine taklitçiliği seçerek ilk öğrendiklerini değiştirmek istemeyen ve ilk defa öğrendikleri mezhebi görüşü

[478] el-Ahzâb 33/21.
[479] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/91-92.
[480] el-Mü'minûn 23/53; er-Rûm 30/32.

yücelterek ona tabi olma konusunda taassup gösteren ve ameli mezhepleri ısrarla sürdürenlerin İslâm'a verdikleri zarar küçümsenmemelidir. Her ne kadar bu zarar itikadi mezheplerin verdikleri zarar kadar değilse de onların da din uğrunda birbirlerine düşmanlık ettiklerini, birbirlerinin arkasında namaz kılmadıklarını, birbirlerinden kız alıp vermeyi bile tartıştıklarını ifade eden Rızâ'ya göre taklitçilerin Müslümanların gerilemesinde ve düşmanların onlardan daha güçlü hale gelmesindeki payları azımsanmamalıdır.[481]

Reşîd Rızâ bu noktada sözlerini şöyle tamamlar:

> "Son dönemin fakihleri (Halef), din hususunda taassuba düşecekleri yerde ilk önceki âlimlerin (Selef) yolundan gitselerdi ve onlar gibi Kitap ve Sünnet'e tabi olup, bu iki kaynağın anlaşılmasında sadece belli bir âlime sarılmak yerine güvenilir olan bütün âlimlerin yardımlarına başvursalardı, böylesi bir ihtilafa, tefrikaya, kin ve gareze düşmezler, Kitap ve Sünnet hakkında cehalet içinde olmazlar ve onları terk etmiş duruma düşmezlerdi." [482]

Reşîd Rızâ'ya göre ictihadi meseleler, herhangi bir nassın ve icmanın olmadığı meseleler oldukları için, müctehidler, yaptıkları ictihadlardan dolayı ihtilaftan sakındırılan ayetlerin [483] tehtidine girmezler. Bu tür ayetin şümulü altına girmesi gerekenler kendilerinde delilin en sağlamı ya da Müslüman maslahatının en çok gerektireni olmadığı halde önceki müçtehitlerin belli başlı görüşlerine taassupla bağlı olup, grup ve fırkalara ayrılan ve birbirlerine düşmanca bakanlar olmalıdır. Kur'ân'da "ihtilafa düşenler"den maksatın böyleleri olması akla daha uygundur. Rızâ'ya göre ihtilafa düşme konusunda mutaassıp mukallitlerin müçtehit imamlar gibi mazur olduklarını düşünmek doğru değildir. Müctehidler, delillerinin sıhhati bilinmedikçe hiçbir kimseye kendilerini taklit etme cevazı vermemişlerdir. Rızâ, Allah'a ve Rasülüne davet olundukları zaman, "Filanca şeyh şöyle söyledi" ya da "Filanca veli şöyle yaptı. Onlar, sünneti ve Kur'ân'ı bizlerden daha iyi bilmekte ve bize nazaran bu iki kaynağın yolundan daha iyi gitmektedirler" iddiasıyla taklide saplananların mazeretlerinin olmadığını ve saptıklarını dile getirmektedir. [484]

---

[481] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/191,193.
[482] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/191.
[483] Hûd 11/118.
[484] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/191.

Abduh'a göre "dinde ihtilaf etmek" İslâm'ın sakındırdığı en sakıncalı davranıştır. Eğer ihtilaf, dini meselelerin farklı anlaşılması sebebiyle kaçınılmaz bir hal almışsa fakihlerin bu ihtilafı ümmeti siyasi birliği bozacak bir sebebe dönüştürmemeye gayret etmeleri gerekir. O bu konudaki sözlerini yapılması gerekenlere işaret ederek şöyle noktalamaktadır:

Eğer biz Allah'ın emir ve yasaklarına uysak ve düşebileceğimiz olası görüş ayrılıklarından mümkün mertebe sakınmaya çalışsak ve anlaşmazlık konusu olan yerlerde Allah'ın kitabını ve bu gibi durumlarda kendilerine başvurmamız istenilen âlimleri hakem kılsak, o takdirde biz, ihtilaftan büyük ölçüde emin olacak ve hidayet üzere olanlardan olacağız, sapıtmayacak ve saptırmayacağız. [485]

3.2.2. Müslümanların Gerileme Sebepleri

Menâr tefsiri, Müslümanların gerileme sebepleri üzerinde uzun mütalaaların serdedildiği, düşünsel çaba haddinin son zirvesine kadar gösterildiği bir çalışmadır. Abduh ve Reşîd Rızâ bu tefsirde gerek ayet tefsiri gerekse yeri geldiği zannıyla gerileme sebepleri olarak birçok fikirler ortaya koymuşlardır. Bunlardan en başta gelenleri Müslüman zihin dünyasında bozulan dünya ahiret dengesi, sorumluluk bilincinin zayıflaması, toplumsal yükümlülüklere karşı lakayt olmak, inanç ve amelde gevşekliğin meydana gelmesi, cehalet ve gafletin yaygınlaşması ve gelecekten ümitsizlik gibi psikolojik sorunlardır. Tefsir bünyesinde ayetlerin açıklanması sürecinde bu gibi sorunlara değinilmesi yeni bir tefsir anlayışını göstermesi bakımından önemlidir.

*Menâr'*ın yazarları, ayetlerin tefsirinde İslâmcı bakış açısını daima korumuşlardır. Örneğin *"Hatırlayın ki, bir zamanlar siz yeryüzünde zayıf ve hor görülen azınlık bir gruptunuz; insanların sizi her an yakalayıvermesinden korkuyordunuz da Allah size sığınacağınız bir yurt nasip etti, sizi bizzat yardımıyla destekleyip güçlendirdi ve sizi temiz ve hoş rızıklarla rızıklandırdı. Umulur ki şükredersiniz"* [486] ayetinin açıklamasında Reşîd Rızâ, Müslümanların maddi bakımdan geri kalmalarını ele alarak İslâmcı bakış açısını yansıttığı söylenebilir. Ona göre Müslümanların geri kalmaları ve zayıflamaları İslâm'ın yetersizliğinden değil bilakis İslâm'ın doğru anlaşılmamasından kaynaklanmıştır. Eğer geçmişte gayret gösterilmiş

[485] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/20,21.
[486] el-Enfâl 8/26.

olsaydı ve Müslümanlar kendilerine emredilenleri eksiksiz yerine getirselerdi bugünkü gibi bir sonuçla karşılaşmazlardı. Burada daha net bir ifade kullanan Rızâ'ya göre Müslümanlar Kur'ân'ın açık yönlendirmelerine rağmen akıllarını kullanmayı terk ettilerse, hurafe ve batıl inanışların peşine düştülerse, çalışmayı, gayret ve azmi bırakıp düşmana karşı hazırlık yapmayı unuttularsa karşılaştıkları sonucu İslâm'dan bilmeleri büyük bir haksızlık olur. Bu sonuç İslâm'ı yaşamanın değil, Allah'ın emir ve talimatlarını terk eden Müslümanların günah ve hatalarının bir sonucudur. [487]

Abduh, *Menâr* tefsirinde Allah Teala'nın, ilk Müslümanları önce şirkten kurtardığını sonra da ilk iş olarak şirkin toprağında yetişen en acı meyvelerden biri olan ihtilaf ve tefrika üzerinde durduğunu belirtmektedir. Ona göre ihtilafın çok çeşitli tezahürleri bulunur. İlk Müslümanlar, İslâm'a boyun eğmeleri ve onun emirlerine bağlılıkları sebebiyle kalpleri birbirine yaklaşmış böylece huzur ve güveni yaşamışlardır. Bunun yanında davalarının haklılığını ispat edecek birçok zafere şahit olmuşlar ve yeryüzünün muktedirleri haline gelmişlerdir. Bir müddet dünyaya yön vermek onlara nasip olmuştur. [488]

"Bedir'de düşmanlarınıza verdiğiniz iki misli zarar, Uhud'da kendi başınıza gelince: "Bu musibet de nereden?" diye soruyorsunuz, öyle mi? Resulüm de ki: "Elbette kendi yaptıklarınız yüzünden!" Şüphesiz Allah'ın her şeye gücü yeter" [489] ayetine atıfta bulunan Rızâ'ya göre İslâm ümmeti zaman içinde geçmiş kavimlerin düştükleri birçok hatalara düşmekten kendini koruyamamıştır. Bunun yanında iç düşmanlarını tanımakta başarılı olamayan, hurafe ve bid'atlerin baskısı altına giren İslâm âlemi, kendini yenileyememiş ve ortaya çıktığında yıktığı bir çok devletin düştüğü zaaflara düşmekten kurtulamamıştır. Bu zaaflara örnekler veren Rızâ'ya göre zulüm karşısında boyun eğmek, zalimin zulmüne engel olmamak, zalimlerin yüzlerine hakkı söyleyememek, fedailiğin, şehadet arzusunun yerine ölüm korkusunun dünya sevgisinin, mal mülk hırsının ve yaşam sevgisinin kalplerin derinliklerine inmesi, adaleti, hakkaniyeti, dürüstlük ve samimiyeti kaybetmek, miskinleşmek, zalime yardım etmek, bu büyük hezimetin arkasında yatan temel sebepler olarak zikredilmelidir. [490]

[487] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/534.
[488] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 4/18-19.
[489] Âl-i İmrân 3/165.
[490] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 4/37.

Reşîd Rızâ'ya göre ümmetin arasında fırkacılık, kamplaşma ve kavmiyetçiliğin yaygınlaşması, müminlerin birbirlerine düşmeleri, herkesin başa geçme ve önde olma arzusuyla düşmanla işbirliğine müsait hale gelmesi, zafiyeti doğuran önemli sorunlar olarak kaydedilmelidir. Ümmet olarak Allah'ın insan toplulukları hakkında geçerli olan kanunlarına (sünnetullah) aldırış etmemek, idarecilerin despotluğuna alkış tutmak, toplum ve devlet mallarını Allah'ın haram kıldığı yerlere harcamalarına aldırmamak zaafiyeti ortaya çıkaran sebeplerdendir. Rızâ'ya göre geçmiş mü'min toplumları öne geçiren, onların muzaffer olmalarını, dünyaya hâkim olmalarını sağlayan halleri böyle değildir. İlk dönemlerin Müslümanları, Allah'ın insan toplulukları hakkında geçerli olan kanunlarına olabildiğince riayet etmiş, çalışkanlık, merhamet, saygınlık ve adalet prensiplerini daima önde tutmuşlardır. İşte onları dünya sahnesinde yüceltip yükselten şey, bu prensiplere bağlılıklarıdır. Rızâ'ya göre günümüzün medeniyette ilerlemiş batılıları, İslâm'ın da değer verdiği bu temel prensiplerini uygulamaları sayesinde yükselmişlerdir. Bu prensipler sünnetullah olarak da bilinen Allah'ın şaşmaz evrensel kanunlarını gözetip onlara uyum göstermekle eşanlamlıdır. Sünnetullaha riayet göz önüne alındığında dünya egemenlik terazisinin batılılardan yana ağır basması yadırganmamalıdır.[491]

Reşîd Rızâ, Âl-i İmrân 165. ayette geçen *"Bu musibet de nereden?" diye soruyorsunuz, öyle mi? Resulüm de ki: kendi kusurunuzdan!"* ifadesinden hareketle günümüz Müslümanlarının dış etkilerden şikâyet etmekten çok, kendi kusurları üzerinde durup daha çok düşünmeleri gerektiğine dikkat çekmektedir. Ona göre Müslümanların kusurlarının başında İslâm'ın maddi-manevî tüm alanlardaki öğretilerini unutmaları ve onun ilk günlerden bu yana kazandırdığı üstün vasıfları yitirmeleri gelmektedir. [492] Ona göre bu kusurların başında kendi dini anlayışlarını esas almak, kesinlikle ötekiyle empati kurmamak, delil üzerinden değil yerel, kişisel ya da kabileci menfaatler üzerinden hevâya uyarak hareket etmeleri gelmektedir. Ne yazık ki birçok yerde Müslümanlar, mezhep imamları veya dini liderlerinin görüşlerini sorgulanamaz (lâ yüs'el) olarak kabullenmektedirler. Onlar, yaşadıkları coğrafya ve ırk temelli din anlayışlarını başkalarına da dayatmak eğiliminden kurtulmuş değillerdir. Halbuki Müslüman kavimlerin din anlayışlarında kavmi niteliklerin ve önceki dini yaşantılarının etkisi inkar edilemez. Böylelikle Müslümanların ilim ve

[491] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 4/37; 9/557.
[492] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/556.

bilgiyi öne almamaları, yaygın cehaletle savaşmamaları ve hak ve adaleti esas almamaları yüzünden ortaya çıkan taassup ve bağnazlık, Müslümanlar arasında fırkalaşmaları, ayrışmaları ve düşmanlıkları doğurmuştur. Müslümanlar nasların hitabına samimiyetle kulak vermedikleri için elleriyle kazandıkları yüzünden cezalandırılmışlardır. Bu konuda Allah onlara zulmetmemiş bilakis onlar kendilerine zulmetmişlerdir. [493]

Müslümanları zaafa düşüren sebepler üzerinde ayrıntılı duran Reşîd Rızâ'ya göre hurafelerin zafiyet oluşturma konusundaki etkisi küçümsenmemelidir. Çünkü saf ve pak bir inanç ve davranışlar bütünlüğüyle ortaya çıkan İslâmiyet'in bir süre sonra saflığının bozulmasında Müslümanların düşünce sistemlerinin bozulmasının ve buna bağlı olarak yansıyan yanlış tavırların etkisi büyüktür. İslâm'ın tartışılmaz nasları Müslümanlar için bağlayıcı bir hüccet olduğu halde özellikle sonradan gelenler, ibadet ve taati, dinin sadeliğinde ve asıllarında arayacakları yerde dinin onaylamadığı düşünceler ve davranışlar ihdas ederek ve bunları İslâm'danmış gibi göstererek dinin sadeliğini kaybetmesine yol açmışlardır. Dinin sadeliğini ve esasını koruyamayan Müslümanların musibet ve felaketlerle yüzleşmeleri ise kaçınılmaz olmuştur. [494]

Reşîd Rızâ *"Ey peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur"* [495] ayetini tefsir ederken İslâm dünyasını saran cehalet ortamından, ilim ve irfana dair ortaya konan çalışmaların yetersizliğinden şikâyet etmektedir. O, bu durumu, Müslümanların gerileme sebeplerinden biri olarak değerlendirmektedir. Âlim ve önde gelenlerin maddi bilgi ve tekniğe gereken değeri vermediklerinden yakınan Rızâ'ya göre Müslümanlar, dini ilimlere Kur'ân'ı merkeze alacak şekilde önem vermeleri gerektiği gibi dünyevi alanda da teknik bilimlere eğilmeleri gerekirdi. Düşmanı durdurmanın, caydırmanın en etkili yolu teknik bilginin üstünlüğünden geçmektedir. Medeniyetlerinin yükselmesi için gereken ve insanlığın hayatına iyilikle dokunan bütün bilim ve teknik alanlarında Müslümanları söz sahibi olmaları onların dinlerinin bir gereği olduğu halde onlar bu vazifelerini terk etmişlerdir. Günümüzde Müslümanların teknik bilgideki geri kalmaları, onların düşman önünde mağlup

[493] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/557.
[494] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/557
[495] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 10/66.

olmalarına ve kendilerine güvenlerini kaybetmelerine yol açmıştır. Rızâ'ya göre Müslümanların geçmişteki parlak günleri ancak din ve dünya ayrımı yapmadan bilime gerçek değerini veren âlimlerin ve yöneticilerin sayesinde erişilmiş bir konumdu. Pek çok devlet bu sayede Müslüman devletlere boyun eğmişti. Bu üstün hâkimiyet ve zenginliğin ana sebebi onların dinin rehberliğini iyi anlamış olmalarıydı. Sonraları bu üstünlük ve hâkimiyetin kaybolup egemenliklerinin çoğunu kaybettiklerini söyleyen Rızâ, çağımızdaki Müslümanların çok kritik ve riskli bir noktada durduklarını dile getirir. Rızâ'ya göre yeni nesiller ve cahil yöneticiler Müslüman toplum içinde karşılaşılan tüm olumsuzlukları İslâm'a fatura etme eğilimindedirler. Din adına yapılan yanlışlar, hurafe ve gerçek dışı hareketlerin tamamı hak dinin hanesine yazılan kırık notlar olarak görülmekte ve bu durum dine düşmanlığı körüklemekte ve yeni nesil yöneticilerin dinin hayattan çıkartılması yönündeki düşüncelerine mazeret oluşturmaktadır. [496] Rızâ, yukarıdaki ayetin tefsiri içinde Müslümanların hayat içinde yer edinmeleri gerektiğini ve ilerlemeleri için bilim ve tekniğe dair ilimlerin tahsil etmelerinin kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu dile getirmektedir. Rızâ aynı ayetin tefsirinde Müslümanların inançsızlardan daha bilgili ve üstün olmaları gerektiğine de değinmektedir. Bunun nasıl olacağı üzerinde duran Rızâ'ya göre âlimlerin ve bilim adamlarının ortaya koyacakları gayret ve çalışma ve bu gayret ve çalışmadaki kalitenin derecesi ümmete gereken bu çıkış yolunu inşa edecektir. [497]

Klasik tefsirlerde Enfal 65-66'ıncı ayetler daha çok nesh ve mensuh üzerinden açıklanırken İslâmcı zeminden hareket eden bir müfessirin kaleminden ortaya çıkan açıklamaların Müslümanların güncel konumlarına değinmesi ve bunun üzerinden mesajlar vermesini tefsirde yeni bir ekolün habercisi olarak görmek gerektiği açıktır. *Menâr* tefsiri yazarlarının Kur'ân tefsiri üzerinden vermeye çalıştığı mesajların kendilerinden sonraki İslâmcı, içtimai tüm tefsir çalışmalarını etkilediğinden kuşku yoktur.

3.2.2.1. DÜNYA-AHİRET DENGESİNİN BOZULMASI

İslâm düşüncesinde din ve dünya, birlikte ve neredeyse birbirlerine eşit olarak değerlendirilen iki hususdur. Ne din için dünyaya veda etmek ne de dünya için dini göz ardı etmek hoş karşılanmamıştır. Kur'an ve Sünnet nasları hem dünya hem ahiret için

[496] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 10/66.
[497] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 10/66.

çalışmakla ilgili birçok emri ve tavsiyeyi barındırmaktadır. Reşîd Rızâ, *Menâr* tefsirinde bu konuyu Bakara suresi, 200 ve 201'inci ayetler münasebetiyle ele almaktadır. Bu ayetlerde : *"İnsanlardan öyleleri vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada ver" diye dua ederler. Böyle bir kimsenin âhiretten hiç nasibi yoktur. İnsanlardan öyleleri de vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru" derler"* buyrulmaktadır. Ayette iki farklı tutum takınan insan tipi dile getirilmektedir. Bunlardan biri, sadece dünyası için isteyendir. Ayetin ifade biçiminden bu kişinin ahiret için hiçbir düşüncesi, endişesi ve çabası olmadığı anlaşılmaktadır. Diğeri ise hem dünyası hem de ahireti için koşturan ve Allah'tan her ikisi için de hayır selamet ve başarı bekleyen kimsedir. Bu kişinin davranışı ise onaylanmaktadır. Reşîd Rızâ bu ayetleri, Müslümanların gerileme sebepleri ile ilişkilendirerek açıklama yoluna gitmiştir. Ona göre Müslümanlar dünya ve ahiret dengesini çok iyi korumaları gerektiği halde bu dengeyi bazen dünya bazen de ahiret lehine bozmuşlardır. Hâlbuki dünya-ahiret dengesini korumak, Kur'ân'ın üzerinde önemle durduğu bir husustur. Hele de bunlardan birini diğerinin lehine terk etmek felaketlerin en büyük sebebidir. Rızâ'ya göre son dönemlerde Müslümanların düşmanları karşısındaki gerilemelerinin en büyük sebeplerden biri işte bu dengeyi özellikle de dünya aleyhine bozmuş olmalardır. Müslümanlar, ilimi, bilimi, siyaset ve ticareti hep düşmanlarının ellerine teslim etmişler ve böylece zillete mahkûm olmuşlardır. Onları güçlü batılılar karşısında hor ve hakir hale getiren, yırtıcı hayvanların avlandığı zayıf ve biçare duruma düşüren şey Kur'ân'ın koymaya çalıştığı dünya-ahiret dengesini dünya aleyhine bozmalarıdır. Onlara böyle olmalarını ve bu şekilde yapmalarını İslâm dini telkin etmemiştir. Bu yanlış tercihleri yapan bizzat kendileridir. Rızâ'ya göre dünya-ahiret dengesini dünya aleyhine bozmak ahiretin kazanılacağı anlamına gelmemektedir. Dünyayı kaybedenin ahireti kazanacağını garantileyen hiçbir nas bulunmamaktadır. Ahireti kazanmak isteyen herkes önce dünyasını düzene koymalıdır. Rızâ bu konuda Hz. Peygamber'in örnekliğinin son derece önemli bir ölçü kabul edilmesi gerektiği düşüncesindedir. [498]

Abduh'a göre ümmet her bakımdan ileri iken bazıları dinde aşırılık hastalığına kapılmışlar ve dünyayı terk konusunda Ehl-i Kitap ve benzerlerinin yollarına uymuşlar, dünyevî fayda ve maslahatları ihmal etmişlerdir. Onlar dünyayı terketme konusunda yaptıkları taksiratın zühd (dünyadan yüz çevirme) ve tevekkül (işleri

[498] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/274.

Allaha bırakmak, onu vekil tayin etmek) olduğunu iddia etmişlerdir. Gerçek ise bu değildir. Onların yorumları dinde yeri olmayan yanlış bir yorumdur. Çünkü bu yaptıklarının Hz. Peygamber'in hayatıyla bir ilgisi yoktur. Bakara 201. Ayette *"Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik, ahirette de iyilik ver"* şeklinde zikredilen ifade ile müminlere kazandırılmak istenen, dünya ve ahiretin dengesinin korunmasından başka bir şey değildir. Ayette "dünya"nın önce zikredilmesinin sebebi ise görünen ve hissedilenin iyileşmesini istemektir. Ona göre İslâm dini, dünya ya da ahiretten hiç birinin hakkını diğerine geçirmemeye böylelikle dünya ve ahiret dengesini kurmaya büyük gayret göstermiştir. Bu dengeyi ahiret lehine bozmak ve dünyayı tamamen boşlamak Müslümanları zaafa uğratan sebeplerin başında gelmektedir. Abduh, Müslümanların yer yer ruhbanlığa benzer bir hayat tarzı benimsediklerini, yasaklanmasına rağmen dünyayı terki (zühd) haddinden fazla abartarak kâfirlerin güçlenmesine yol açtıklarını ve bu durumun Müslümanları esarete sürüklediğini söylemektedir. Abduh'a göre bu hatalı ve kusurlu anlayışların etkisiyle dine ve hayata dair Allah ve Resulünün nice emirleri ihmal edilmiştir. Yanlış zühd ve tevekkül yorumları sebebiyle Müslümanlar hiç beklenmeyecek bir şekilde gerçek dünyadan geri kalmışlardır. [499]

Reşîd Rızâ *Menâr* tefsirinin birçok yerinde din ve dünyanın birlikte ele alınması ve birinin diğerine tercih edilmemesi hususuna dikkat çekmiştir. Ona göre hem dünya da hem ahirette başarı ve zaferi de elde edecek olanlar, din ve dünya ayrımı yapmadan her ikisini birden imar etmeye çalışanlar olacaktır. O, *"Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir"* [500] ayetinin tefsirinde emri bil marufun şartları ve davetçinin vasıflarını anlatırken bir davetçinin dini bilgilere vakıf olmasının önemi kadar davet yapacağı kişilerin dinleri, kültürleri, adet ve geleneklerini bilmek gibi dünyevi bilgilere de vakıf olması gerektiği üzerinde durmakta ve bunun dünyevi ilimlerin de tahsil edilmekle sağlanacağını ifade etmektedir. Ona göre ortaçağda Hristiyan din adamları başta dünyevi ilimleri küçümsemekte iken sonradan ilim konusundaki bağnaz tutumlarından vazgeçmişler ve müspet bilimlerin eğitimini veren en büyük eğitim kurumlarını ortaya çıkarmışlardır. Onlar bu eğitim ve bilim kurumlarında mülk ve melekût âlemleri arasındaki mesafeyi yaklaştırmaya, insaniyetle ilahiliğin arasını cem edecek bir tutum

[499] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/37; 9/556.
[500] Âl-i İmrân 3/104.

sergilemeye çalışmışlardır. Rızâ'ya göre Hristiyan milletler bu fikirsel dönüşümü yaşamasalardı bugünkü ümranlarını başaramazlardı. Müslümanların ilk çağlarında din-dünya ayrımı değil tam anlamıyla birlikteliğinden söz edilebilirken sonraları bu birlikteliğin ortadan kalktığı ve her alanda bir gerilemenin başladığına şahit olunmaktadır. İslâm, haddi zatında iki dünyayı birbirine bağlamış bir din olduğu halde Müslümanlar bu bağı kopardıklarında ilerleyen rakipleri karşısında gerilemişler ve her alanda birçok kayıplarla yüzleşmişlerdir. [501] O, bu konudaki sözlerini şöyle tamamlamıştır:

"İşte bu din-dünya ayrımı sebebiyle Müslümanların nesilleri cahil kalmış; onların nesilleri ise ilimde ilerlemişler. Haliyle biz susmuşuz; onlar konuşmuşlar, biz ümranda geri kalmışız; onlar ilerlemişler, biz eksilmişiz; onlar çoğalmışlar, biz köle olmuşuz; onlar efendi olmuşlar." [502]

Rızâ'ya göre de İslâm sadece dünya ya da sadece ahireti öne çıkaran tek yönlü bir din değildir. İslâm, hem dünya hem de ahireti beraber ele almakta ve her ikisine birlikte teşvik etmektedir. İslâm'ın dünya ve ahiret dengesini kurmak noktasında gösterdiği bu azami gayrete rağmen Müslüman kitleler ifrat ve tefrit biçiminde aldıkları tavırlarla İslâm'a taban tabana zıt davranışlar geliştirmişler ve bu yüzden dünya hayatında zelilliği ve kaybetmeyi tatmışlardır. [503] Müslümanların arasında dünya-ahiret dengesinin sadece dünya aleyhine bozulduğunu söylemek ve sadece bunun Müslümanların zillete düşmelerine sebep olduğunu söylemek Rızâ'ya göre eksik bir bakış açısıdır. Bazen de Müslüman devletlerin dünyalık hırsıyla birbirleriyle anlaşamadıkları ve birbirleriyle savaşarak Müslümanların ümitlerini, servetlerini ve nesillerini mahvettiklerini bunun da zillete ve gerilemeye etkisinin olduğunu dile getirmektedir. Ona göre küçük bir kara parçası yahut az bir menfaat hırsı yüzünden yapılan savaşlarda zillete düşenler, Müslüman toplumlardan başkası değildir. Dünya menfaat ve tamahı için girilen bu kavgaların Müslümanların topraklarını düşmanların eline geçmesine yol açtığı defalarca görülmüştür. Müslümanların dünya hırsıyla birbirlerine verdikleri bu tür zararlar, onları 'ümmet' olma bilincinden uzaklaştırmıştır. Bu da dünya –ahiret dengesini dünya lehine bozmanın açtığı bir durumdur. [504]

[501] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 4/37.
[502] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 4/37.
[503] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/274; 9/534.
[504] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/274.

Reşîd Rızâ'nın ilgili ayetlerin tefsirinde İslâmcı karakterin konuya dair tüm hassasiyetini ortaya koyduğu görülmektedir. Müfessirin yaşadığı günün şartlarını ayet tefsiri içinde gündeme getirerek yaşanan sorunlara çözümler bulmaya çalışmasına şahit olunan yukarıdaki satırlar İslamcılık akımının tefsire yansımasına önemli örneklerdir.

3.2.2.2. TOPLUMSAL YÜKÜMLÜLÜKLERE KARŞI KAYITSIZLIK

İnsan öncelikle varlığını bir toplum içinde olmaya borçludur ve bir toplumda yaşamanın insana yüklediği birtakım sorumlulukları bulunmaktadır. Öncelikle kendi ruhuna ve bedenine karşı sorumludur. Eğer kendi ruh ve beden sağlığına riayet etmezse yaşadığı topluma fayda değil zara üreten bir konuma düşecektir. Sonra varlığına sebep olan ve yaşama tutunmasında kendisine destek veren ailesine karşı sorumludur. Sırasıyla akrabaları komşuları ve milletine karşı da onlara iyilik ve ihsan ile yükümlüdür. Bir aile kurduysa söz verdiklerini yerine getirmekten ve sebep olduğu çocuklarını yetiştirmekten de sorumludur. Din, kişi ile yaratan arasındaki ilişkileri düzenlediği kadar ona toplumsal vazifelerini hatırlatması bakımından son derece önemli bir konumdadır. Bireye uhrevi olduğu kadar dünyevi sorumluklarını da öğretir ve hatırlatır.

Menâr tefsiri Müslümanın dinine ve dünyasına karşı sorumluluklarını birçok yerde dile getirmiştir. *Menâr* yazarları bu sorumlulukların yerine getirilmesindeki özensizliği İslâm ümmetinin gerilemesine sebep olarak gösterirler. Onlara göre kendilerine Kur'an ehli diyenler aslında Kur'ân'dan çok uzaktadırlar ve kendilerine *teslim olmuşlarız* (müslim) diyenler Allah'a teslim olmuş değillerdir. Reşîd Rızâ, ailevi meseleleri ele alan Bakara suresi 236 ve 237 inci ayetlerin tefsirinde bu noktaya değinmekte ve sorumluklarının bilincinde olmayan Müslümanların sanki bir din ve şeriate sahip değillermiş gibi kanunsuz ve kuralsız yaşadıklarını, arzularını, hevâ ve heveslerini ilah edindiklerini söylemektedir. Ona göre Müslüman toplumların tutumlarını gözlemleyen biri, onların arasında hükmeden bir dinin olmadığını, kalplere hâkim bir gücün ya da akıllara rehberlik eden kitaplarının olmadığını anlamakta zorlanmayacağını belirtmektedir. Bu durumun Rızâ'ya göre en büyük delili, Müslüman devlet arasında hiç bitmeyen ihtilaflar, aile içinde cereyan eden miras anlaşmazlıkları, komşular arasında cereyan eden sınır ihtilafları, alacaklı verecekli arasındaki anlaşmazlıklar, eşler arasında cereyan eden düşmanlık, kavga, zarar verme ve birbirlerini aldatma durumlarıdır. Tüm bunlara şahitlik eden biri Müslümanlık

iddiasındaki bu toplulukların Kur'ân ehli olmadığını anlamakta zorlanmayacaktır. Reşîd Rızâ, onların sorumsuz hallerini betimlerken *sanki şehvetleri şeriatleri olmuştur* demekten kendisini alamamıştır. [505]

Reşîd Rızâ'ya göre asıl vaz edildiği amacı göz ardı etmek suretiyle dinin emirlerini tevil ederek yerine getirmemek dinde laubaliliktir. Örneğin namazın sadece 'dua' anlamına geldiğini ve başka bir anlamı olmadığını söylemek, orucun 'nefsi temizlemek' anlamına geldiğini söyleyerek orucu terk etmek gibi durumlar dini emirlere karşı ciddiyetsiz lakayt tutumlardır. Çok rastlanan lakayt tutumlarda biri de bazı zenginlerin başvurdukları hile-i şeriyedir. Onlar zekât vermemek için zekâtın şartı olan "havli havlan" yani sahipliğin üzerinden bir yıl geçmesi şartını bahane ederek sene dolmadan mallarını güvenilir birine devretmek (hibe) ve bir süre sonra geri almak gibi bir yola başvururlar. Rızâ: *Böyle bir davranışı yapan kişi nasıl oluyor da her şeyi gören ve bilen Allah'ın murakabesinden kurtulacağını sanabiliyor?* diyerek hayretini dile getirmektedir. Ona göre bu davranışın fıkıhta hile-i şeriye adı altında kabul görmesi kabul edilebilir değildir. Bunu yapan zengin aslında yaptığı bu davranışla toplumsal vazifesini getirmemekte olup böylece hem dine hem de topluma zarar vermiş olmaktadır. Bunun temize çıkarılabilir hiçbir tarafı yoktur. [506]

Toplumsal yükümlülüklere karşı kayıtsızlık olarak kabul edilebilecek bir husus da Müslüman yöneticilerin başka Müslüman devletlerin zenginliklerine tamah ederek savaş açmalarıdır. Rızâ bu konuda tefrikaya düşerek birbirlerine saldıran Müslüman devletleri ve yöneticlerini hedef aldığı kadar onları uyarmayan ulemayı da eleştirmektedir.

Rızâ'ya göre yöneticilerin bir olumsuz davranışları da tüm çabalarını yine din kardeşleri olan komşu devletleri yıkmak ve elde etmek için kulanmalarıdır. Bu hatalı dürtülerin sonucu meydana gelen savaşlar toplumlar arsında nefret tohumlarını ektiği kadar Müslümanların birbirlerine güvenlerini de derinden sarsmıştır. Müslümanların birliği, dirliği, hayata bakışlarındaki sadelik ve safiyet bozulmuştur. Rızâ'nın ifadeleriyle Müslümanlar liderlerinin bozulması sebebiyle kendi nefislerinde olan özelliği değiştirince, Allah da onlarda bulunan nimeti azapla değiştirmiş ve kuvvetlerini ve hükümranlıklarını ellerinden almıştır. Böylelikle onların bu hale

[505] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/349.
[506] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/63.

düşmesindeki asıl etken kendi tercihleri olmuştur. Rızâ'ya göre Allah, bu durumu, *"Allah bununla onlara zulmetmedi, fakat onlar kendi nefislerine zulmetmiş oldular.* [507] ayetiyle dile getirmektedir. Ona göre Allah, Kitab'ında Müslümanlara toplumlar hakkında geçerli olan kanunlarını (sünnetullah) açıklamıştır. Allah'ın bu hususstaki kanunlarından birisi de, tefrikaya düşen kavimlerin helak olmasıdır. Çünkü, O'nun toplumlar hakkında geçerli olan kanunları değişmezdir. Müslümanlar ise Kitab'ın direktiflerine uymayı terk edip ne pahasına olursa olsun idarecileri uyarmayı bir yana bıraktılar. Kendilerinden olumlu davranışlar beklenen ulema tam aksi bir yerde durarak hata yapan ve hatalarında ısrar eden idarecilerin yanlarında yer alıp onlara destek verdiler. Onları uyarma görevlerini ihmal ettiler. Bunu da sırf idarecilerden mevki ve makamları elde etmek ya da elde ettikleri kazanımlarını korumak için yaptılar. dini ve ahireti, dünya ile değiştirdiler. [508]

3.2.2.3. İNANÇ VE AMELDEKİ ZAFİYET

İslâm'ın temeli inanca bağlı olduğu kadar amel etmeye de bağlıdır. Davranışlar ve fillerle desteklenmeyen bir inanç sadece sözde kalacak ve kısa bir sürede inandırıcılığını yitirecektir. Kur'an-ı Kerîm söz, inanç ve amelin birliği üzerinde durur. Bunlardan hiçbirini diğerine tercih ederek yeteceğinden bahsetmez. Selef-i salihin Kelime-i tevhid'in cennetin anahtarı olduğunu dile getirirlerken amellerin o anahtarın dişleri olduğunu söylemeyi ihmal etmemişlerdir. İslâm dini, bir binaya benzetilse o binanın temeli iman ve inanç gerekleri, direkleri ve duvarları İslâm'ın şartları olarak bilinen ameller ve çatısı da Allah yolunda cihad olarak ifade edilmiştir.[509]

Abduh ve Reşîd Rızâ, *Menâr*'da Müslümanların gerileme sebeplerini dile getirirlerken inanç ve ameldeki kayıtsızlık ve özensizliğe dikkat çekmeyi ihmal etmemişlerdir. Abduh, tarihin şahitliğine dayanarak İslâm'ın ve özelde Kur'ân'ın sosyal hayattaki huzur ve güven ortamını sağlayan ıslah edici bir role sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre Kur'ân'ın, kendi yolunda yürüyenlere dünyada huzur ve hâkimiyet bahşetmesi, onun ahiretle ilgili söylediklerinin de meydana geleceğine en büyük delildir. Ona göre Kur'ân, bu işlevini sürdürmek noktasında eskimiş ya da kudretini yitirmiş değildir. Abduh'a göre Müslümanlar İslâm'ı yaşadıkları için değil

[507] et-Tevbe 9/70.
[508] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 8/198.
[509] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr* (*es-Sünen*), nşr. Muhammed Beşşâr el-Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1996) İmân, 8.

tam aksine onunla ameli terk ettikleri için medeniyette geri kalmışlar ve düşmanları karşısında mağlup olmuşlardır. Ona göre Müslümanların başlarına gelenlerin tamamen kendilerine verilen uygun bir ceza olduğunu söylemek de mümkündür.[510]

Reşîd Rızâ, Fatiha suresi son ayetin tefsirinde "gazab edilenler ve sapanlar" üzerinde durduğu pasajlarda inanç esasları ve ibadetler konusundaki kayıtsızlığa önemle eğilir. Ona göre inanç ve ibadetteki laubalilik olumsuz etkilerini birey ve toplum üzerinde gösterir. Bir toplum iman ve amelden meydana gelen sıhhatli manevî duygu ve davranışlardan mahrum kaldığında ayakta kalabilmek için en değerli dayanağını da yitirmiş olur. Bu durum onlarda kendi lehlerine ve aleyhlerine olanı ayırt edebilecek anlayış ve kabiliyeti kaybetmelerine yol açar. Kendilerine yarayanla yaramayanı, faydalı olanla olmayanı ayırt edemez duruma düşerler. Toplumda güven duygusu kalmayınca ahlakları bozulur. Bu durum onların ailevi hayatlarının bozulmasına yol açacak ve ekonomilerini de olumsuz etkileyecektir. Sonuç olarak aradıkları mutluluk yerini mutsuzluğa, ümitsizliğe ve birçok psikolojik rahatsızlıklara bırakacaktır. Bu, Allah'ın toplumlar için şaşmayan adetinin (sünnetullah) tecellisinden başka bir şey değildir. Rızâ'ya göre ellerinde Allah'ın kitabı olduğu ve ona bağlandıklarını açıkladıkları halde inançlarını kavramada ve bil umum davranışlarında Kitaba aldırış etmeden heva ve heveslerine göre hareket edenler, inanç ve davranış konularında uymaları gereken ilahi yasalara uymadıklarından Allah'ın gazabını üzerlerine çekerler. Onların dine karşı laubalilik ve kayıtsızlıkları fatiha suresinde işaret edilen dalalete düştüklerinin belirtisidir. Bir toplum kendini bu hale düşürdüğünde kendilerini küçük düşürecek ve zelil edecek cezalara muhatap olurlar. Aslında bütün bu cezalar kendi yaptıklarının karşılığından başkası değildir. Bazen bu ceza onların kâfir devletler tarafından işgal edilmeleri ve onların hâkimiyetlerine girmeleri şeklinde olur. O toplumdaki dalaletin devam etmesi durumunda tamamen yıkılıp tarih sahnesinden silinip yok olmaları da tarihte sıklıkla yaşanmıştır. Bundan dolayı Kur'ân, geçmiş milletlerin başlarına gelenlere ibret nazarıyla bakılmasını şiddetle tavsiye etmektedir. [511]

Rızâ'ya göre halkın İslâm diniyle bağlantısının sadece gelenek ve örf olarak kalması ve bunun yanında dine verilen değerin atalardan kalan kültürel mirasa verilen kuru bir değerden öteye geçmemesi inanç ve ameldeki gevşemenin tezahürlerinden

[510] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 9/534.
[511] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/63.

biri olarak görülmelidir. Din ile yalnızca fayda ve çıkar üzerinden bir bağlantı kurmaya alışılmış ve örfleşmiş birtakım ritüeller için koşuşturan insanlar, dinin öğretilerini kalplerinin temizliğini sağlamak ve onları davranışlarına yansıtmak için çabalamalıdırlar. Din, ahlaka davranışlara işe ve düzene yansımalıdır. Rızâ'ya göre halk, İslâm'ın sosyal yaraları tedavi edecek ve kendilerini ekonomik ve siyaseten kurtaracak bir kudrete sahip olduğundan bile habersizdir. Onlar İslâm'ın nefis ve şeytanın iğvâlarına karşı durarak insanı eğitme, ıslah etme, arındırma vazifeleri gördüğü kadar dış âlemde düşmana karşı izzet, kudret ve şeref bahşetmekle insanı onurlandıracak bir sisteme sahip olduğundan da bilmemektedirler.[512]

3.2.2.4. BİLGİSİZLİK VE GAFLETİN YAYGINLAŞMASI

Ümmeti en büyük problemlerinden birinin bilime gereken önemin verilmemesi olduğu açıktır. İlim öğrenmenin her erkek ve kadına farz olduğuna ve ilim öğrenmenin faziletine dair nebevi uyarılar uzun bir süre ümmete rehberlik ettiği halde bu gidişat bir noktadan sonra duraklamıştır. Tarihi yürüyüşü içinde ümmetin düştüğü ve çoğunlukla günümüzden bakıldığında anlamsızlaşan kelâmi tartışmalarla mezhepsel taassubun öne çıktığı dönemlerdeki kısır fıkhî ihtilafların ümmetin zihin dünyasını olumlu etkilemediği ortadadır. Tarihsel süreçte zihinsel çaba ve kabiliyetten mahrumiyet, yöneticilere kayıtsız itaat kültürü, zulüm ve haksızlıkları kanıksama, bir süre sonra ümmet içinde gafleti doğurmuştur. Kendi fayda ve zararından gafil, etrafında gelişen hadiselerden habersiz, ilim ve fendeki ilerlemeye kayıtsız İslâm ümmeti, düşmanları için hazır lokma haline gelmiş ve varlığını korumakta büyük sıkıntılara düşmüştür. Aynı sıkıntıların günümüze kadar sürdüğünü söylemek abartı olmayacaktır. Reşîd Rızâ'ya göre Müslümanlar, içinde bulundukları zor durumdan kurtulmaları için iki önemli şartı yerine getirmelidirler. Bunlardan birincisi tembellik ve atıllığı diğeri ise cehaleti yenmektir. Maalesef Müslümanlar bu olumsuz halleri kaderleri gibi algılamışlar ve bunlara teslim olmuşlardır. Hâlbuki bu engelleri aşmadan kurtuluşun hayalini bile kuramazlar. [513]

Rızâ'ya göre Müslümanların ilimde geri kalmalarının onların başlarına açtığı felaketlerden biri de topraklarının ve zenginliklerinin gözleri önünde sömürülmesidir. Reşîd Rızâ Bakara suresi 29. Ayette geçen *"O (Allah), yerde ne varsa hepsini sizin*

[512] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/470.
[513] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/153.

için yarattı" ifadesi doğrultusunda yaptığı tefsirde bilgisizlik ve gafletin Müslümanlarda meydana getirdiği büyük tahribata değinerek Allah'ın, yeryüzünü tamamen insanoğlu için yarattığını Müslümanların ise bu ayeti devamlı okudukları halde onun söylemek istediğine uygun hareket etmediklerini belirtir. Eğer Müslümanlar, ayetin söylemek istediğini anlamaya çalışsalardı üzerinde yaşadıkları toprakların kıymetini bilerek onu tanımaya çalışırlar ve üzerindeki ya da altındaki zenginlikleri fark eder ve onlardan faydalanmayı düşünürlerdi. Ne yazık ki onlar bunu yapmayı düşmanlarına bırakmışlardır. Öyle ki Batılılar Müslümanların topraklarındaki zenginlikleri keşfedip ortaya çıkarmışlar ve kendi ülkelerine taşıyıp zenginliklerine zenginlik katarlarken sadece seyretmek zorunda kalmışlardır. Hâlbuki avuçlarında tuttukları Allah'ın Kitabı onlara *"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı"* [514] ya da *"O, göklerde ve yerde ne varsa kendi katından (bir lütuf olmak üzere) size boyun eğdirmiştir"* [515] ayetleriyle yeryüzü zenginliklerini kullanmaları için onları teşvik etmektedir. Rızâ, bu bağlamda cehalet ve bilgisizliğin Müslümanları cahiliye döneminkinden daha kötü bir noktaya sürüklediğini, onları körler, sağırlar ve dilsizler haline getirdiğini söylemektedir. Ona göre Müslümanlar, eğer bu hallerinden vazgeçmezler ve akıllarını kullanıp ilmi, bilgiyi ve çalışkanlığı kuşanmazlarsa içinde bulundukları sıkıntılardan kurtulmaları mümkün olmayacaktır. Fakat Müslümanlar, akıllarını kullanır dünyayı tanıyıp içindeki nimet ve zenginliklerden faydalanmaya başlarlarsa işte o zaman yaşadıkları zillet ve meskenetten kurtulabilme fırsatını yakalarlar. [516]

Rızâ, Bakara 188. ayetin tefsiri çerçevesinde gaflet üzerinde durmaktadır. İlgili ayette: *"Birbirinizin malını haksız yollarla yemeyin. Başkalarına âit bazı malları, günah olduğunu bile bile haksız yolla yemek için mevki ve makam sahiplerine rüşvet vermeyin"* buyrulmakta ve toplumsal bir takım hastalıklara dikkat çekilmektedir. Rızâ ayetin anlamı üzerinde genişçe durduktan sonra sözü bilgisizlik ve gaflet konusuna getirmekte ve ümmetin alimler ve davetçiler karşısındaki tutumlarını eleştirmektedir. Ona göre halkın arasındaki cehalet ve gaflete dikkat çeken bir âlim ya da bir davetçi kurtarmak istediği halk kitleleri tarafından linç edilmektedir. Hâlbuki o davetçi, Müslümanlara Allah'ın ayetlerinden ve peygamberin Sünnet'inden yola çıkarak bir gerçeği hatırlatmak istemiş onları ıslah yoluna davet etmiş ve üzerine düşen vazifeyi

[514] el-Bakara 2/29.
[515] el-Câsiye 45/13.
[516] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 1/208-209.

yerine getirmeye çalışmaktadır. Buna karşın cehalet ve gaflet içindeki halk, söyleneni anlamak, fehmetmek ve kendilerini düzeltmek yerine o âlim ya da davetçiyi kınamak ve bir daha söz söyleyemez hale getirmek için idari mekanizmaları harekete geçirmek başta olmak üzere her fenalığı yaparlar. Böylece onlar gerçeğin, doğrunun, dürüstün, iyiliğin yanında saf tutmak yerine ataların uydurma ve hatalı geleneğini sürdürmek isterler. Bu onların gaflete ne derece düştüklerinin en büyük göstergesidir. [517] Abduh'a göre ise halkın dinin hakikatini kavramaması, taklitçilik ve gelenekleşmiş dinin etkisinde kalması, din istismarcısı cahil ve aymaz kişilerin ortaya çıkmasına ve dini istismar ederek menfaat temin etmelerine yol açmaktadır. Ona göre halkın menfaatine ve maslahatına olan şey, din hakkında onlara doğruların öğretilmesi ve gerçeklerin söylenmesidir. Hak yerine batılı, iyi yerine kötüyü, doğruların yerine yanlışları öğrenenler düştükleri gafletten çıkış yolunu bulmazlar. [518]

3.2.3. Kadın ve Aileye Yaklaşım

Kadın ve aile konusu, modern çağda konuşulan önemli konulardan biridir. Modern bakışa göre geçmişte kadın, tabuların, dinlerin ve erkek egemen kültürün hâkimiyetinde ezilmiştir. Kadını içine düştüğü bu durumdan kurtarmak ve ona bir insan olarak hak ettiği değeri vermek gerekir. Bu noktadan hareket eden modern düşünce, kadınla erkek arasında hiçbir fark olmadığını, aynı şartlarda ve aynı ortamda eğitim alma ve çalışma hakkına sahip olduğunu savunmuştur. İslâmcılar, modern batı düşüncesinde şekillenen kadın algısına kısmen katılmış kısmen de karşı durmuşlardır. Kadın konusunda her iki tarafın da ortak kanaati, kadının ezildiği ve gereken değeri görmediğidir. Batılı modern düşünceyle İslâmcıların karşı karşıya geldikleri nokta ise, kadını ezen şeyin mutlak anlamda *din* olup olmadığı üzerindedir. Onlara göre kadının toplum içerisindeki zafiyetinin tüm sorumluluğunu İslâm'a yüklemek haksızlıktır. Avrupa her ne kadar modern dönemde kadına yönelik olumlu açılımlarda bulunmuş olsa da bunlar, Avrupalı kadının geçmişte yaşadığı kötü tecrübeyi unutturmaya yetmez. Avrupa Ortaçağında kadın, asli günahın öznesi olarak kabul edilmiş, ruhunun olup olmadığına dair tartışmalar yapılmış, tüm kötülük ve günahların sebebi olarak "cadı avı"nın nesnesi kılınmıştır. Hâlbuki uzun İslâmi dönemlerde bunların değil aynısı, kıyas kabul edilecek hiçbir örneği yaşanmamıştır.

[517] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/470.
[518] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/161.

İslâmcılara göre Müslümanlar, her ne kadar kadın konusunda başarılı ve göz kamaştıran örnekler ortaya koyamasalar da bu, kadın konusunda İslâm ahkâm ve tavsiyelerinin eksikliğinden kaynaklanmış değildir. Çünkü İslâm'ın kadınlar hakkında başta Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları olmak üzere ortaya koydukları hükümler, kadının değerinde hiçbir düşüklüğü değil aksine ona verilen değeri işaret etmektedir. Buna göre bir kusur aranacaksa bu İslâm'da değil bilakis erkek egemen kültürün baskısı altındaki gelenek ve örfleri sebebiyle İslâm'ın hükümlerini ve tavsiyelerini kısmen ya da tamamen yok sayan Müslümanlarda aranmalıdır. İslâmcılara göre İslâm'ın kadınla ilgili tüm hüküm ve teamüllerinde kadını koruma, güvenliğini sağlama, kadının geleceğini garantiye alma gibi olguların öne çıktığı görülmektedir. Onlara göre İslâm dininin ister erkek ister kadın, ister yaşlı ister genç ve çocuk, tüm fertler düzeyindeki temel amacı korumayı gerçekleştirmektir. İslâm'da mahrem-namahrem ilişkilerinin en ince detayına kadar düzenlemesi, zinanın yasaklanması ve zinaya öngörülen cezanın, son derece caydırıcı olması sırf kadını ve çocuğu korumak içindir. Tesettürün farz oluşu da kadını cinsel nesne haline getiren anlayış ve tutumlardan onu korumak ve toplum içinde kişiliğiyle ve becerileriyle öne çıkmasını sağlamak içindir. Kadını korumak adına örf ve ananelerin ürettiği birçok uygulamayı İslâm'a mal etmek doğru bir yaklaşım olamaz. Kadını bedenen ve ruhen tamamen sahiplenerek onun kişiliğini, çabasını, düşüncelerini hiçe saymak, kendi hakkında karar verme yetkisini elinden almak, onu köleleştirmek vb. davranışların İslâm'dan kaynaklandığını söylemek için Kur'an ve Sünnet'ten delillendirmek icap eder. Kadın hususunda bazı zayıf hatta uydurma hadislerin yahut geleneksel şartların yol açtığı uygulama ve yorumların İslâm'dan kaynaklandığının sanılması yanıltıcı olur.

Abduh, *Menâr'*da İslâm hukukundan ve Hz. Peygamber'in öğütlerinden habersiz kişilerin kadın hakları konusunda İslâm'ı suçlamalarından yakınır. Ona göre bu tür suçlamaların bilimsel bir yönü bulunmamaktadır. Bunlar, delilsiz, mesnetsiz saldırıdan öteye bir anlam taşımamakta ve gerçekleri yansıtmamaktadır. Çünkü toplum bünyesinde müşahede edilen olumsuzlukların dinden kaynaklandığını söylemek için olumsuz örneklerin dini ahkâm ve tavsiye arasında sahih bir yerinin olması icap eder. Hâlbuki aynı toplumun koyu cehaletin yanı sıra, İslâm öncesi

birtakım adet ve yanlış uygulamaların baskısı altında yaşadığı göz ardı edilmemelidir.[519]

"Kadınların, sorumluluklarına denk mâkul ve meşrû ölçülerde hakları vardır"[520] ayetinin tefsirinde İslâm'ın kadına yaklaşımını izah eden Abduh, İslâm dinin kadının değerini küçültmediğini aksine yücelttiğini belirtir. Ona göre kadının toplum içerisindeki rollerini kaybetmesinin sorumlusu İslâm değildir.[521] Kadın konusundaki olumsuz imajın oluşmasında önce konuşulması gereken etkenler, zaman içinde taklidi toplumsal anlayışların Müslüman toplumda yeniden nüksetmesi, İslâm'ın öğretilerinin doğru anlaşılıp aktarılmasındaki zayıflık ve İslâm'ın hayata hâkimiyetini kaybetmesidir. Bunların yanında ekonominin, siyasi istikrarsızlığın, savaş ve kriz ortamlarının beslediği toplumsal sarsıntıların kadının konumunu olumsuz etkilediği bir gerçektir.[522]

Reşîd Rızâ, *Menâr'*da Hz. Peygamber dönemi kadınının sahip olduğu standartla aradan asırlar geçtikten sonraki gelen Müslüman kadının arasında nispeten çok büyük farklar oluştuğunu dile getirmektedir. Ona göre Hz. peygamber dönemi kadını itikatta, amelde ahlak ve vazifelerde önde gelen vazifeler alıyorken ümmetin iyice zayıfladığı dönemlerde ortaya çıkan kadın tipi toplumsal tüm vazifelerden soyutlanmış, ne milli ne dini hiçbir konuda sorumluluk bilincini taşımayan bir hale gerilemiştir.[523] Reşîd Rızâ, lanetleşme (mubâhale) ayeti olarak bilinen Âl-i İmrân 61. ayetin kadınların sosyal hayata katılımları konusuna delil olduğunu düşünmektedir. Ona göre kadınların içinde yaşadıkları toplumu ilgilendiren ve sosyal heyecan yaratan milli veya dini olaylara ilgisiz kalmadıklarını göstermeleri yadırganmamalıdır. Rızâ'ya göre kadının bilgi düzeyindeki ve sosyal rollerindeki bu gerileme, fertleri,

---

[519] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/302-306, 321, 349.

[520] el-Bakara 2/228.

[521] (وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوف) "Kadınların, mâkul ve meşrû ölçülerde ödevlerine denk hakları vardır." ifadesini tefsir eden İbn-i Cerir et-Taberi, Allah'ın erkek ve kadın eşlerden her birine diğeri ile alakalı hak ve sorumluluklar koyduğunu ve her birinin bu sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlü olduklarını söylemektedir. Ona göre bu ayet ile anlatılmak istenen, erkek, boşanma ya da bunun dışında kalan konularda karısına zarar verecek hareketlerden sakınmalı, kadın da ister karnındaki bebeği gizlemek şeklinde isterse başka şekillerde erkeğin haklarını eda etmemek suretiyle kocasına zarar vermekten kaçınmalıdır. Taberî, Câmiu'l-Beyân, 4/533. Zemahşeri, aynı ayetin tefsiri çerçevesinde "maruf"un açıklamasını: "şeriatın ve insanların örflerine uygun bunların reddetmedikleri şeyler" olarak yapmıştır. Ona göre ayetin anlamı: Erkek ve kadından her birinin diğeri üzerinde hakkı olmayanı istememeleri ve zulümden beri olmalarının öğütlenmesidir. bk.: Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, el-*Keşşâf an Hakâikı Gavâmizi't-Tenzîl,* thk. Mustafa Hüseyin Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1987) 1/272.

[522] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.

[523] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/226.

aileleri, aşiretleri hatta halkları etkisi altına alan bir soruna dönüşmüş ve toplumsal yozlaşmayı hızlandırmıştır. Ancak bu gerilemenin gerçek sebebi İslâm'da değil, rahat ve uzun geçen yüzyıllar içinde oluşan hurafe kültüründe aranmalıdır.[524]

Abduh'a göre İslâm'ın kadına verdiği değeri ondan önceki hiçbir din ve düşünce vermiş değildir. Hatta Avrupa bile ilerlemiş uygarlığına rağmen İslâm'ın kadına sağladığı huzur, güven ve mutluluğu sağlayamamıştır. Ona göre Avrupalılar, İslâm dininin asırlar öncesinden kadınlara verdiği hakların birçoğunu yakın zamanlara kadar kendi kadınlarına vermemişlerdir. Modernleşme döneminde kadına verilen eğitim, çalışma vs. tüm alanlardaki haklar Hristiyanlığın bir sonucu değildir. Bilakis akılcılık ve hümanizmle mezcedilmiş modern dönem Avrupa düşüncesin bir sonucudur.[525] Avrupalıların bu yeni atılımlarının neticesini görmeden feodalitenin en şiddetli şekilde yaşandığı İslâm toplumlarındaki kadının durumunu eleştirmeye başlamaları Abduh'u rahatsız etmiştir. Ona göre Avrupalı kadınla İslâm toplumlarındaki kadınları kıyaslamak ve İslâm hakkında gerçek dışı olumsuz sonuçlara varmak bilimsellikten mahrumdur. Abduh, meramını izah noktasında kendisini ziyarete gelen Avrupalı bir bilgini örnek vermektedir. Avrupalı bilgin, Mısır ziyaretindeyken camide kadınların olduğunu görmesi üzerine şaşırmış ve bunu Abduh'a sormuş ve o güne kadar bildikleriyle bunu bağdaştıramadığını ve İslâm'da kadınların ibadetle mükellef olmadıklarını ve camilere girmelerine izin verilmediği şeklinde yanlış bir bilgiye sahip olduğunu itiraf etmiştir.[526]

Reşid Rızâ, İslâm dünyasında kadın üzerinden yaşanan tartışmaların bizzat Müslümanların sebep oldukları yanlışlardan kaynaklandığını söylemektedir. *Müslümanlar, Kur'ân ve Sünnette esas olan hükümlerle amel etselerdi dünyanın en mutlu ailelerine sahip olurlardı* diyen Reşîd Rızâ, Kur'ân ve sahih Sünnet'in naslarının düzgün açıklanıp anlatılmasıyla kadınların karşılaştıkları kötü muamelenin önüne geçilebileceğini ve Batılıların kanunlarından medet umulmasına gerek kalmayacağını düşünmektedir. [527]

Abduh'a göre Allah'ın iman, ilim, ibadet ve muamelat konularında erkeklere seslendiği gibi kadınlara da hitap etmesi, erkeklere verdiği hakların aynısını kadınlara

[524] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/227. Karş.: Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* 6/477.
[525] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.
[526] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.
[527] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*. 1/104.

da vermesi, birçok ayet-i kerimede kadınların isimlerini erkeklerin isimleriyle yan yana zikretmesi Kur'ân'ın kadına verdiği değeri göstermesi bakımından dikkate değerdir. Hz. Peygamber'in erkek mü'minlerden biat aldığı gibi kadınlardan da biat alması, ilim öğrenmenin erkeğe farz olduğu gibi kadına da farz olduğunu bildirmesi, eşi Hatice'nin sermaye sahibi olup ticaretle iştigal etmesi, peygamberin diğer hanımlarının içinde zanaatla meşgul olanların bulunması, bazı kadınların savaşlarda cephe gerisinde görevler üstlenmelerine müsaade edilmesi ve benzeri örnekler ilk dönem Müslümanların kadın algısına dair önemli ipuçları vermektedir. Sonraki dönemlerde kadınlarını camilere bile namaza göndermek istemeyen ve cahiliye devrindeki uygulamalara dönüldüğü izlenimini veren uygulamalar olmuşsa da Abduh'a göre bu, Hz. Peygamber'in zamanında yaşananlarla çelişkili davranışlar olarak görülmelidir.[528]

Abduh, *Menâr'*da kadınların eğitimi noktasında önemli açıklamalar yapmaktadır. Ona göre en başta teslim edilmesi gereken gerçek, kadın olsun erkek olsun cehaletin toplumda mutluluk ve güveni sağlayamayacak oluşudur. Toplumda erkekler eğitime ihtiyaç duydukları gibi kadınlar da eğitime muhtaçtır. Bu durumda erkek ve kadından her biri eğitim hakkına sahiptir. Eğer kadınlardan üzerlerine düşen hak ve sorumlulukları yerine getirmeleri bekleniyorsa en başta bunların kendilerine öğretilmesi icap eder. Kadınlar üzerlerine düşenleri hem teori hem de pratik olarak bilmezlerse kadınların kendi üzerlerine düşen hak ve sorumlulukları yerine getirmeleri nasıl mümkün olacaktır? Bunun için erkekler kadar kadınların da cehaletten kurtulmaları toplum üzerine düşen bir vazifedir. Onlar öncelikle kendi hak ve vazifelerini öğrenmeliler sonra da inandıkları dini hurafelerden arınmış bir şekilde tam manasıyla öğrenmelidirler. Ona göre bir kadının, din, iman esasları, ahlak ve ibadetler konusunda öğrenmesi gereken şeyler uzun tahsillere gerek olmayan kolay bilgilerdir. Yapmaları gereken ev aile ve topluma karşı olan ödev ve sorumlulukları ise zaman ve şartların değişmesine bağlı olarak farklılık arz etmesi doğaldır.[529]

Abduh'a göre İslâm ümmeti özelinde düşünüldüğünde eğer erkekler Rablerine karşı olan sorumluluklarını yerine getirmiyorlar, kendilerine, ailelerine ve insanlara karşı ödevlerini ihmal ediyorlarsa ve ümmetin diğer yarısını oluşturan kadınlar da

[528] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.
[529] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.

koyu bir cehalet, hurafe düşkünlüğü içinde iseler, bu ümmet içine düştüğü zillet ve fakirlikten kendisini nasıl kurtarabilecektir? [530]

Abduh, Bakara 228 inci ayetin tefsirinde yöneticilerin kadınların eğitimsiz bırakılmaları sonucunda karşılaştıkları sıkıntılar üzerinde ciddiyetle düşünmeleri ve kadınların durumlarını iyileştirecek icraatları ortaya koymaları gerektiğini dile getirir. Bunun yanında o, aynı ayet tefsiri içinde kadınlara ilim öğretecek öğretmen kadınların olmamasından da yakınır. Ona göre Müslümanların kadınlarına ve kızlarına eğitim verecek öğretmen kadınların bulunması bir zorunluluktur. Abduh buna dair hislerini şu sözleriyle dile getirmiştir:

"Mü'min kadınlara böylesine ciddi hükümleri aktaracak öğretmenlere ne kadar muhtacız! Kızlarımıza iman esaslarını telkin edecek ve söz konusu iman esaslarını akıl ve vicdanlarına yerleştirecek kadın öğretmenlere ne kadar muhtacız." [531]

Abduh, mahkeme başkanıyken şahit olduğu bazı ailevi olaylardan hareketle Müslümanların evlilik hayatları konusunda inandıklarını söyledikleri dine aykırı bir tutum içinde olduklarını ve İslâm'ın evlilik ya da boşanmaya dair kurallarını uygulamak istemediklerini dile getirmektedir. Ona göre Müslümanlar, eşlerine taşıyamayacakları yükleri yüklemekle ve böylelikle onlara zulüm ve haksızlık yapmaktadırlar.[532] Yine toplumda bazı erkeklerin kadınları iradesiz hale getirerek sadece kendi eşyaları gibi görmek istediklerinden yakınmaktadır.[533] Ona göre bu tutumlar, İslâm'a aykırı bir davranış biçimleridir. Abduh, Bakara 228 inci ayetin tefsirinde karı-koca arasındaki hak ve sorumlulukların karşılıklı olduğunu, kadının kocasına yönelik yerine getirdiği her sorumluluğun mukabilinde erkeğin kadına karşı bir görev ve sorumluluğu olduğunu dile getirmektedir. Karı-kocadan her biri hak ve sorumluluklarda da birbirlerine denk ve benzerdirler. Ona göre ayet, kadın ve kocasından her birine bütün durum ve şartlarda eşine karşı ödevlerinin olduğunu hatırlatmaktadır. İslâm'a göre eşlerden birinin diğerine tahakküm edip birinin diğerini köle edinmesi, maddi-manevî ihtiyaçlarını karşılamaması ya da diğerinin öz irade ve kendine saygı ve güvenini yok etmesi Allah'ın emrettiği "adil olma" emriyle

[530] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.
[531] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.
[532] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/306.
[533] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/301.

bağdaşmaz. Abduh, evlilikte mutluluğun ancak her iki tarafın birbirine saygılı olması ve birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesiyle meydana geleceğini belirtmektedir. [534]

Abduh'a göre *"Kadınların sorumluluklarına denk, mâkul ve meşrû ölçülerde hakları vardır."* [535] ayeti, kadının hak ve sorumluluklarının bilinmesi ve tayini meselesini örfe havale ettiğini söylemektedir. Onun kastettiği örfün, toplumun din, inanç, ahlak ve gelenekleriyle mezc olmuş ve yaşam şartlarını göz önünde tutan kurallar olduğu anlaşılmaktadır. Örf, insanların ve zamanın değişmesiyle değişen bir olgudur. Ona göre örfün meşruiyetinde şart olan şey, bir haramı helal veya helali haram yapmaması ve Allah ve rasulünün öğretileriyle zıtlaşmamasıdır. Ona göre ilgili ayetin devamındaki *"Erkeklerin onlardan bir üstün derecesi vardır"* [536] ifadesi, erkeği taltif etmekten çok ona birçok sorumluluğunu hatırlatma gayesi gütmektedir. Zira söz konusu "üstün derece" aile reisliği ve aile halkının maslahatlarını gözetmekten ibarettir. [537]

Abduh'a göre kadının erkek üzerinde hakkı, geçimini sağlaması ve barınma ihtiyacını karşılamasıdır. Buna mukabil kadının da kocasına karşı sorumluluğunun ev işlerini düzenleme ve oradaki her türlü sorumluluğu üstlenme olduğunu dile getiren Abduh, ihtiyaç anında kadın ve erkekten her birinin diğerine yardımcı olmasının evliliğin bir gereği olduğunu belirtmektedir. O, bazı fıkıhçıların ortaya attıkları ekmek yapmak, yemek pişirmek, çocukların bakımı, idaresi ve diğer ev işlerini yürütmek konusunda kadının sorumluluğu olmadığı yönündeki görüşü gerçekçi ve hayatın gidişatına uygun bulmadığını belirtmektedir.[538]Abduh'un bu görüşe sıcak bakmamasının sebebi olarak her ailede bunları karşılayacak maddi yetkinliğin olmaması gösterilebilir. Bu hükmü her aileye genellemek İslâm'ın evrenselliği bakımından sorun oluşturacağı açıktır. Fakat bu hükümlerin bazı aileler için örfün ve maddi yetkinliğin elverdiği ölçülerde devreye sokulmasında bir sakınca olmadığını söylemek mümkündür.[539]

---

[534] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/303.
[535] el-Bakara 2/228.
[536] el-Bakara 2/228.
[537] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/305.
[538] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/305.
[539] İbn-i Cerîr, ilgili ayetin devamında gelen (وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ) "Erkeklerin kadınları üzerinde bir dereceleri vardır" ifadesiyle neyin kastedildiği noktasında birçok rivayeti nakletmekte ve bunların arasından İbn Abbas'dan gelen tefsiri tercih ettiğini bildirmektedir. İbn Abbas bu kısmın tefsirinde şunları söylemiştir: Ben, eşimin üzerindeki tüm haklarımı silip süpürürcesine almak istemem. Çünkü

Abduh, Nisâ suresi 34. ayette geçen *"Allah'ın kimini kimine üstün kılmasından ötürü ve erkeklerin mallarından sarf etmelerinden dolayı erkekler kadınlar üzerinde kavvamdırlar"* [540] ifadesini açıklarken aile reisliği kavramı üzerinde durur. Çünkü her sosyal hücrenin mutlaka bir reisi vardır. Bir araya gelen insanların bazı hususlarda, farklı görüş ve eğilimlere sahip olmaları kaçınılmazdır. Evlilik sosyal bir kurum olduğuna göre o da bu gerçeklikten uzaklaşamaz. Abduh'un ailenin vereceği kararda nihai kararı reis olmak bakımından erkeğe verilmiş olmasının ekonomik ve bedensel gücün etkisini göz önüne alınarak yapıldığı kanaatindedir. Ona göre ayette geçen "kavvamlık" ifadesi, erkeğin aile maslahatı için çalışma görevine ve sorumluluğuna işaret etmektedir. [541]

3.3. DEVLET

İnsan sosyal bir varlık olup güvenlik, idare, toplumsal dayanışma vb. bir çok yaşamsal desteklere muhtaçtır. Devlet kurumu insana ihtiyacı olan bu tür unsurları sağlayarak toplum içerisindeki uyum ve insicamı sağlar. İslâm dini insan hayatına dair her kareyi olağan ve normatif değerler kapsamında değerlendiren bir yapıdadır. Bundan dolayı da devleti meşru gördüğü kadar ona bir takım direktif ve sorumluklar yüklemeyi de ihmal etmemiştir. *Menâr* tefsirinde devletin gerekliliği, yapısı ve görevleri üzerinde önemle durulduğu görülmektedir.

3.3.1. Devlet Yönetiminin Temel İlkeleri

Menâr tefsirinde üzerinde önemle durulduğu görülen konulardan biri toplumların siyasal olarak örgütlenme biçimi olarak bilinen *devlet*'tir. Kur'ân'daki adalet, emanet, itaat, istişare ve rüşvetle ilgili ayetler vesilesiyle devletin varlığının gerekliliği ve devlet adamlarının vazifeleri üzerinde önemle durulmaktadır.

Rızâ'ya göre *devlet* , belli başlı görevler ve sorumluluklarla yükümlü idarî bir mekanizmadır. İslâmiyet ise içerdiği siyasî, ticarî, ceza ve medeni hükümlerden dolayı *devlet* talebi bulunan bir dindir. İslâm devletinin en başta gelen görevi, coğrafya ya da ırklarına bakmadan bütün müslümanları korumak ve İslâm'ı yaymaktır. Bunun

---

Allah:"Erkeklerin kadınları üzerinde bir dereceleri vardır" buyurmaktadır. Bu tefsiri esas alan İbn-i Cerîr, erkek ve kadından her birinin diğeri üzerinde hak ve sorumlulukları olsa da erkeklerin, kadına ait sorumluluklar ve ödevler hususunda daha töleranslı davranmalının istendiğini ve hayatın seyri içinde doğabilecek bir takım kusurlarını affederek eşine müsâmahalı olmasının beklendiğini belirtmektedir. (Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/535,536.)

[540] en-Nisâ 4/34.

[541] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/306.

yanında İslâm inancını ve âdâbını korumalı, İslâm'ın istediği emir ve yasakları gereği gibi yerine getirmeli ve hükümlerini kusursuz uygulamalıdır. [542] Rızâ, bu konuda şunları söylemektedir:

> "İslam, haddi zatında bir din olsa da bu durum onun bir devlet talebinin olmadığı anlamına gelmez. İslâm'ın herhangi bir ırk temeline dayanmayan bir devlet öngörüsü bulunmaktadır. İslam'ın devlete biçtiği rol; İslam dinini yaymaya çalışmak, İslam'ın inanç ve âdâbını korumak, farz ve sünnetlerini ayağa kaldırmak (ikâme etmek), sınırları içinde ahkâmını uygulamaktır. Her kim de İslam devleti (iddiasındaki bir kuruluşu) destekleyecekse bunu yukarıda anlatılan görevlerin yerine getirilmesi şartına bağlı olarak yapmalıdır…İslam, halkı ıslah edici ve manevi bakımdan onarıcı ve kuvvetlendirici bir yapıdadır. Devletin ise İslam ile düzelmiş ve güçlenmiş bir halka ihtiyaç duyduğunda kuşku yoktur." [543]

Rızâ'ya göre bireyin devlete olan sadakati, devletin kendi görevlerine olan bağlılığı ile paralel yürümelidir. Dolayısıyla birey ve devlet ilişkisi mutlak bir itaat ilişkisinden çok şartlara ve kayıtlara bağlı bir ilişkidir. Rızâ, bu noktada hocası Abduh'un dile getirdiği şartlara dikkat çekmektedir.[544] Bu şartlardan en önde geleni, yöneticilerin haram olan bir şeyin yapılmasını emretmemeleridir. Diğer şart ise ayetteki "minküm" *sizden olan* yani mü'min olması şartıdır. Abduh'a göre bu şart çoğunlukla gözden kaçmakta ve bazıları tarafından her türlü idareciye itaatin gerektiğine dair yorumlar yapılmaktadır. Oysa bu tür yorumlar ayetteki "müminlerden olma" kaydına aykırıdır.[545]

Rızâ'nın İslam'ın devlet anlayışını ortaya koyduğu yukarıdaki satırlar, *"Namazlarınıza devam ediniz; özellikle de orta namazına! Allah'a itaat ederek namazlarınızı edâ ediniz!"* [546] ayeti çerçevesinde ele alınmış açıklamalardır. Rızâ, namaza teşvik edilen bu ayetten "Evet! İslam'ın devleti vardır" noktasına gelmesi tefsir ilmi açısından değerlendirilmeyi hak etmektedir. Rızâ'ya göre namaz, kişisel ibadet ritüelinden öte bir anlama sahiptir. Onunla nefisler / birey canlanır. Bunun ise devlete büyük bir desteği olur. Namazın ve zekatın olmadığı yerde devletin düzeni de sarsılacaktır. Namaza böylesine içtimaî bir anlam yükleyen Rızâ, ister istemez İslam'da devletin olup olmadığına da değinmek durumunda kalmıştır. Şüphesiz bu

[542] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/355. Karş.: Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 21,26,31,33.
[543] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/355.
[544] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/147. Karş.: Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 35.
[545] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/147.
[546] el-Bakara 2/238.

tefsirin Rızâ'nın İslâmcı yönünün etkisini gösterdiğini ve geçmiş (klasik) tefsirden ayrıldığını tespit etmek zor değildir. [547]

3.3.1.1. DEVLETTE ŞÛRÂ İLKESİ

Devlet'in yönetim şekli, Osmanlı aydınlarının özellikle de son yüzyılda üzerinde önemle durduğu konulardan biridir.[548] Yönetimle ilgili tartışmalarda İslâmcı aydınların monarşi ve saltanat düzenini İslâmî görmeyip istişarenin öne çıkarıldığı parlementer sistemleri İslâm'a daha yakın buldukları söylenebilir.[549] Onların parlementer sistemle *şûrâ* ilkesini bağdaştırdıkları görülmekte ve *şûrâ* ilkesinin parlementer sistemle tezahür edeceğini düşündükleri anlaşılmaktadır.[550] *Şûrâ* ilkesi çerçevesinde şekillenen parlementer sistem taleplerinin genellikle Şûrâ suresinde geçen *"Onların işleri aralarında danışma (istişare/ şûrâ) iledir"* [551] ayeti ile temellendirildiği görülmektedir. *Menâr* tefsirinde Rızâ, ümmetin işlerinin danışılarak istişare usulüyle yapılmasını dile getirmekte ve monarşi ya da istibdat rejimlerini benimsemediğini ifade etmektedir.[552] Ona göre sistemi İslâmileştirmenin yolu anayasal parlementer bir sistem olan *meşrutiyet* yönetiminden geçmektedir. [553]

Menâr tefsirinde Abduh, yöneticilerin *şurâ* ilesine değer vermeyen sorumsuz davranışlarını, bencilliklerini, nasihat ve öğüt almaya karşılık gösterdikleri tepkileri eleştirmektedir. Ona göre âlimlerinin halifelere ve Müslüman hükümdarlara nasihat etmeleri, yöneticilere danışmanlık yapmaları gerekir. Ona göre Müslümanların güçlü oldukları dönemlerde böyle bir ortam hâkimdi. Denetimsiz, hesap verme korkusundan uzak bir yönetim şekli yöneticilerin sorumsuz davranmalarına yol açmakta; yöneticiler istişareye değer vermeden sırf kendi görüşlerine dayanarak karar aldıklarından halkı zor duruma düşürmektedirler.[554]

Abduh, halkını istişaresiz yöneten idarecilerin âlimlerin elinden din için çalışma ve hakka davet hürriyetini ellerinden aldıklarını söylemektedir. Ona göre birtakım yöneticiler fırsatını bulurlarsa halkı ıslahtan başka bir amaç taşımayan âlimleri hapse koydurup işkence ettirmeyi buna cesaret bulamazlarsa onları sürgün

[547] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/355.
[548] Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 53.
[549] Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 26.
[550] Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 32.
[551] eş-Şûrâ 42/38.
[552] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/37, 38, 166.
[553] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/38, 166.
[554] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/203; 4/166.

etmeyi ya da ellerindeki her imkânı alarak onları susturmaya çalışırlar. İnsanları âlim ve davetçilerin izini takip etmelerini engellemek için kusurlarını araştırır ve onları itibarsızlaştırmaya çalışırlar. Eğer âlimlerde bir dil sürçmesi bulduramazlarsa, o zaman âlimlerin sözlerini tahrif ettirmeye ya da yalan ve iftira yoluyla onları zan altında bırakmaya çalışırlar. Çünkü baskıcı ve zalim olan bir yöneticinin kendisine herhangi bir maslahat ve çıkar için yol gösterilmesi ya da zararlı bir işi yapmaması için uyarıda bulunulması nefsine ağır gelir. Böyle istişaresiz, meşveretsiz hareket eden ve üzerinde bulunduğu makamın kendilerini insanların en akıllısı ve en ileri görüşlüsü haline getirdiğini düşünen böyle yöneticiler, halkı hafife alırlar. Abduh'a göre meşveretsiz hareket eden istibdat yönetimleri Müslümanlardan meşverete ehil kişileri etraflarında tutmadıklarından akıllı, bilgili, tecrübeli ve cesur kişiler etraflarında barınamaz. Bu da devletin ve halkın aleyhine bir çok olayların meydana gelmesinde etkili olmaktadır.[555]

Rızâ Kur'ân ayetlerine dayanarak halkı kendisine itaat ettirmek isteyen yöneticilere birtakım hatırlatmalarda bulunmuştur:

> "Ey sultanlar ve yöneticiler! Siz, Kur'ân'daki (*ülü'l-emr*'e itaat) ayetini öne sürerek liderliği ve başkanlığı hep kendinize mâl ettiniz. O zaman şunu da iyi biliniz ki sultanlığınızı sağlamlaştırmak üzere Kur'ân'dan getirdiğiniz o delillerin tamamı, sizin mü'minlerden olmanız şartıyla kayıtlıdır. Bununla birlikte sizin, imanın şubelerini kendi nefsinize yerleştirdikten sonra halkınızın nefislerine de yerleştirmeniz; onların âlimine de, abidine de; zenginine de, fakirine de örnek olmanız gerekmektedir. Bunu başarabilirseniz, yolsuzluk, günah ve kötülükte değil hidâyet ve aydınlıkta önderler olursunuz. Ama böyle yapmazsanız hem kendi günahınızdan, hem de yönetiminizdeki bütün kavimlerin günahından sorumlu olursunuz." [556]

Boşanmış anne ve babanın, çocuklarının emzirmeden kesilmesi ile ilgili bir hususu istişare ile belirlemelerinin emredildiği Bakara suresi 233'üncü ayetin tefsirinde sözü *şura* ilkesine getiren Rızâ, şunları söylemiştir:

> "Allah Teâla: *"Ana ve baba karşılıklı rızâ ve istişareyle çocuklarına emzirmeyi bıraktırmak isterlerse bunda onlara bir vebal söz konusu olmaz."* [557] buyurmuştur. Ümmeti yönetmek mi yoksa çocuk büyütmek mi daha ağır bir sorumluluktur? Bir çocuğun büyütülmesi işinde bile istişare etmemizi salık veren Kur'ân, ümmeti yöneten birine, istişaresiz yönetme hakkı tanıması mümkün müdür? Ümmeti yönetmenin

[555] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 3/16; 2/203.
[556] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/246.
[557] el-Bakara 2/233.

çocuk büyütmekten daha ağır olduğu son derece açıktır. Kralların ve yöneticilerin anne ve babalar gibi müşfik olmadıkları da iyi bilinmektedir." [558]

Ayetin tefsirinde istişare ve şûrâ üzerinden talep edilen sistemin anayasal ve parlementer bir sistem olan meşrutiyet olduğunda kuşku yoktur. Ancak burada tefsir ilmi bakımından çok ilginç bir çıkarım yapılmıştır. Ayetin konusu ayrılmış anne ve babaların çocukları üzerindeki tasarrufları ve neler yapmaları gerektiğine dair tavsiyelerdir. Bu tavsiyeler içinde istişare de bulunmaktadır. Rıza'nın buradan hareketle devlet yönetimindeki şura ve istişareye işaret ederek anayasal ve parlementer sistemlere gönderide bulunması İslamcı ve içtimaî tefsir açısından dikkat çekicidir. Bu örnekten hareketle müfessirlerin yer yer bir kelimenin bir ayette geçmiş olmasını terimsel anlamıyla kullanılıp kullanılmadığına önem vermeden kendi düşüncelerini aktarmak için bir vesile saydıklarını söyleyebiliriz.

3.3.1.2. EMANETİN EHLİNE VERİMESİ

Devlet yönetiminde *emanetin ehline verilmesi* ilkesi her zaman önemini korumuştur. Nisâ suresinde 58 ve 59'uncu ayetlerin İslâmî yönetim prensiplerini en açık bir şekilde vaz ettiğini ve bu konuda başka ayet olmasa sadece bu ayetlerin bile Müslümanlar için yeterli olacaklarını belirten Rızâ'ya göre yönetim ilkelerinden en önde geleni, yönetim işlerinin emanet edilmesinde ehil kişileri aramak ve onlara vermektir.[559] Bu konuda akrabalığın, mal ve servet sahipliğinin ya da benzer türlü sâiklerin öne çıkmaması sağlanmalıdır.[560] Rızâ, emanetin devlet yönetimindeki önemini açıklarken Efgânî'nin *er-Reddü ala'd-Dehriyyîn* adlı eserinden bazı alıntılar yaparak konuyu izah etmektedir:

---

[558] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/333.

[559] Bununla birlikte aynı ayet üzerinden ilmin emanetine de değinen Abduh, alimlerdeki ilmin bir emanet olduğunu ve hakkının edâ edilmesi gerektiği hususuna da değinmiştir. Buna göre emanet yalnız mal-mülk ve devlet görevleri gibi maddi ve hissi konularla sınırlı değildir. İlim gibi değerler de manevi anlamdaki emanetlerden sayılmalıdır. İlim, bir amanet olmak bakımından ehline ulaştırılmalıdır. Rızâ, ilmin emanet olduğuyla ilgili şunları söylemektedir: "İlim öğrenen biri, üzerine bir emanet almış ve öğrendiği ilimle amel edeceğine ve onu insanlara öğreteceğine dair Allah'a söz vermiş olmaktadır. (Âl-i 'İmrân, 3/187) Bundan dolayı bir malı birinden emanet alan kimse nasıl ki onu iade etmekle sorumluysa bir âlim de aynı şekilde ilmini insanlara ulaştırmaktan sorumludur. Bunu yapmayan alimler emin kimselerden olamazlar." Reşîd Rızâ, Abduh'un bu sözlerine açıklık getirmek maksadıyla, bazı alimlerin emaneti eda etmede farz olanın ilim öğretmek değil; soru sorulduğunda cevap vermek olduğunu söylediklerini halbuki bunun yanlış olduğunu dile getirmektedir. Ona göre emr-i bi'l-ma'rûf görevi fetva vermeye indirgenemez. Aynı zamanda halka temas etmeyen konularda medreselerde ders vermek de bu emanetin edası için yeterli görülmemelidir. bk.: Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 5/138-139,143.

[560] Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı,* 34.

"Hak Teala, insan türünün varlığını sürdürmesinin en temel unsuru olarak ortaya koyduğu emaneti yerine getirme ilkesi, hükümetlerin dayanak noktası, güvenliğin ve huzurun kaynağı, izzet ve hükümranlığı sağlayan bir unsurdur. Emanet olmazsa bu söylediklerimizin hiçbirisi meydana gelmez… Bir toplum rahat içinde hayatını sürdürürken ve geçim meselesi belli bir düzen içinde giderken bile bir hükümete muhtaçtırlar. Hükümet biçimi cumhuriyet veya meşrutî krallık ya da mutlak krallık olabilir. Hangi şekilde olursa olsun bir hükümet ancak çeşitli fonksiyonları üstlenen bürokratlarla varlığını sürdürebilir... Hükümet işlerini üstlenen bu bürokrat tabakasından her bir grup kendi vazifesini, emanet anlayışı içinde yerine getirmelidir. Devletin bel kemiği olan bu bürokrat tabakasının emanet duygusu sakatlanırsa buna bağlı olarak hükümranlık binası yüz üstü yere yıkılır." [561]

3.3.1.3. ÜLÜ'L-EMR'E İTAAT İLKESİ

Arapçada "emir" kelimesi "iş" ve "emretme" şeklinde iki anlamda kullanılmaktadır. Buna göre *ülü'l-emr*, "emir sahipleri"nden maksat, işi elinde tutan yetkili görevli kimseler ile emretme ve hüküm verme konumundaki yöneticiler demektir. Kur'ân'da *ülü'l-emr* tabiriyle başta devlet başkanı olmak üzere toplumun üst yöneticileri, toplumsal sorumluluk ve otorite sahibi kimselerini kastedildiği anlaşılmaktadır. [562] *Menâr* tefsiri Nisâ suresi 59'ncu ayetin açıklamasında emir sahipleri (*ülü'l-emr)* tabiriyle kimlerin kastedildiği ve bunlara hangi şartlarda itaat edileceğinin belirlenmeye çalışıldığı görülmektedir.[563]

Abduh, *"Sizden olan emir sahiplerine de itaat ediniz!"* [564] ifadesini açıklarken *ülü'l-emr* tabiriyle kastedilen kimselerin bazıları tarafından "devlet adamları", bazıları tarafından da "âlimler" olarak açıklandığını aktarmaktadır. Şii âlimlere göre ise *ülü'l-emr'*den maksat "masum imamlar"dır. Abduh bu görüşleri teker teker ele almakta ve hangisinin doğru olup olmadığını tartışmaktadır. Ona göre *ülü'l-emr'*den maksat "âlimlerdir" diyenlerin sözleri - her ne kadar âlimler, hüküm çıkarma yetkisine sahip olsalar da- bazı zafiyet noktaları içermektedir. Öncelikle alimler kendi aralarında ihtilaf ettiklerinden ihtilaflı bir meselede hangi âlime neye göre itaat edileceği kapalı kalmaktadır. Ayrıca Abduh, alimlerden mezhep imamlarını kastedenlerin görüşünü

[561] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/144-145. Karş: Cemâleddin Afgânî, *Dehriyuna Reddiye* (*Natüralizm Eleştirisi*), çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 33-36.
[562] Talip Türcan, "Ülü'l-emr" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 05 Kasım 2025)
[563] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/136-180.
[564] en-Nisâ 4/59.

daha da zayıf gördüğünü belirtmektedir. [565] Şii âlimlerin öne sürdükleri "masum imamlar" görüşünü ise bu kişilerin masumiyetine dair delil bulunmadığını; onlara itaat edebilmek için onları tanımamız, kendilerine ulaşabilmemiz ve onlardan istifade edebilmemiz gerektiğini bunun ise mümkün olmadığını, ayrıca kastedilen masum imamlar olsaydı bunun açıkça söylenmesinin gerektiğini ileri sürerek kabul etmemektedir.[566]

Abduh bu görüşleri aktardıktan sonra *ülü'l-emr'*den anlaşılması gerekenin devlet adamları başta olmak üzere yöneticilerden, âlimlerden, komutanlardan ve halkın ihtiyaçları için başvurduğu toplumun ileri gelenlerinden oluşan, *ehlü'l-hal ve'l-akd* olarak nitelendirilen akıllı (itibar) ve görüş sahipleri bir heyet olduğu sonucuna varmaktadır.[567] Bu noktada Abduh'un ve Reşîd Rızâ'nın ülü'l-emr'den kesinlikle tek kişilik bir otoriteyi anlamadıklarını söylemek mümkündür.[568] Abduh'un açıkladığı ehlü'l-hal ve'l-akd, senato meclisini akla getirmektedir.[569] Senato meclisi ülkeyi yöneten üst düzey idarecilerin oluşturduğu bir heyettir. Abduh'a göre bu yüksek idareciler heyeti bir konuda ittifak ederek karar verdiklerinde onlara itaat etmek gerekir. Bu meclisin kanun koymada şartı; Müslümanlardan olmaları, Kur'ân ve mütevatir Sünnet'e aykırı hüküm vermemeleri, işin kamunun faydasına olması ve onay makamındaki yöneticinin bilgilendirilmesi gerektiğidir. Abduh'a göre böyle bir *ehlü'l-hal ve'l-akd*'in dinî itikat ve ibadet hususlarında otoriteleri olmamalıdır.[570]

Tefsir ilmi bakımından Nisâ suresi 58 ve 59'uncu ayetlerin devletin varlığı, görevleri, devlet başkanına itaatin şartları, gibi konular klasik tefsir kitaplarının bazılarında söz konusu edilmiş olsa bile *Menâr* tefsiri bünyesindeki sonuçlara varıldığı söylenemez. *Menâr*'da ilgili ayetten modern parlementer sistemin ve halkın katılımının sağlandığı bir düzenin meşruiyeti çıkartılmak istendiği görülmektedir. halbuki ilgili ayetlerden günümüz parlementer sistemi yahut halkın katılımıyla sağlanan bir sitemin öngörüsü çıkmayacağı ortadadır. Genel olarak kabul edilen görüşe göre İslam'ın devlet öngörüsünde yönetim şeklinin ne olması gerektiğine dair açık bir işaret bulunmamaktadır. İslam'ın devlet öngörüsünde öne çıkan hususlar, adalet ve meşveret (şûrâ)'dır. Kur'ân ve Sünnet'e bağlılık, adalet ve meşveret

[565] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/147.
[566] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/147,149.
[567] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/147.
[568] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/149.
[569] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/151.
[570] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/147.

bulunduktan sonra İslâmiyet'in her türlü devlet seçeneğine açık bir yapıda olduğu söylenebilir. [571] Dolayısıyla *Menâr* yazarlarının iddia ettikleri şekilde İslâmiyet'in parlementer ve anayasal bir devlet şekli öngörüsünde bulunduğu iddiası gerçekçi bulmak mümkün değildir.

3.3.2. İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm) Düşüncesi

İslâmcılar, ittihad-ı İslâm fikrinin en önde gelen savunucuları olmuşlardır. Bu düşünceye göre tüm Müslümanlar aynı devlet çatısı altında toplanmalı ve birlik beraberlik içinde güçlü bir konumda kalmalıdırlar. Onlar bu fikrin İslâm'ın en temel kuralı olduğunu ve yaşanan birçok tecrübenin birlik fikrini teyit ettiğini dile getirmişlerdir.[572] Reşîd Rızâ'nın hayatını anlatırken de değinildiği gibi O, İslam birliğini kısmen de olsa sağlayan Osmanlı hilafetini ortadan kalktığı son güne kadar savunmuş, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde hilafete yer verilmediğini gördüğünde diğer devletleri hilafeti üstlenmeye teşvik etmiştir.[573]

Menâr tefsirinde İslâm birliği düşüncesine sıkça rastlamak mümkündür. Rızâ'ya göre İslâm dininin bir devlet anlayışı vardır. Fakat bu, hiçbir zaman bir aşiret ya da ırk temelinde yükselen bir devlet değildir.[574] İslâm, ırk temeli üzerine yükselen bir din olmadığı gibi onun devleti de ırk ve ırkçılık üzerine kurgulanamaz. Bundan dolayı Rızâ'nın *Menâr* tefsirinde ırk temelinde yürütülen tüm anlayışları eleştirdiği görülmektedir. [575]

Rızâ'ya göre günümüzdeki ırkçılığı ortaya atanlar, Avrupalı düşünür ve yöneticilerdir. Onlar, müşrik Arapların cahiliye dönemindeki ırk esasına dayalı ulusçuluk anlayışını diriltmişler ve bir kurtuluş reçetesi olarak Müslümanlara da telkin etmişlerdir. Batılı telkinler sonucu Müslümanların aydınları arasında yayılan ırkçılık, her ırkın kendine ait bir vatan tanımını yapmasına ve ırk temeline dayalı uluslar ihdas edilmesine açmıştır. Halbuki bu durum Müslüman ülkelerin halklarına huzurlu ve güven içinde yaşayacakları bir imkanı sağlayamamıştır. Bilakis Müslümanları birbirlerine düşürmüş, aralarına kin, nefret ve ayrımcılık sokmuştur. [576]

---

[571] Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 34.
[572] Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi*, 147,149,151.
[573] Reşîd Rızâ, *Hilâfet,* 10.
[574] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/355.
[575] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* 2/355.
[576] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/18,19.

Rıza bu konuda şunları söylemektedir:

"Avrupalılar asrımızda, cahiliye Araplarının yaptıkları gibi ırk esasına dayalı ulusçuluk anlayışına büyük önem vermişlerdir. Bu anlayışın zehri, Batı hayranı Müslümanlara da sirayet etmiş ve bunun sonucunda Müslümanlar arasında, ırk esasına dayalı bir ulus oluşturmanın imkansızlığı sebebiyle vatan esasına dayalı uluslar ihdas etme çabası öne çıkmıştır." [577]

Rızâ'ya göre bazı yöneticilerle, bazı aydınlar, Müslümanların İslâm ile bağlarını koparark onun yerine *vatancılık* dedikleri ve Müslümanları diğerlerinden farklı ve duyarsız kılmaya çalıştıkları bir düşünceyi yerleştirmeye çalışmaktadırlar.[578] Halbuki bu fikirler müminleri birbirlerinden daha da uzaklaştıracak onları kendi coğrafyalarına hapsedecek ve aralarındaki tüm bağların kopmasına yol açacaktır. Rızâ'ya göre halkın bilgisizliği ve bilgisizlikten doğan her yeniliğe kanma hevesi onları aldatmaktadır. Halk doğruyla eğri arasında hakemlik edebilecek durumda değildir. Bununla beraber hakkın yanında saf tutan, insanları hak dine ve birliğe davet edenlerin sayısı çok azdır.[579] Rızâ bu konuda şunları söylemektedir:

"Yöneticiler, insanlar içlerindeki din bağını çözüp bunun yerine "vatancılık" adını verdikleri başka bir bağın propagandasını yapma derdine düşmüşlerdir. Onlar bu yolla mü'minlerin aralarını açtıklarının farkındalar mı? Bu ve benzeri konularda onları cesaretlendiren şüphesiz halkın bilgisizliğidir. " [580] "Bazı aydınlar, bir çok bölgelerdeki Müslümanları birbirine bağlayan din bağının yerine, her bölge halkının kendi vatanına sahip çıkmasını sağlayacak yeni bir bağ oluşturmaya çalışıyorlar. Bunda da kurtuluşu bulamayacaklar… Onların çağrılarına kulak verenler, geçmişdeki büyüklerinin (selef-i sâlihîn) yolundan ayrılmış olurlar." [581]

Reşîd Rızâ Âl-i 'İmrân suresi 103'üncü ayet tefsirinde İslâm ümmeti arasında yayılan ırkçılık söylemlerinin tehlikesine dikkat çekmekte ve bu düşünce sahiplerinin milletin hayrına çalışmadıklarını ve bilakis ülkeleri en kötü duruma düşürecek bir fikre davet ettiklerini söylemektedir. Rızâ'ya göre ırkçı söylem sahipleri ülkelerinin ancak bu yolla kalkınacağını ve yükseleceğini iddia etseler de bu doğru değildir. Çünkü bir ülkenin kalkınması ve yücelmesinin en başta gelen şartı orada yaşayan insanların

[577] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/18.
[578] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/355; 8/199.
[579] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/245.
[580] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/245.
[581] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/355.

ülkenin ihyası için birlik ve beraberlik halinde olmalarına bağlıdır. Etnik yönden parçalara bölünmeleri, bir kısmının diğer kısmını hor ve hakir görmesi, yaratılıştan kaynaklanan haklarının verilmemesi bir süre sonra aralarında düşmanlık, kin ve öfke doğuracaktır. Bir ülke insanının aralarında din ve dil birliği varsa ya da ikisinden birisinde ortak iseler aralarına giren ırkçı iddialar ve davalar yüzünden huzursuz olmaları ve cahiliye günlerindeki gibi birbirlerinden nefret etmeleri kaçınılmaz olur. Bu da ülkenin ihyasına değil gereksiz tartışmalara, iç çekişmelere yol açar ki bu onların yükselmek için harcayacakları enerjilerini kaybetmeleri anlamına gelir. Onları asıl işlerinden alıkoyar ve ümitlerini kırar. Bu durumda ülkenin kalkındırılması, ileri seviyelere yükseltilip huzur ve refahın yurdu haline getirilmesi gibi ifadeler dillerde slogan olmaktan başka bir şey ifade etmeyecektir. Rızâ'ya göre İslâm, belli bir ülkede yaşayan ve aralarında İslâm'ın uygulandığı her toplumun dinlerini yaşamak, eşitlik, hürriyet, dillerini ve kültürlerini korumak gibi konularda eman ve garanti altında olmalarını bildirir. İslâm, ırk farklılığının bu ilkelere mani teşkil edeceğini kabul etmez. Rızâ'ya göre dinlerin farklı olması durumunda bile ülkede bu birlik sağlanmalıdır. İslâm medeniyeti bunun örnekleriyle doludur. [582]

[582] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/18,19.

SONUÇ

Osmanlı Devletinin çöküş sürecinde, devletin kurtuluşu için ileri sürülen birçok düşünce yanında yer alan İslâmcılık, İslam aleminin durumunu, ilerlemenin önemini, ırkçılık çağrılarının zararını, hurafe ve bid'at uygulamalarının terkedilmesini ve dinin öze döndürülmesini gündeme getiren bir yaklaşımın adıdır. İslâmcılar, Müslümanların gerileme sebepleri ve bunların çözüm yolları üzerinde ısrarla durmuş, bu yolla yöneticileri ve halkı etkilemek istemişlerdir. Bu amaca yönelik olarak basın ve yayın faaliyetlerine ağırlık veren İslâmcılar, fikirlerini çeşitli dergi ve gazetelerde beyan etmişlerdir. Ancak İslâmcı fikirlerin tefsir formatında görülmesi ilk defa Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın ortaya koyduğu *Menâr* tefsiri ile gerçekleşmiştir.

Menâr tefsirinin vücut bulması, Reşîd Rızâ'nın gayretleriyle gerçekleşmiştir. Ezher'de baştan sona düzenli bir tefsir dersi yapması için hocası Abduh'u ikna eden ve yaptığı tefsiri *Menâr* dergisinde yayımlayan Rızâ, daha sonradan bunları *Tefsiru'l-Kur'ân'il-Hakim / Tefsîru'l-Menâr* adıyla ciltler halinde yayımlamaya başlamıştır. Tamamı 12 ciltten müteşekkil olup Yusuf suresi 52. ayetinde son bulmaktadır. Dolayısıyla tam bir Kur'an tefsiri değildir. İlk beş ciltte Abduh'un etkisi oldukça fazladır. Rızâ, Abduh'un vefatından sonra tefsiri kendi birikimi çerçevesinde sürdürerek tamamlamıştır. *Menâr* tefsiri, İslâmcı fikirlerin açıkça ifade edildiği, kendisinden sonra gelen İslâmcı çizgideki içtimaî tefsirlere öncülük eden önemli bir metindir. Tefsirde bu ekolün en önemli hedefi, Kur'ân'ın insana ve topluma yapmış olduğu rehberliğe dikkat çekmektir.

Menâr tefsiri yazarları, İslam toplumunda Batılılaşmanın getirdiği birçok konu üzerinde düşünce üreterek halk ve yöneticiler nezdinde etkili olmaya çalışmışlardır. Onlara göre, Batılı dünya görüşü ve bu görüş çerçevesinde oluşan dünya düzeninin insanlığa katabileceği manevî bir değer yoktur. İslamiyet, insanın maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamayı vaad eden bir sisteme sahip olmakla beraber insanlığın iyiliği için gereken tüm prensipleri de içeren bir dindir. İslâmiyet, akıl ve vicdanlara hitap ettiği kadar hayatın her yönünü kapsayıcıdır. İlerlemek ve zenginleşmek için dinden vazgeçmeye gerek yoktur. İlerleme için yapılması gereken şey en başta çalışkan ve düzenli olmaktır.

Müslümanların gerileme sebeplerine dair sosyo-kültürel analizler yapan *Menâr* yazarları, gerilemenin gerçek sebebinin uzun asırlar içerisinde dinden uzaklaşan

Müslümanların düşünce ve tutumlarından kaynaklandığı sonucuna varmışlardır. *Menâr* tefsirinde iman-amel birlikteği bir çok yerde vurgulanmakla beraber, sırf iman etmekle kurtuluşun mümkün olmadığı üzerinde önemle durulmaktadır. Müellifler, kader inancının cebr anlayışını vehmettirecek biçimde yorumlanmasını doğru bulmamışlar ve insanın kendi çabasının önemine vurgu yapmışlardır.

Menâr tefsirinde bilinç kaynağı olmaktan uzaklaşarak dinin gelenekselleşmesi, itikat ve amelde taklitçi tutumların çoğalması, dinen aslı olmayan hurafelerin yaygınlaşması gerileme sebeplerinden görülerek eleştirilmiştir. Hayatla paralel yürümesi gereken fıkhî öğretilerin donuklaşmasının dine zarar verdiği, aynı zamanda mezhepçiliğe yol açarak Müslümanların parçalanmalarında rol oynadığı savunulmuştur.

Menâr tefsirinde İslamcılığın en önde gelen karakteristik özelliği İslam birliği üzerinde önemle durulmuş, Müslümanların birleşmesinin yolları aranmıştır. Devletin halkını koruması ve halkına adaletle yaklaşmasının önemine dikkat çeken *Menâr* tefsiri yazarları, Kur'ân'da devlet düzenine vurgu yapan kavramlar üzerinde durmuşlardır.

Menâr tefsiri yazarlarına göre Kur'ân, Müslümanlar arasında okunmasına, ezberlenmesine ve öne çıkartılmasına rağmen terkedilmiştir. Çünkü tüm bu geleneksel davranışlarda hâkim olan olgu, Kur'ân'ı anlamak ve hayata tatbik etmek değildir. Onlara göre İslam ümmeti içinde Kur'ân'a yaklaşım, geleneksel örf ve adet çerçevesinde şekillendiğinden dolayı Kur'ân'dan azamî düzeyde faydalanmak imkansız hale gelmiştir. *Menâr*'da vurgulanan Kur'ân algısı, geleneksel taklitçi yaklaşımdan farklı olarak Kur'ân'ın hidayet ve rehberlik işlevini öne çıkarmayı hedeflemektedir. Kur'an'dan fayda bulmak için onu anlayarak okumak ve yaşamak şarttır.

Hayatlarının gençlik evresinde tasavvufla ilgilenen *Menâr* yazarları, tasavvufun insanı arındıran ve ibadete alıştıran yönlerini olumlu bir şekilde değerlendirmişlerdir. Ancak tasavvuf için felsefî akımların oluştuğu dönemden itibaren Kur'ân ve Sünnet çizgisinden uzaklaşan vahdet-i vücûd gibi anlayışları eleştirmişler; tarikat ve tekke bünyesinde ortaya çıkan bir takım bid'at ve hurafelere karşı uyarılarda bulunmuşlardır.

Menâr tefsirinde göze çarpan en önemli özellik, aklın nakle zıt düştüğü öngörüsünün reddidir. *Menâr* yazarlarına göre nakli akla hâkim kılmak, aklı işlevsiz kılmakla sonuçlanmıştır. Aklın ve naklin birlikteliğini sağlamak, aklın ve naklin zıt olmadıklarının ispatıyla mümkündür. Bu kaideye binaen *Menâr* tefsirinde, klasik dinî anlayışa aykırı modernist olarak görülen bazı yorumlarla karşılaşmak olası bir durumdur. *Menâr* tefsirinin en tartışmalı yönünü oluşturan bu yorumların, modern insanı ikna etme amacı taşıdığı açıktır.

İslâmcılığın tefsire yansıması bakımından ele aldığımız *Menâr* tefsiri, İslâmcı fikirlerin yoğun olarak işlendiği bir tefsir çalışmasıdır. Klasik tefsirlerde rastlanması mümkün olmayan bir çok İslâmcı fikre *Menâr*'da ayet tefsiri olarak verilmesi dikkatleri çekmiştir.Tefsirin tamamlanmamış olması bir eksiklik gibi dursa da, verilmek istenen düşüncenin tatmin edici düzeyde işlenmiş olması ve Kur'ân'ın Kur'ânla tefsir metodunun öne çıkması bu açığı kapatmış ve bir eksikliğe mahal bırakmamıştır.

Menâr tefsirinde İslâmcılığın tefsire yansıması sayılabilecek şekilde, bir çok ayetin yeni bir muhteva ile tefsir edildiği görülmektedir. Bu yeni muhtevada yer yer ayetlerin bağlamından kopartıldığı ve müfessirin önemli bulduğu bir mevzuyu açıkladığı görülmektedir. Bu meyanda *Menâr* tefsirinde ansiklopedik bir yön olduğunu söylemek abartı değildir. İslam Tarihi, Yakın Tarih, Kelâm, Fıkıh, Hadis, Tefsir ve usulleri başta olmak üzere pek çok alana dair yer yer uzun açıklamalara yer verilen bu eserin içtimai tefsir ekolünün öncüsü kabul edilmesi, haksız yere verilmiş bir paye değildir. Bu durum aynı zamanda amacından zaman zaman kopan bir tefsir çalışmasıyla karşı karşıya olunduğu gerçeğini de ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed. *Tefsîru Cüz'i Amme*. Kâhire: 1994.

Abduh, Muhammed. *el-İslâm ve'n-Nasrâniye*. Kahire: ts.

Abduh, Muhammed. *el-A'mâlü'l-Kâmile,* nşr. Muhammed İmâre, 5 Cilt, Beyrut, 1979-1980.

Abduh, Muhammed – Rızâ, Muhammed Reşîd. Türkçe Tercümesi: *Menâr Tefsiri,* 14 Cilt, çev. Ali Rıza Temel v.dğr. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011-2014.

Abdulhamid, Muhsin. *Cemâleddin Efgâni, Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler.* İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.

Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet,* Tertib-i Cedid, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye. 1309.

Atay, Hüseyin. *Kur'ân'a Göre Araştırmalar.* Ankara: Atay Yayınları, 2017.

Abdülmüte'âl es-Sa'îdî. *el-Muceddidûn fi'l-İslâm,* Kahire: Mektebetü'l-mühtedîn, 1996.

Ahmed b. Hanbel. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Ahmet el-Kâtip. *Müslümanlar Neden Parçalandı?,* çev. Hilal Nayır, İstanbul: Mana Yayınları, 1. Baskı 2023.

Afgânî, Cemâleddin. *Dehriyyûn'a Reddiye,(Natüralizm Eleştirisi).* çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.

Afgânî, Cemâleddin. Muhammed Abduh. *el-Urvetü'l-Vüskâ*, nşr. Seyyid Hâdî Hüsrev Şâhî, Kahire: Mektebetü'ş-Şuruku'd-Düveliyye, 1. Basım. ts.

Akın, Ali, *Hurafeler ve Gerçekler,* İstanbul:Bayrak Yayınları, t.s.

Albayrak, Sadık. *Siyasi Boyutlarıyla Türkiye'de İslâmcılığın Doğuşu*. İstanbul: Risale Yayınları, 1989.

Albayrak, Sadık *Türkiye'de İslâmcılık Batıcılık Mücadelesi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1. Basım, 1990.

Atay, Hüseyin. Kur'ân'*a Göre Araştırmalar*. Ankara: Atay Yayınları, 4. Basım, 2017.

Âtıf, Muhammed. *Frenk Mukallidliği ve Şapka*. İstanbul: Kader Matbaası, 1340.

Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyat,* Ankara: DİB Yayınları, 1979.

Aydın, Cemil. *İslâm Dünyası Fikri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.

Babanzâde, Ahmet Naim. *İslâm'da Irkçılık ve Milliyetçilik*. Ankara: İkbal Yayınları, 1980.

Bağlıoğlu, Ahmet. "Mehmet Âkif'in Kader Bağlamında Geleneksel Din Anlayışına Eleştirileri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 19-33.

Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 8. Basım, 2007.

Bayhan, Fatih. *Dedem Mehmet Âkif*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.

Beğavî, Ebu Muhammed Muhyi's-Sünne Hüseyn b. Mes'ud. *Meâlimü't-Tenzil*. Riyad: Dâru't-Taybe, 1409/1989.

Berkes, Niyazi. *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. Yön Yayınları, 1965.

Beydilli, Kemal. "Müteferrika Matbaası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 02 Eylül 2025.

Bora, Tanıl. *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2017.

Bulut, Mehmet Hasan. *İngiliz Derviş*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2020.

Cerrahoğlu, Ahmet. *Bir İslâm Reformatörü Mehmet Âkif*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1964.

Büyükkara, Mehmet Ali, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, İstanbul: Klasik Yayınları, 4.Baskı, 2016.

Cilacı, Osman. "Ernest Renan'a Karşı Türk-İslâm Dünyasında Reaksiyonlar". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 181-191.

Coşkun, Muhammed. "İslâmcılıktan Tevarüs Edilen Kur'ân Tasavvuru" *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası*, 22, (2014), 273-296.

Çıvgın, İzzet - Yardımcı, Remzi. *Çağdaş Dünya Tarihi*. Ankara: Maya Akademi, 2007.

Çöğenli, M. Sadi - Bayram, Ali. *M. Abduh, Reşid Rızâ ve İçtihad (İki Ünlü Reformcunun Ehl-i Sünnet'e ve Cumhur Ulemaya Muhalif Fikir ve Görüşlerinin Tenkidi)*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2008.

Dalgın, Nihat. "Faiz Yasağıyla İlgiliFarklı Yaklaşımlar". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010), 78.

Demirli, Ekrem. “Vahdet-i vücûd” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Erişim 30 Ekim 2025.

Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş‘as b. İshâk, es-Sünen, thk. Muhammed Muhyidîn Abdulhamîd, 4 cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.

Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 7. Basım, 2016.

Ersoy, Mehmet Âkif *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?* sad. İsmail Kazdal, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017.

Ertuğrul, İsmail Fenni. *Kitâb-ı İzale-i Şukûk*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i vücûd ve İbn-i Arabî,* haz. İsmail Kara. İstanbul: y.y. 1991.

Eyüp Sabri Paşa, *Mir’âtü’l-Harameyn Harameyn Tarihi,* İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu, 2018.

Gazâli, Muhammed. *Nahve Tefsirin Kur’âniyyin li Suveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 1997.

Gümüşoğlu, Hasan. *Modernizmin İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.

Günaltay, Mehmet Şemsettin. *Hurafeler ve İslâm Gerçeği*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Batılılaşma” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* Erişim 09 Eylül 2025.

Heyet. *Kur'an Yolu Tefsiri.* Ankara: DİB Yayınları, 2005.

İbn-i Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz Âbidîn ed-Dımeşkî. *el-Ukûdü’d-Dürriyye fî-Tenkîhi’l-Fetâvâ el-Hamîdiyye.* y.y., Daru’l-Marife, t.y.

İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasi Görüşleri*. İstanbul, Dergah Yayınları, 2. Basım, 1998.

Kara, İsmail. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*. 3 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 2. Basım, 1987.

Kavas, Ahmet. “Senûsiye” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.* Erişim 02 Kasım 2025.

Keskioğlu, Osman. "Muhammed Abduh", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 18.* 1970.

Kiraz, Celil. *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar.* Bursa: Emin Yayınları, 2017.

Koyuncu, Ahmet Ayhan. *1970 Sonrası Türkiye'deki İslâmcıların Demokrasi Algısı*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Köksal, Mustafa Asım. *İslam Tarihi.* İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.

Kutub, Seyyid. *fî Zılâli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'ş-şurûk, 2004.

Küçük, Abdurrahman. "Dinlerarası Diyaloğa Niçin İhtiyaç Vardır". *Dini Araştırmalar* 1/1 (Haziran 1998), 31-43

Küçük, Yalçın. *Aydın Üzerine Tezler (1830-1980)*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1985.

Küçükömer, İdris. *Düzenin Yabancılaşması Batılaşma*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım, 2021.

Laoust, Henri. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2017.

M. A. Ubıcını. *Türkiye 1850*. 3 Cilt. Tercüman Gazetesi, 1001 Temel Eser, ts.

Mahalli, Celâleddin Muhammed - Suyuti, Celâleddin Abdurrahman. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 1992.

Mehmet Şemseddin. *Hurâfattan Hakîkate*. İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1332.

Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa.* İstanbul: y.y. 1979.

Muhammed bin Abdulvehhâb. *Şerhu Usulu's-Sitte*. Mısır: Dâru Ömer İbnü'l-Hattâb, 1. Basım, 2008.

Muhammed Abdu'r-raûf el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr,* Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Mustafa Sabri Efendi. *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve ibâdihi'l-Murselîn.* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981.

Müslim b. Haccac, Ebû'l-Hüseyn. *el-Câmiu's-Sahîh.* Riyad: Dâru't-Taybe, 2006.

Namık Kemal, *İslâm Terakkiye Mâni midir?* sad. Kadir Canatan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

Özevarlı, M. Said. "Muhammed Reşîd Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Eylül 2025.

Öztürk, Mustafa *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar,* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2020.

Rafet Muhammed Râif, "el-İtticâhü'l-Siyâsî fî-Tefsîri'l-Kur'ân", *Mecelletü'ş-Şerî'ah ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, 32/9 2017. https://doi.org/10.34120/jsis.v32i109.2433

Râzi, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*. Beyrut: Dâru'l İhyâ, 1420.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)* 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubul-ilmiyye, 3. Baskı, 2011.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Târîhu'l-Üstâz, el-İmâm, eş-Şeyh Muhammed Abduh (r.a.)*, 3 cilt. Mısır: Dâru'l-Menâr, 1. Baskı, 1931.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Gerçek İslâm'da Birlik,* çev. Hayrettin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2015.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Hilâfet,* Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 1. Basım, 2013.

Şatıbî, Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsa b. Muhammed el-Gırnâtî, *el-İ'tisâm*, Mısır: el-Mektebetü't-Ticâri, 2 Cilt, t.y.

Şevkânî, Muhammed bin Ali Bedreddin. *El-Kavlü'l-Müfîd fi Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd*. Kahire: Dâru'l- Kitabi'l-Mısri, 3. Basım, 1991.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed İbni Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 26 Cilt, Kahire: Dâru Hicr, 2001.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa *el-Câmiu'l-Kebîr (es-Sünen).* thk. Beşşâr Avvvâd el-Ma'ruf, 6 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Topçu, Nurettin. *Türkiye'nin Maarif Davası*. İstanbul: Dergah Yayınları, 6. Basım, 2010.

Tunaya, Tarık Zafer. *İslâmcılık Cereyanı*. İstanbul: Baha Matbaası, 1962.

Türköne, Mümtaz'er. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu.* İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011.

Uludağ, Süleyman. "Bâtın İlmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 01 Kasım 2025.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 14. Basım, 2018.

Vatandaş, Celalettin. *Türkiye'nin Sosyal Tarihi (Zihinsel Savrulma)*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.

Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 10 Cilt, 1992.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları.* Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an Hakâikı Gavâmizi't-Tenzîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 4 Cilt, 3. Basım, 1987.